

Mihajlo Lalić

Lelejska Gora

MAGLA

Malo prije bile su tu livade, divljake i žbunje oko puteljaka. S one strane doline, ako se dobro sjećam, širila se visoravan s jarugama. Sad je sve drukčije: magla legla preko ruševina, rastače ih polagano i uporno u tišini. Od zelenila i čvrstine ostale su samo nejasne uspomene - one se gube kao u snu, ili plivaju na talasima i pojavljuju se na drugim mjestima da me iznenade. čini mi se da to i jeste san, samo produžen nešto drukčije nego obično. Ponekad se ukaže neka stijena - maglom napadnut i preobličen ostatak već potopljene obale. Ne znam ni je li to stijena, ili je pramen magle između dvije puketine koje same zarastaju čim se dodirnu. Zatim zadugo nema ničeg, samo mi, bez sjenki, nečujni, ronimo u to rasplinuto, u to što liči na tijesto a u stvari je bljutava blagost bez dna i bez neba.

Ne znam pravo gdje smo i neću da mislim o tome. Neka misli Vasilj - on je to navaljivao da pođemo preko DJavolje česme. Ili neka misli Ivan Vidrić ako hoće - njegova je dužnost da o svemu misli, a meni je dobro i ovako. Lutam, i jedva ih nazirem kako jedan za drugim teturaju kroz pećine od pramenja vijugavim hodnikom koji se stalno penje; uzalud se penje, a zato ponekad počinje da se spušta. To je kao da se otvaraju vrata podzemnih dvorana i tajanstveni svjetovi iz maštanja koja su se obnovila i obistinila. Kad bi moglo da se sasvim vratim tim stvarima i onom stvaranju iz ničega i bez cilja, ja bih mu se vrlo rado prepustio. Ima u tome neke čudne slasti čiji neprekidan nagovještaj povremeno osjećam, kao žamor tamnih doziva, negdje sasvim blizu. Htio bih da ga nađem, a ne znam kako - izmiče mi kroz neke pore, izmakao je već.

Umjesto toga, kao u snu kad se iznenada izmijeni prizor - kad potrčiš za leptirom a suočiš se s đavolom - prepoznajem sebe kakav jesam, skoro pravog: brada, vašljiv, kost i koža, omraženo nešto, gonjeno, uspomene na neke mrtve i uz to samo gomila dronjaka ... Ispod pazuha me muči šuga - ona se lagano širi s rebra na rebro i dube. Jedna zakrpa me vazdan zavitlava: lapara mi niz stegno i ponekad se čuje, sasvim se nejasno čuje kao nešto što se kreće u daljini. Nekad je daleko, a nekad se približi i izgleda kao koraci - kao da se zadihan neko privlači da opali iznenada i bez promašaja. Dvaput me tako prevarila, treći put neće. Nožem sam je otkinuo i gledam je - mrtva stvar, nijema sasvim, a svejedno čudna: kao da sam je s nepoznatog, ili s mrtvacu otkinuo, zatim kao da mi je sama došla i neku nejasnu poruku mi kroz tu maglu donijela.

Gledam je i sjećam se Kuštrimove pećine i gomile gdje su Fatu Kuštrimovu kamenovali. Veliki je vjetar urlao oko pećine kao da ala ali dovikuje "A-a-a kuje - kušetrim" bez prestanka. Niko Sajkov je izlazio da osmotri, donosio drva za vatru i opet odlazio da stražarči. Bio sam se pokrio ćebetom do pasa, skinuo sam čakšire da ih Anja okrpi, gledao sam kako Anja para šavove nečije stare

kabanice da baš ovu ovdje zakrpu iz nje izvuče. Usne su joj bile stisnute zbog onih gnjida i vašaka, ali ona ništa nije kazala. Nije usta otvarala, bila je već navikla, a ja sam se svejedno stidio i kroz stid mislio: ima li nečeg između Nika i Anje, kad su tako često sami, i je li to ljubav? ... Jeste ljubav, mislio sam, i sasvim je zagrcnuta - jer to je ono gluvonijemo čudovište što se zove prva ljubav i što ne zna šta će sa sobom.

"Šta si stao, Lado", pita me Vasilj i ruga se: "čitaš li to?"

"Oslobađam se prošlosti", i bacih zakrpu u maglu.

"Nemoj, ne budi lud! Neće ti ništa ostati kad se sasvim oslobodiš, a ne valja da ideš go."

"Ostaće mi šuga i brada, a to nije go."

"Imaš se čime pohvaliti."

"Imaš li ti nešto bolje?"

On je uobražavao da ima, bi mu krivo kad vidje da baš nema. Reče da bi bolje bilo da zavežem, ja ga podsjetih da je on prvi počeo i da obično prvi počinje. Lice mu se iskrivi i poče da liči na blijedi mjehur u magli. Teži sam mu, reče, nego Talijani. Teži je on meni, rekoh mu, nego Talijani i četnici zajedno - od njih mogu da pobjegnem bar donekle, a od njega ne. Pa što onda idemo zajedno, upita on, zar ne bismo mogli da se rastanemo... U stvari njega zabrinjava nešto drugo, ili je dremovan pa vikom, na silu, hoće da se probudi. I kod mene je nešto slično - htio bih bar da se čujem, kad sam već nevidljiv postao. Potreban nam je, izgleda, neki dokaz, nešto kao ogledalo, da sami sebe uvjerimo da smo još živi. Jeste, živi smo i sposobni smo - ako ne za drugo, bar za svađu. I tek što smo osjetili slast te svađe u magli, a Ivan Vidrić poče da je gasi:

"Neka toga, de! Šta se stalno rogljate?"

"Mi se ne rogljamo", reče Vasilj. "Razgovaramo, ljudi smo živi - ne može se sve ćutke."

"Jeste", okrenuh se i ja protiv Ivana, "samo ti možeš ćutke."

"Što ne nađete nešto drugo za razgovor", reče Ivan.

"Ti nam odredi temu", podsmjehnu se Vasilj.

"I propiši teze", dodadoh ja, "zajedno sa stručnim mišljenjima."

"Bolje je da se svađamo nego o gladi da pričamo, i o zapadnom frontu."

"A baš je danas zgodno za putovanje", mirno reče Ivan.

"Zar je ovo dan", začudi se Vasilj. "Nije, nema danas, ovo je maglas!"

Ivan ćuti i odmiče da prikrije smijeh koji mu je iskrivio lice. Suzbili smo ga, ali on to ne osjeća. Sav je srećan, čini mi se, što nas je složio protiv sebe. To je: prirodno, jer on se iznenada našao u svojoj sredini i materiji - potopljen u nju preko glave. Uvijek sam naslućivao da on nije kao Vasilj i ja - nije površinsko biće huke i sujete. Njemu ne treba ogledalo, ne ni odjek, ni vika - zna on i bez toga da postoji, i šta hoće i kako će to postići. Dubok je, pa čak i kad ne zna - zna da će znati, i ne predomišlja se nego polako radi. To je jedan od onih što u tami i dubini dugo mijese neku trajnost koja će iznenaditi otkud i kako se stvori. Nekad zaista ispadne trajna; drugi put, kad ne uspije - oni strpljivo mijese opet, od istog ili od drugog tijesta, kao da ništa nije bilo: drugi ustanak, pa treći, pa četvrti - nikad kraja ...

Jedna jela, oborena nekad davno, izgrížena vremenom, bjelasa se u raspadanju kao oglodan kostur morske nemani. Naokolo su borovnjaci, u njihove se žilave spletove propada do koljena. Ne mirišu, nikakav se miris ne osjeća, samo blatnjav potmulu zadah magle. Ima grana, između njih se naziru male smrče pretvorene u aveti. Dugo, neodlučno svitanje bez jutra i bez dana, zakržljalo, počelo je najzad da se pokajnički povlači i smrkava. Jedna nepredviđena šuma, ne znam ni otkud šuma, iznenada nas opkoljava krivim sabljurinama grana. U tami se staza izgubi, a druga se namjesto nje ne pojavi - to je kao da nam se posljednji fenjer ugasio. Sjeli smo na smrčeve žile, uz stablo čiju nevidljivu krunu u visini osjećamo samo po tome što iz magle iscjeđuje kišne kapi. Miris smole, razmekšan i izmijenjen, dođe odnekud kao priča o nečem nejasnom, nepovratnom, što je nekad lijepo bilo.

Vasilj je dovukao suve grane da naloži vatru. Za njega je veliko uživanje kad može uz vatru da pripeče tabane i pripali cigaretu žaronm s ognjišta. Meni je dovoljno samo da gledam vatru, ona je kao nešto živo - jedina živa snaga koja nam je još uvijek ostala vjerna i samo dimom može da nas izda. Danas nek gori, dim se neće vidjeti. Već puckara - sluti opet na bitku - i plamenovi iskaču jedan za drugim: male crvene vjeverice propinju se i premeću jedna preko druge. Šire se novi mirisi - jedni iz kora a drugi iz srčanica. Jedan drugi svijet stvara se u isto vrijeme: gore je čađav krov, meso se pod krovom suši, sa strane su brvna s mahovinom između balvana. Sve se tako popravlja čudesnim bojama vatre, čak i pokojna prošlost. Možda i nijesmo sve šanse izgubili, nego je to samo privremeni izgled - prikupićemo ostatke, oživjećemo ih; gdje je sad jedan ili dvojica - biće čitava desetina.

Opazio je Ivan nešto u blizini - gura me laktom i glavom pokazuje na desnu stranu. Smješka se - nije ništa opasno. Okrenuh se: jedan zec čuču, i gleda nas, i šapicom trlja oči da bolje vidi. Nije sasvim siguran šta smo - prijatelji ili ne. Nije stari zec, još on ne poznaje svijet. Dođe mi da ga pomilujem po glavi, odavno nikog nijesam pomilovao - ali on bi se od toga uplašio. Više volim da ga ovako gledam: ima drhtavu njuškicu kojom pokušava da nešto pita i sazna o bližnjima. Očevidno se čudi, jer sve ga živo progoni, a odjednom je naišao na neke što ne laju i ne trče za njim. Šta su oni? ... Vasilj osjeti da se pojavilo

nešto novo i osjeti s koje je strane. Držao je pušku preko koljena, malo je pomjeri i opali. Grunu mukli pucanj i uguši se bez odjeka, u magli se rasu pahuljica sive dlake.

"Što ga otjera", pita Ivan.

"Njuška mi tu kao špijun."

"Što ne pusti Lada, on bi ga pogodio."

"Zar bi? Imao je vremena, pa što nije?"

"Ne valja što si tako brz, pokvariš stvar".

"Takav sam po prirodi, uzalud pričaš."

"Sad bismo imali ručak, a ovako ga nema. Treba da idemo."

Treba, jer pucanj nas je otkrio ako ima nekog u blizini. Možda ima - vazda šalju u šume neke što ih zovu "leteće desetine". Stalno nalaze neka strašna imena za te svoje desetine - to su od nas naučili. Skanjujemo se neko vrijeme - baš nam je lijepo bilo pod tom jelom pored vatre. Ivan rastavlja ugarke i zavlači ih u zemlju da se ugase. Pišti žarovlje, ljutim dimom se brani i sveti. To nas najzad otjera. Napipali smo neku brazdu što liči na stazu, tim idemo. Svjetlost je nejednaka: na proplancima izgleda da počinje svitanje, a poslije se opet smrkava. Već dugo idemo - koliko proplanaka, toliko dana. Izronili smo najzad na goletiju sličnu onoj oko DJavolje sofre. Neko vrijeme mi se čini da je to s lijeve strane; Vasilj, naprotiv, vuče desno. Jedna stijena izraste da mi dokaže kako je on u pravu, ali onda vidjeh da je i ta stijena od magle i mašte. Nema one česme, ne čuje se nigdje blizu, put skreće uz brdo - nije to ...

Ne znam gdje sam, ali to mi nije neobično. Kad se čovjek udruži s Ivanom, uz njega nauči da ćuti i kad ne zna gdje je. Uvijek se negdje izađe - na neki put ili na rijeku. Sad je brdo. Ne prepoznajem koje je, samo pamtim - dugo traje. čini mi se da je to neka uska greda koja se pružila u veliki beskraj van zemlje i njenog vazdušnog omotača. Baš da vidimo! Ako izlazi van zemlje, onda tamo više neće biti ni magle. Lijepo bi bilo kad bi tako bilo - kad stignemo do kraja grede, ispružićemo se na suncu. To tamo mora da liči na neki visoki balkon, ili na čardak ni na nebu ni na zemlji, s kojeg može da se gleda kako magla grize zemlju prekrivenu okupacijama, potjerama, zasjedama, svačim. Fino bismo se ispružili da pljuckamo na sve to - nek nas oni dolje uzalud ucjenjuju i traže. Glad bi nas mučila i dalje, ali nama to ne bi bilo važno - na suncu glad nije tako mučna kao u magli.

Najzad i toj gredi dođe kraj: jedna glavica, krastava od kamenja, drugo ništa. Vasilj bi htio i dalje da se penje, a nema kud. I ja bih htio, ali Ivan neće.

"Dolje", kaže on Vasilju. "Šta se misliš?"

"Ne ide mi se dolje", reče Vasilj. "Dojadilo mi je sve to dolje."

"Ti, čini mi se, ne znaš gdje smo?"

"Ne. A ti znaš li bolje?"

"Trebalo je da to ranije kažeš."

"Zar bi se od toga nešto poboljšalo? Ne vjerujem."

"Sačekali bismo dok prođe magla."

"Dosadilo je i čekanje. Stalno ima nešto da se čeka. Ne mogu, neću da sjedim i da čekam samo zato što ne znam gdje sam. Ni Njemci ne znaju, pa ne čekaju. Ko je taj što zna pod ovim pokvarenim nebom?"

Tako - istutnjio se. Ivan slegnu ramenom i pođe dalje. Pođoh i ja. Mora da se ide i kad se ne zna kud. Svi tako idu - niko ne zna i niko nema vremena da čeka dok sazna. Ako čeka izgubio bi volju, ili bi ga neka rđa spopala i izjela i samo bi mu kostur ostavila da se bjelasa još neko vrijeme u magli. Ponekad se otkotrlja kamen ispod nas. Sad više i ne pazimo na to. Svejedno nam je. Ima trenutaka kad je i Ivanu Vidriću svejedno, pa iako on to ne govori. Uostalom, to baš nije opasno: gore nema nikog, a oni dolje pobjeći će ili poginuti. Opasno je samo ako zalutamo u neki drugi kraj; tamo, i kad bi nam neko pokazao pravi put, mi ne bismo mogli da mu vjerujemo jer ne znamo za koju stranu navija. Sve je tako vraški podijeljeno, gdje god pođeš - podijeljeno je, pa i jedna i druga strana gomilaju varku na varku da se više ni đavo ne bi snašao.

Strmina se ublažila - otkotrljano kamenje pred nama brzo se smiruje. Ima i žbunja - primjećujemo ga tek kad zagazimo u njegov gustiš opasan za oči. Spustili smo se u plitku dolinu, ili bar u nešto što izgleda tako. Izgleda i da je ograđena kamenjarima, a nije - kud god kreneš, prohodno je i ravno, meko, maglom nagriženo. Potok, čiji izvor mora da je negdje blizu huči i graji i sapuna kamenje uz put, a onda odjednom nestaje o kazanu ponora. Možda on i nema izvora, pomislih, od same se magle stvara - sve što magla dirne svojim pipcima, u vodu se pretvara i teče, i odlazi. Umili smo se iznad ponora i obrisali se rukavima, a ni to ništa ne pomaže - neće da svane, ni da se sasvim smrkne, sve isto ostaje. Lagano se gegamo, jedva jedan drugog naziremo. Tako je bolje - što manje pređeš, manje ćeš zalutati. Noć će skoro, a sutra - nek bude šta bude.

Osjeća se puteljak pod nogama i ravno je, ravno i rasplinuto, i skoro da nije neugodno. Navikli smo se, izgleda, i Vasilj je navikao - zato ćuti. Odjednom se sagnuo, vadi nešto ispod magle i gleda ga.

"Evo smo stigli na ono mjesto", reče.

"Koje mjesto", upita Ivan.

"Ovo je tvoje, Lado. Tvoje je bilo."

"Šta moje? Otkud moje? Ne može da bude moje."

"Pogledaj, pa pričaj! Zar nije?"

Prinio mi je pred oči zakrpu iz Kuštrimove pećine i zajedno s njom sve one uspomene na Nika Sajkova i na Anju, kad sam se pitao hoće li Nika uhvatiti kao Kuštrima i hoće li Anju zasuti kamenjem kao Fatu. Otkud to tu? Svijest mi se stijesnila od magle; krene da se probudi, pa ne može. Gledam - stvarno je zakrpa. Ona ista je, nema sumnje. Pomislih da ju je neka tičurina podigla i prenijela i spustila tu ispred nas. Možda je to neka šaljiva tičurina, neka buljina koja poznaje knjige sudbine. Ili je neka vradžbina, ili đavo bi znao šta - skoro mi se glava zavrtje od izmišljenih mogućnosti. Ni Ivan ne vjeruje - gleda zakrpu i pipa je kao nevjerni Toma ranu. Po ivicama je ostalo iskidanog konca - debeo vuneni konac što ga je Anja s mukom udjenula u iglene uši - po njemu on utvrđuje istovjetnost.

"Ono ste se ovdje svađali", reče Ivan.

"Jeste, ovdje", reče Vasilj.

"Oko šuge ste se svađali, ili nešto tako."

"Oko prošlosti - htio je da se oslobađa."

"A vidiš kakva je ponekad prošlost!"

"Kakva? Misliš - vraća se?"

"Sačeka ljude kraj puta i prisili ih da isprave pogrešan račun."

Sad znamo gdje smo, a i to nešto vrijedi. Treba da produžimo, ali suton je i magla se zgusnula. Vidjelice uskoro neće biti. Nema više ni ruševina bivšeg svijeta, ni uspomena na čvrstinu i zelenilu. One pećine od pramenja povezale su se i slile u jedno, u mekotu i tištanje pratijesta. I ta magla čini mi se da već odavno nije magla nego neka siva vatra bez toplote, zagušena svojim dimom. Sve što je bilo, prošlo, ili što tek treba da dođe, razmekšalo se i rastopilo na toj vatri, krčka se na njoj i miješa se s njenim dimom. U njemu su se rasplinule podzemne dvorane i svjetovi iz maštanja, i sve što je ličilo na san ili stvarnost. Ostalo je samo šupljikavo hladno nešto, umiješeno od vremena i prostora - materijal za nestvoreno ljulja se u toj ogromnoj kolijevci.

KATUN JABLAN S ČESMOM I DJEVOJKOM

Jedna sjenka, drukčija od drugih, pojavila se negdje u vazduhu ili na zemlji. Nejasna je kao obično, drmnula me zlom slutnjom i iščezla. Stadoh da odredim šta je i odakle - gledam, a ne mogu da pogodim čime me to ohladila. To mi se baš ne sviđa: umjesto da se vremenom naviknem - ja nazirem stvari kojih

nema i sve češće sretam ono što neki zovu predosjećanjem, a što je u stvari nejasan strah probudeo nerazgovijetnim dostavama čula. Ono što je sad probudilo strepnju u meni, ostavilo je nešto traga u uspomenama koje je uzburkalo; idem za njima nekud unazad, stalno unazad, i stižem do djetinjstva: snijeg dolinu stijesnio, oblaci je pritisnuli, muklo huji rijeka preko kamenja, čuče stare vrbe pored rijeke u mutna jutra slična sutonima.

Dolinom su se tih jutara odigravali veliki sabori nekih psećih stranaka ili vjera. Rundovi ovčarski iz planinskih zaselaka, navikli da se kolju s vukovima, krupni kao junad, brzi i strašni, dolazili su da uspostave pravu vjeru i da podave jeretike iz nizine. Oni su svoje propovijedi počinjali veličanstvenim basovima, krupno i razgovijetno: hum, grum, grumbum - u ime Boga, cara i zakona. Grijesi dolinske sekte, koje su nabrajali, teški i sve teži, najzad bi ih sasvim razgnjevili. Tada bi se skupili u kovitlac i počinjali klanje. Njihovi protivnici, već unaprijed zastrašeni sudbinom koja ih čeka, moljakali su drhtavim glasovima i puštali prodoram cvilež koji se brzo pretvarao u umiruće jecaje. Po onome što se čuje izgledalo je da jači slabijima gule kože, pregrizaju vratove i kidaju crijeva na komade.

Vrane su bježale s mjesta na mjesto i sklanjale se po ogoljeloj johovini, spuštale su se samo na visoke grane gdje psi odozdo ne mogu da ih domaše, pa su i odatle često morale da bježe. Ljudi prolažahu na konjima, s vikom, stravljeni, razmahujući toljagama da se odbrane. Oni što nemaju konja, nijesu se usuđivali da idu sami - skupljali bi se po tri i više da se zajednički brane. činilo mi se da sve strahuje od psećih vrtloga što se brzo premještaju, i da je najvažnije na svijetu naći neki siguran način da se život sačuva od te napasti. Ja sam znao jedan jedini način: da se ne izlazi iz kuće! Ali, kao za inat, trebalo je baš tada da se ide u školu - preko mosta, pa pored groblja - i ja sam po svu noć strahovao kako ću sam, bez konja i bez društva, da prođem kroz taj pokolj gdje čereče sve što je nejač.

Jedan hrapav glas, više odjek nego glas, doprije negdje odozdo i prekide mi lanac sjećanja. To je negdje ispod brda lanuo mrzovoljan pas, a odjek mu odgovorio. Ona sjenka, upravo strepnja što je prati, pokuša da umakne prije nego sam je prepoznao. Nije umakla, suočio sam ih i znam - to je to. Sve mi je jasno, ali je nešto zebnje još ostalo. Sad to više nije strah od pasa, nego - gdje su psi, tamo i ljudi ima. Zamorni su susreti s ljudima, čovjek pri tom mora brzo da se snalazi. Paziš da te ne prevare u razgovoru, da unaprijed pogodiš kojoj strani pripadaju i šta se skriva iza laži što ih pričaju, da im nikako ne otkriješ nešto važno, da lukavstvom ne dokuče ko si i kud ćeš. To je uvijek teško, a ponekad ne uspijeva i pored najbolje pripreme. Poslije tih razgovora sam sebi ličim na psa koji se hrabro klao i jedva se, s ranama, živ izvukao.

Od magle su ostali dugi repovi nad prodolima. Oni liče na ostatke rešćerečene hobotnice: iskidani su a svi živi, slijepi su a uporno se traže, naprežu se i razvlače da se ponovo nađu i sastave. Neki se od razvlačenja istanje i skoro providni postaju, kroz utrobe im se šume zazelene i pojave se proplanci s ogorelim panjevima. Od njihovog grčenja izgleda da se planina grči i talasa - izrone glavice i strmine i rebrasti crteži po livadama gdje su nekad otkosi bili;

usprave se stijene obasjane suncem, osmjehnu se ili iskeze, pa opet potonu. To je kao da se u mukama rađa svijet - čudan neki svijet u kojem se, usred novih, pojavljuju i neki poznati predjeli. Sve je neizvjesno osim opasnosti, a baš ona se vješto krije - ne samo u nepoznatom, nego često i u onom što izgleda da je poznato.

Katuni, oni što nijesu u jesen zapaljeni, često su prazni. Lopurje je brzo obraslo nagojenu zemlju torova, kolibe su oronule - po tome izgleda da su već godinama napuštene. Takav je rat - sve pod njim brzo stari i propada. Ako se vidi gdje koja koliba nad kojom se diže dim - neće biti da je to koliba nekog našeg prijatelja. Vlast je dobro pazila kome će i zašto dati dozvolu za izdig u planinu. Ponekad je dozvolila da izdigne i neko od onih što su naši bili, ali to je učinjeno s namjerom da nas tamo primame i ulove. Jedni znaju zašto su im date dozvole i staraju se da opravdaju povjerenje; drugi se dovijaju i obećavaju i odlažu iz dana u dan. Ima i nekih što ne znaju, što neće ni da misle zašto su im date dozvole - čini im se da je to obična stvar - otkad pamte izdizali su na ljetnju ispašu.

Najzad smo stigli do katuna Jablan, u predjele Veljka Plećovića. Treba da nađemo Veljka, a ne znamo kako. Izdaleka on vidi samo ljude s puškama. Ne očekuje nas i nema nikakvih znakova po kojima će poznati da smo to mi a ne oni od kojih se sklanja. Ako dozivamo - bog zna koga ćemo dozvati. Samo sreća može pomoći da slučajno naiđemo na njega, ali sreća nam je odavno otkazala saradnju. Stojimo i ništa ne počinjemo. Prostrane su se livade raširile između dviju šuma - dugo bi bilo da ih zaobilazimo, a opasno je da na otkriveni prostor izađemo. Tu je negdje blizu česma - čuje se kako prska. Katun je na padini iznad česme. Poslaše me da osmatram: kad ne bude nikog na česmi, proći ćemo ispod padine i možda nas neće opaziti. Dvoje djece su kod česme, prskaju se vodom iz korita, nikad da im to dosadi. Najzad se potukoše i pođoše.

Htio sam već da dam znak za polazak, kad - stiže djevojka s dvije štruglje. Strašno je kako lijepa može da bude djevojka, naročito za čovjeka koji dugo ne viđa djevojaka. čini mi se da i drveće, da i brda vide kako je lijepa - jedno od njih je ispružilo vrat, iskrivilo zatubastu glavu, zaškiljilo očima da je bolje vidi. Tako stoji i začuđeno zuri u nju. Ona je odložila posuđe i osvrnula se da vidi ima li koga naokolo - ovih godina se svi plaše i osvrću ima li koga naokolo. Ne vidje me, podiže pletenu suknu iznad koljena i pusti da joj slap s česme oblije preplanule listove. Odbija se voda, blješte kaplje pune sunca i postaju mala sunca što igraju oko nje. Zagledao sam se u to čudo i nekoliko trenutaka nijesam znao ni da postojim. Tada osjetih da sam pošao; idem, i približavam se, i treba brzo da izmislim nešto čime se počinje razgovor. Ona se prenu i pobljedje.

"Ne boj se", rekoh. "Ne jedem ja živu čeljad. Kako si?"

Promrmljala je neku kletvu i pokazala bijele zube. Bulji sa strahom u moju bradu, zatim u kapu i kokardu s ukrštenim kostima, najzad spusti pogled na veliki nož što ga vučem na kaišu. Za trenutak se oveselih: koliko je ona lijepa,

toliko sam ja strašan i besmisleno nakinđuren! To se pobija jedno drugim - ravnoteža je uspostavljena.

"Ima li ovuda koji repezan da se krijucka", upitah je.

"Repezan", ponovi ona. "Ne znam šta ti je to".

"Repezan je partizan. Ima li ih ovuda?"

"Nema. Partizani više ne postoje."

"Jesi li sigurna da ne postoje?"

"Tako vaši kažu. Bili su neki partizani, pošli su za Bosnu."

"Znam. A Veljko Plećović nije pošao. Krijete ga, čuvate ga za sjeme. Ovdje neko njega hrani, znamo mi to. Ali ja ću ga svejedno naći. Ovim nožem, vidiš, zaklaću ga!"

Ona me stravljenom pogleda, zatim spusti oči. Pogled joj se zaustavi na mojim dronjcima i zakrpama kojima se kraja ne zna. Zastidjeh se - osvetila mi se time.

"Imam ja nove čakšire kod kuće", rekoh. "Ovo mi je za po gori, za ove stvari. Drukčije mi ne bi vjerovali i ne bih mogao da im se primaknem. Nego - kad ćeš ti da se udaješ, djevojko?"

"Lako je za to", reče ona i stavi štruglju da se nalije.

"Nije baš lako. Rat je, gine se - nema čekanja."

"Ne brini ti za to", reče ona i stavi drugu štruglju pod česmu.

"Slušaj: dopadaš mi se! ... Oči su ti - valjaju tri careva grada. A, bogami i noge! Kako bi bilo da se uzmemo? Hoćeš li?"

Ona pokupi štruglje i potrča, zatim se okrenu:

"Ne, s tom bradom - da si jedini na svijetu!"

"Mogu ja bradu da obrijem", viknuh. "Obrijao bih ja za tvoju ćef da je od zlata. Evo sad ću je obrijati ako hoćeš. Stani, da vidiš!"

To bih i učinio bez razmišljanja, ali ona nije htjela da se okrene. Otrčala je prema katunu, a voda iz štrugalja prskala je za njom po travi oko puta. Požurismo i mi da prođemo prije nego stigne da digne uzbunu. U šumi smo sjeli da odahnemo. čekam kad će Ivan početi da mi drži lekciju, i Vasilj da mu pomaže, a oni ćute. Umorni su, zato ćute. Kroz grane se vidi katun Jablan - četiri kolibe, petoj je krov razvaljen, torovi i telečari oko njih. Djeca, ono dvoje

i još dvoje drugih, igraju se partizana i četnika: "Bum-bum! Opkoljeni ste, predajte se! Ne ginite uzalud, živi se ne predajemo!" Najzad je Ivan prikupio dah i pita me: šta mi bi da se javljam djevojci kod česme? ... Zbilja, šta mi bi, pitam se i ja, ali to nije kajanje. Naprotiv, divim se sam sebi i stežem ruku sam sebi da čestitam: kako sam se usudio da za trenutak zavirim u jedan drugi svijet i život.

Opet bih to ponovio kad bi se moglo. Ispod oka vrebam kad će iz neke od tih koliba izaći djevojka da je vidim još jedanput. Ne znam joj ni ime, ne znam ni kako ću ga doznati. Ona je dotle bila negdje u šumi - pojavi se puteljkom s naramkom lisnatih grana za telad. Telečar je iza kolibe, iza one najveće, pokrivene lubom preko dasaka. To je gazdinska koliba, a djevojka ne izgleda kao gazdina ćerka. Ne bi bila plašljiva da joj je gazda otac; biće da je tek neka svojta - pribila se tu kod tetke dok prođe zla godina. Mora da su strogi prema njoj: tek što je vodu donijela, odmah su je poslali za hranu teladima. Možda nijesu ni opazili kako je uplašena - prosto se ljudi naviknu da im neko obavlja poslove, toliko se naviknu da ga više i ne opažaju. Eno uđe. Zbogom, mala!

Prilično smo se odmorili. Vasilj i Ivan se nagađaju kud da pođemo. Ja ćutim - svejedno mi je. Iza drveta se pojavi Veljko Plećović nečujno kao u snu. Lice mu je rumeno, obrazi okrugli, na glavi mu je kapa od zečje kože. Mora da nas je dugo posmatrao i čekao zgodan trenutak da nas iznenadi.

"Dobro došli", reče. "Izgledate kao čergaši."

"A ti kao ciribaša", osveti mu se Vasilj.

"Smetaju vam puške", reče on. "Da nije njih, mislilo bi se da ste prosjaci. Svako bi se sažalio da vam pruži času kopriiva." "Kako si nas nanjušio", upita Ivan.

"Špijunaža, družo, - vazda doznam kad neko naiđe u moju državu."

"Kad imaš državu", reče Ivan, "imaš li šta za jelo?" On se ne zbuni kao što smo očekivali: "Naći će se", reče.

Poveo nas je kroz šumu, pored pećina s podzemnim glasovima. Uzgred se hvali pećinama kao da ih je on sam napravio. Jedna je prostrana, kaže, četa bi mogla u nju da se skloni. Vjerovatno bi mogla, ali mi odavno nemamo čete. I druga pećina je zgodna - ulaz joj je sakriven između dva žbuna koje treba razgrnuti. Ima još desetak tih pećina - uplaših se da će sve redom htjeti da nam pokaže. Srećom, on ih zaboravi. Izašli smo na čuku: katun, livade i svi puteljci naokolo vide se odatle kao na dlanu. Iz jednog stabla, čiju je šupljinu pokrio lisnatom granom, izvuče Veljko torbu s hljebom i sir zamotan u lopurove listove. Pravi hljeb! Ima u njemu nešto zelja, ali više je od brašna. Ivan Vidrić ga opipa dlanovima da se uvjeri; Vasilj ga pomirisa od želje. Izvukao sam nož da ga siječem, a Veljko reče:

"Je li to taj nož što prijetiš da kolješ njime?"

"To ti je kazala ona cura", rekoše. "Ono li ti je špijunaža?"

"Jeste. Maga! Uplašio si je, đavo te odnio s nožem!"

"Zgodna ti je Maga, preporučićeš me."

"Mogu, imam ih dosta. U tri katuna naokolo sve su mi rođaci, rođake i kume svakojake."

"Zato ti je crven vrat", reče Vasilj. "Užilio si se kao hrastovina."

Stvarno, ima nečeg od hrastova kod Veljka. Zglobovi su mu kao čvorovi i ima ih više nego ostali ljudi. Pleći su mu široke, a ruke tanke, male, skoro dječje; ali te ruke, kad nešto zgrabe, kao da su od gvožđa - lome. Tijelo mu je čvrsto, i sporo, i ravnodušno prema svemu - kao da spoljne opasnosti uopšte ne postoje. To je nešto urođeno kod svih Plećovića - jer, pored svih mješavina, kod njih još traju neke posebne tjelesne oznake. čak i duševne: izgledaju poštenu i kad im se to ne isplati; prevario bi se čovjek ako bi pomislio da oni drukčije ne znaju - kad se ukaže potreba, umiju i oni da preokrenu. Odive su im na cijeni - rađaju zdravu i lijepu djecu - zato Plećovići uvijek imaju bogatih i uticajnih prijatelja.

"Zasnovaćemo gore bazu", kaže Ivan. "Da se zna gdje smo."

"Bolje da se ne zna", reče Veljko.

"čuvaćemo da se ne zna, a poslije ćeš i ti doći kod nas."

"Ne bih rekao da vam je menza sjajna."

"Tvoja je, sigurno, bolja."

"Pa što onda da dolazim? Da je više gladnih."

"Imamo radio, slušaćemo vijesti."

"Vijesti, i kad su dobre - od njih se ne živi."

"Imaš ti neku udovicu ovdje", kaže Vasilj, "zato ti se ne ide.. Ne bih ni ja da sam na tvom mjestu."

Veljko se smije, znači - ima. Nije važno je li udovica, glavno je da je žena. Skoro bih mogao da ga mrzim od zavisti, jer on eto ima ono što za mene postoji samo u snovima. Ivan je ipak navalio da mu dokaže kako je bolje u društvu nego sam. Ivanu je to navika, otkad ga pamtim on ubjeđuje ljude u ono što im se neće. čujem kako se Veljko odupire kao ostrvo koje je samo sebi dovoljno, ali to mu je uzalud. Kad Ivan nešto naumi, onda tu ne pomaže otpor; ne pomažu ni razlozi, jer on ih napada kao kiša i dosada istovremeno. Okrenuo

sam se da ne slušam tu sitnu kišu koja, kap po kap, kamen dube. Gledam katun - pustili su telad da se igraju. Sve neka smeđa telad - liče na srne a igraju se kao leptirovi: krenu sva zajedno na isto stranu, pa iznenada zaokrenu. Ona djevojka, Maga, ne pojavljuje se više. Kao namjerno, kao da zna da je vrebam, neće da se pojavi. Naslonih glavu na kamen, iznenadiću je poslije, kad bude sigurna da je ne gledam ...

Odjednom - ne znam je li to u snu ili na javi - dođe mi čudna misao: Ona nije Maga nego Vidra! Začudih se kako se to nijesam prije sjetio. Zbog nečeg sam uobražavao da je Vidra poginula, a eto nije! Izliječili su je u onoj bolnici, u Opšinskoj bolnici ispod Zvezdare, a poslije je došla preko partizanskih veza i tu se sklonila. Kasno je došla, kad smo mi već bili u rasulu, zato se prurušila u seljanku. Sad živi pod drugim imenom. Ostalo joj je krivo na mene što sam je samu ostavio u zapaljenom Beogradu, zato sad neće da mi se javi. Ona i ne zna kako su me mučki odgurnuli od onog kamiona kojim su je vozili, i kako su odmah povećali brzinu. Sad - ne mari! Glavno je da si živa, Vidra! Sama pomisao da si ti živa ispunjava me slašću nade koja je bila izgubljena.

OD VODE I ZA TRAVU

Ako želiš da te sanja djevojka koju si u snu vidio, kažu - treba da prevrneš jastuk na kojem si spavao. Ja prevrnuh kamen - stonoge ispod njega požuriše da pobjegnu. Ivan me pogleda i okrenu glavu. Neće da pita; tim bolje - jer ne znam šta bih mu kazao. Nije da vjerujem u vradžbine, nego - dužan je čovjek da učini sve što može. Ako je pod tim jastukom od kamena, ili ma gdje naokolo, ostao pramičak njene zalutale duše koja me u snu posjetila - neka sad bude oslobođen da me prati bar komadić puta. I stvarno, ili mi se bar tako čini, odnekud me gleda i prati. Jedna djetinja radost od toga prosijava kroz bradatu šumu nad stazom i proplancima. Ona je od leteće mreže zraka - suncem glavu povezala, mjesecom se opasala - da uljepša sve što obasja i razbije sumor svijeta.

Ima u tome nešto što ne može da se kaže jer ta imena nijesu stvorena. Kad se sjetim slika iz sna, one zaiskre i nepoznatim bojama i prelivima preobrase smrčevu goru, brda i ljude. Tako, bar za kratko, svijet postane bogat i darežljiv - kao što je bio u djetinjstvu kad smo mislili da će stvarno biti darežljiv. Veljko Plećović, vlasnik pećina i rođak djevojaka, korača ispred nas i drži se domaćinski. Ima pravo, jer to su njegovi predjeli. Jako su se raširili, sad graniče s predjelima Nika Sajkova Doselića - čitav feudalni posjed šuma i pašnjaka s planinskim vrhovima i izvorima rijeka. Dok su drugi naši drugovi padali na razne načine, gubili se i nestajali, njih dvojica, Veljko i Niko, ostali su kao hrastovi koji svojim žilama brane zemlju. Bez njih bi sad ovi predjeli bili tuđi i sumorni.

"Viđaš li se s Nikom", pita ga Ivan.

"Ne odavno", reče Veljko. "Dva puta sam ga tražio, a ne daju."

"Ko ne da?"

"Zasjede. Gadan mu je teren, sve četničko - čudim se kako se drži."

"Sad je gadan svaki teren do Kavkaza."

"Njegov je, čini mi se, najgadniji - nema rođaka, nema se gdje osloniti."

"Nemoj ni ti mnogo da se oslanjaš na rodake!"

Pa jeste: sve je podijeljeno, najzad i rođaštvo. Nije bila samo jedna podjela, pa da znaš na kojoj je ko strani, nego u talasima što su nailazili da potkopaju i najčvršće. Jedni rođaci su već unaprijed bili protiv nas, drugi su im se pridružili kad su vidjeli da na onoj strani može nešto da se dobije, treći tek kad ih je pritisla glad i strah s nevoljama. Ostali su neki što se još nijesu izjasnili. Oni se sporije odlučuju i izvlače se da se nikako ne odluče, ali ni oni nijesu sigurni za oslonac. Ne daju im ni soli na kupe, a zbog soli su se i prije ljudi turčili. I nije samo zbog soli, nego i iz zavisti - kad vide šta sve komšije dobijaju - i iz bojazni da ne ostanu sami kao bijele vrane, i iz straha da će im vlast zato zapaliti kuće. Dugo se u sebi lome, pa se odjednom slome - izdaće prvog ko im na vjeru dođe.

"Pazi dobro", kaže Ivan Veljko, "nije svako pošten kao što je bio!"

"Znam da nije, vidio sam to."

"Ovdje sad nema drugog izvora zarade, zato bi te neki prodali."

"Vjerovatno. A po čemu ću ih poznati?"

"Ucijenjen si, za novac se sve radi, nemoj nikom da vjeruješ!"

"Zlo vjeruj, a gore ne vjeruj. Negdje čovjek mora da zaglavi - inače bi živio sto godina, a to je mnogo."

Izrukovasmo se, vrati se Veljko. Sad smo sami. Nekako je odjednom zahladnjelo i došlo sivo. Više mi ne polazi za rukom da se sjetim ni jedne od onih slika ili boja iz sna. Pogasile su se neosjetno, same od sebe - sve se troši, a to najbrže, jer je od dalekih odjeka i odblesaka. čudno je samo kako sam im mogao poklanjati pažnju poslije svega. Umjesto onoga što je zračilo uhvatila se po stvarima kora od tuge i strepnje. Jedan prizemni vjetar, podmukao, iz pećina, okreće lišće na naličja i kasno planinsko cvijeće zatvara krunice kao da je već zašlo sunce. Okrenuh se - Veljka više nema: i on zašao. čudim se kako je tako brzo zašao, nestao - ako se nije pretvorio u neki od tih hrastova na livadi. Ima raznih hrastova, starih i mladih - na najljepšem su se okupile vrane, i pregone se kao da plijen dijele.

Naokolo je muklo i sporo talasanje planina i vječnosti. Naoblačilo se i tanka kiša, hladna i oštra, prska ukoso. Sa sjevera, kao čađav zid koji se kreće, visok od neba do zemlje, približava se veliki pljusak. Još je daleko, ali se osjeća

živcima i čuje se njegovo hujanje isprekidano grmljavama. Kretanje mu je nejednako: dugo se zadrži prelazeći neku dubodolinu nevidljivu odavde, zatim odjednom zajaše preko prevoja i preskoči čitav planinski lanac, pa ga zbriše iz vidika. Skinuli smo obuću da se ne raspadne. Uzljutio se Vasilj, psuje bogove kiše i vremena - to je jedino čime može da im se osveti za lukavstva koja su, u saradnji s Talijanima i četnicima, protiv nas pokazali.

Samo je Ivan ravnodušan, ne da on ni pet para za svu tu nebesku huku. Sve što nas snađe, za njega je prirodno; sve da se isturči - njega neće začuditi. To što nas mrze i gone, i što nas kunu i psuju kad ništa drugo ne mogu - on kao da je već prevideo. I kad bi ga čovjek upitao zašto je to tako, mislim da bi kao Isus odgovorio - jer ne znaju šta čine. @ena njegova, Gara, negdje je u logoru, u Albaniji; sin mu je, tek odojče, kod neke četničke porodice - on ih ne spominje, kao da je i to prirodno. Ugledao je kolibu s provaljenim krovom, a baš takva je nama potrebna. Ostalo je desetak dasaka nad vratima, ispod njih je suva zemlja na kojoj lijepo može da se sjedi i čeka. Kroz pokotine u brvnima vidi se dolje livada - s te strane nam niko ne može prići prije nego ga opazimo.

Prvo stiže zatamnjenje, pa skoro sumrak, za njim pljusak zaklapara po daskama i lokvama koje se odmah stvoriše. Izgleda da jedna voda lije odozgo a druga provire iz zemlje. čuje se kako krupan grad lomi grančice u šumi - gadno bismo se proveli da nas je tamo zastao. Malakše, da nas prevari i izmami napolje, zatim opet prida. Tako stalno, a ima ga do beskraj. Posluži se vjetrom kao rukama, obori dvije daske da pokaže šta sve može, iskosi struju grada da nas nađe šćućurene uz brvna. Skoro bi se reklo da neka svjesna volja upravlja time. Unutra se zabijelješe loptice leda. Jednom od njih pogodih Vasilja u sljepoočnicu - znao sam da će mi se odmah osvetiti. On se osveti - bar meni može kad nikom drugom ne može - i bi mu lakše.

Najzad se ishuktalo, ponovo se razdanjuje. Ostala je samo kiša, u pojačanoj svjetlosti kapi svjetlucaju. Ivan mi pokazuje prstom da pogledam livadu. Šta li mu je to sad? Je li opet zec, ili se neki medvjed namjerio? ... Nije, nego veće čudo: čovjek! Za trenutak se uplaših - možda nas je spazio. Ali ne - onda ne bi stajao tu. Stoji na livadi bos, u džamadanu, vrećom je pokrio glavu. Lice mu se ne vidi, ali meni se čini da ga poznajem. Viđao sam ga negdje ranije, vukao je on te iste čakšire negdje dolje oko varoši. Sav je u vodi, a opet mu je malo vode - vodi je jazom, dijeli je i natapa parče po parče. čak kao da uživa. Što da ne? Jer on je od onih stočarskih stvorenja iz pretkosovskog i prethrišćanskog vremena što nasljedno žive od vode i za travu i već odavno obožavaju ovce od kojih žive.

Ipak ne bi dobro bilo da navrati ovamo. Ne, jer on bi pričao nekom da nas je vidio, i to bi se poslije razglasilo. Ako navrati, ne treba da ga pustimo živog. Neće, ponadah se - zanio se poslom, produži jazom, ne vidi se više, samo se čuje kako kopka motikom. Strepnja prođe, a tuga je zamijeni: dokle smo došli, šta smo dočekali! Poslije velike naše slave i huke, da strahujemo od ove mokre ovčje uštve! Mi što smo nekad jedva čekali da zapodjenemo razgovor s čovjekom, sad se sklanjamo da nas ne vidi. Sve je na nas zinulo i protiv nas se ustremilo - izgleda da nema na svijetu pojave koja nam nije opasna...

Istovremeno podigosmo glave: čuje se njegovo tapkanje pred kolibom. Ivan zamota lice šalom - da ostane nepoznat. Onaj spusti motiku, i uđe s ubjeđenjem da unutra nema nikog. Nešto ga je iznenadilo - pogleda i pokuša porebarke da uhvati vrata. Vasilj ga ščepa za skut i uvuče:

"Kad si tu", viknu, "sad lezi tu! Tebe smo čekali!"

"Bratašu moj, nemoj me", procvilje on. "Šta sam li ja kriv?"

"Zašto plaviš livadu kad je bog s neba zalijeva?"

"Mora se, bratašu. Ova godina je gora nego Arslan-pašina. Gladno se"...

"Zašto gladno? Koliko imaš ovaca?"

"Tako mi svete Petke, trideset sam prodao za žito!"

Pokaza se da sve laže. Slava mu je Tomindan; kad laže, njime se ne kune, nego svetom Petkom. Nije prodao trideset, nego samo osam ovaca; a i njih je dao za komad livade, ne za žito. Do tih otkrića stiže Vasilj unakrsnim pitanjima, a podvrgao ga je istrazi zato što ga poznaje. I Ivan ga poznaje, a i ja sam čuo za njega - jer to je Mirko Kadušin sa sto ovaca koji svake zime ukrade bar po breme sijena čobanima. Neki ga izbiju kad ga u krađi uhvate - on se nikad ne ljuti na njih; drugi ga tuže sudu, a Mirko se poslije cviljenjem izvlači da manje plati. Vune dosta ima, a čakšire ipak nikad ne mijenja. Prošlog ljeta, kad smo napadali varoš, on se smucao naokolo o ovim istim čakširama, bez puške, s vrećom - da što god ukrade kad drugi počnu da pljačkaju. Uzalud smo mu govorili da pljačke neće biti, on to nije mogao da vjeruje. Svi su ga poznavali i tjerali, on je ipak uspio da nakopi punu torbu konopaca, ulara, svašta - plakao je kad mu je naša straža te stvari iz torbe istresla.

"Kad me poznaješ", upita on Vasilja, "čiji si ti?"

"DJavolov", reče Vasilj. "Bojiš li se đavola?"

On se prekrsti: "Bojim, bogami!"

"A bojiš li se partizana", upitah ga ja i pročešljah brado.

"Bojim se ja svakoga, vidiš da sam slabotinja."

Primijetio je najzad bradu, po njoj pomisli da pripadamo stranci bradonja i požuri da nam ugodi. Komuniste on mrzi, reče, zato što se oni hrane na zajedničkom kazanu. On ne bi mogao da jede iz istog kazana, gadilo bi mu se. Ne voli ih i što za crkvu ne mare, i što su im žene pomiješane - djecu prave s kim stignu, pa se i ne zna čija su djeca... Stigli su da i njemu napune glavu time. Meni se čini da to nije šteta. Jedino po čemu se on razlikuje od svojih ovčarskih čukundjedova, to je što oni nijesu ništa znali o tim zajedničkim kazanima i ženama. On je iz pećinskog vremena, a eto je na nas palo da

glavama i trupovima svojim popunimo taj razmak. I nije čudo što nas mrzi, jer mi bismo htjeli da ga živog izvučemo, kroz klisure vremena, i da ga ubacimo u kolhoz koji će ga lišiti vašaka, skotološtva i mogućnosti da krade.

"Bi li ti, stari, ubio Nika Sajkova", upitah ga da prikrijem trag.

"Ja ga ne poznajem", reče.

"Šteta", reče Vasilj. "Mogao bi da zaradiš dobre pare. Sto hiljada lira dobija ko ga ubije, a pedeset ko ga prosoči."

"Je li to sin Sajka Doselića", prisjeti se starac.

"Jeste, vidiš kako sad znaš. On se od tebe ne nada, i ne pazi se, lako bi ti njega smakao. Hoćeš li?"

On se opet sneveseli: "Ne, bogami! Nemam čime."

"Puškom. Daćemo ti pušku sad ako hoćeš."

"Uzalud bi mi je davali - prije bi on mene ugrabio. Takav mu je i otac bio: miran na izgled, a mnogima je svijeće utulio".

"Ako ti nećeš, rekoh, "mi ćemo ga sami. Ali: pst! Nikom ni riječi! Zatvor ti ne gine, i platićeš glavom ako nekom kažeš da si nas vidio! Razumiješ li?"

Razumio je, ostavili smo ga da sjedi unutra. Nahvatao se straha, mislim da se do mraka neće usuditi da izađe iz kolibe. Svejedno, Ivan hoće da idemo šumom, ne preko livada - da se ne zna kud smo pošli. Zemlja je pokrivena oborenim lišćem i grančicama, kroz to do članaka tonemo u njenu žitku šlitu. S proplanaka gledam brda u daljini - izmiješala su se poznata i nepoznata, a magla se vuče između njih. Jedno vrijeme je izgledalo da će se izvedriti, pa se opet predomisli. To kao da neka lukava sila upravlja tim promjenama - prvo nas izazove da vidi šta želimo, zatim navali baš ono što ne želimo. Drveće se još nije ocijedilo, a već ponovo počinje kiša. Posakrivala je vis za visom, pozatvarala doline kao mokre džakove. Tek kod izvora prepoznadoh prodo i put koji vodi k selima.

Vasilj pođe putem, Ivan ga zaustavi:

"Gdje ćeš? Kud si naumio?"

"Treba da svratimo kod Nika, tako smo rekli."

"Treba, ali nije on tamo. Gdje misliš da je, Lado?"

"Negdje oko Gubavča."

Vasilj se naljuti: "Kad bolje znate, zašto sami ne vodite?"

Ne bi trebalo da se ljuti, jer on strašno voli da vodi i kad zna put i kad ga ne zna baš sigurno. U tom pogledu ni ja nijesam bez mane - da nije njega, ja bih bio taj koji grabi da bude prvi. To je neki urođeni đavo u nama, a on nas uz put ubrzava - kud god krenemo, mi kao da se plašimo da nikad nećemo stići ako odmah ne stignemo. Znam da ne treba tako, ali čim počnem da mislim o nečem drugom - opet me uhvati žurba. Sreća je što nas Ivan bremsa, inače - bog zna dokle bismo Vasilj i ja stigli. Ispred nas se čuje lavež iz katuna. Muklo, kroz mokrinu, odjekuje ovčarsko zvono. Suton je, muzu ovce. Vidi se vatra. Galame kao da se svađaju, a to im je običan čobanski razgovor: biće trave ako sunce izgrije, biće je do preko glave. Onaj veseli glas je Vučka Masnika, onaj drugi ne znam čiji je.

"Nemoj tamo", reče Ivan. "Kud ćeš tamo? Nije Niko u katunu."

"Znam da nije. Mislim da je u Gubavčevoj pećini."

"Ne vjerujem, našli bi ga oni tamo."

"Našli bi ga i u Kuštrimovoj pećini."

"Sigurno. On mora da je negdje ispod drveta."

I ja tako mislim, ali drveća ima mnogo, ima ga na hiljade u svakoj od tih dolina i na brdima između njih. Ako guramo dalje kroz te šume, pogubićemo se u mraku. Zapamtio sam jednu kolibu na obronku iza napuštenog katuna, napipan je u tami - to mi potvrdi da sam isti s onim što sam nekad bio. Zbilja, jesam li isti? U svakom slučaju ima u meni nešto trajno, što je mnogo toga preko glave preturilo - to me ispunjava iznenadnom radošću. Ušli smo u suvotu, zamirisa na smrčeve daske. Kresnuh šibicu: kreveti od dasaka stoje kao i prije. Nema nikakvog traga od konagdžija što su se tu smjenjivali, svaki je za sobom uklanjao ono što bi ga pred budućima odalo. Ivan uzdahnu - kao da i on misli o tome. Vasilj poče da skuplja ugarke na ognjištu.

"Ne bih ja vatru", reče Ivan. "Može da nas izda vatra."

"Kome? Nikog nema po ovoj kiši, a i da ima - treba da prosušimo ove dronjke."

"Dobro, ali da poslije ugasimo."

"Ugasićemo, čim se zagrijemo."

Iz torbe je izvukao trijesku luča - uvijek nosi nekoliko njih da se ne vidi kako mu je torba prazna. Zapalio ju je, pruži mi da je držim. Šegrtujem mu već odavno u toj stvari, ali on mi nikad neće dozvoliti da vodim samostalan posao. Ne bar dok su mu ruke zdrave - jer on voli sam, lično i svojeručno, da probudi prvi plamičak i sasvim izbliza da osjeti njegovo stidljivo treperenje kao dah novorođenčeta. Kad zapuckara, on s uživanjem trlja ruke i lupa se po koljenima od zadovoljstva. Ponekad mi se čini da je to kod njega neka

vradžbina, ili nešto čime misli da se vradžbina razbija. Ili je zamjena ljubavnog doživljaja, ili oživljavanje neke zapretane uspomene čije su veze i njemu samom nepoznate.

ARSLAN-PAŠINA GODINA Zaboli smo račvasto kolje oko ognjišta, objesili na nj kapute da se suše. Odozgo smo stavili kape. Sad su to tri strašila s kapama - gledaju se i ćute. Ako se neko spolja privuče i proviri kroz pukotinu - nek se prevari i prvu vatru na njih opali; poslije bismo mi njemu prošli kokardu, da se više ne privlači. Spustili smo daske na zemlju, pri zemlji je sigurnije nego na krevetima. San nas hvata. Ivan ipak ustaje - sjetio se da opipa zadnji zid kolibe. Gura proške, proba stoje li čvrsto, traži slabo mjesto da napravi sporedni izlaz, dobro bi nam došao takav izlaz u slučaju da nas s vrata iznenade. Najzad je našao rupu, neko drugi napravio ju je prije nas i prikrio je granama. Možda je to bio neko od naših, Niko Sajkov ili neki kurir izdaleka, a možda neko od onih sa suprotne strane - nije ni njima mirna duša kad zanoće u planini. Sad je lijepo: vatra, kiša, šuma huji. Sjenke po brvnima, kao po bioskopskom platnu, besplatno vuku jele i proplanke; prolazi konjica preko proplanaka, pa karavani i cigani i vozovi pored uspavanih hanova - Divlji Zapad. U početku je to nijemi film sa zbrkom slika - izmiješale su se trake i neki su snimci naopako okrenuti - ali se sve polako sređuje i ozvučava. Jedva se čuje kiridžijska pjesma iza brda - blijeda, s prekidima, sjenka pjesme - i ne zna se jesu li to pravi kiridžije, ili statisti nekog novog Holivuda skrivenog u pećinama Prokletlja. Samo izgleda da je sjutra Arandjelov dan: Branko i ja sjedimo pored zida, Džana sprema priganice na ognjištu. Eno ih je izručila iz tiganja u karlicu, Branko ih na zašiljenom prutu izvlači kao ribe i nudi me: "Uzmi, Lado, to je za nas. Zašto nećeš? Ima ih dosta"... To je san, kažem u sebi. Krivo mi je što mi san dovodi samo mrtve, stalno mrtve, i što mi kao djetetu obećava ono što mi ne može dati. Okrenuo sam mu leđa, a onda čujem moj glas: "Ako ti, stari, nećeš da ga ubiješ - mi ćemo ga!" Koga to da ubije, pitam se i prisjećam se: Nika Sajkova!... On je naš, zašto njega? Kako njega? To se ja pitam, a jedan opor glas mi iz daljine odgovara: "Mučki, kao što je vojvoda Radonja ubio harambašu Markovića"... Ali zašto mi Nika da ubijemo?... Tiho je sasvim do kraja svijeta, čuje se opori šapat izdaleka: "Otkud ja znam zašto? Tako si kazao." Jeste, kazao sam, ali to je bilo drugo, šala. Htio sam da iskušam onog riđeg, onu rđu s vrećom na glavi, da vidim šta će reći: "U svakoj šali ima istine", šapuće glas iz daljine, "i u toj šali ima istine. Možda ćemo ga nehotice, ili u neznanju - ne znam ja to. Jer kad čovjeka jednom ubiješ, poslije ga više ne možeš oživjeti"... Strah me uhvati, jer to već predugo traje, ozbiljno izgleda i počinje da liči na neko uporno proročanstvo. Ne samo što liči, nego - ako se desi da Niko nekako pogine, reći će se da sam to ja htio. Trgao sam se, a pred oči mi izađe Mirko Kadušin s vrećom pokradenih konopaca i ulara - žali se na Arslan-pašinu godinu. To sam ja njega kušao hoće li da ubije Nika. To je on u svoju vreću sjećanja smotao snimak moga glasa da ga nosi po narodu. Sad treba da ga stignem i glavu da mu raspolutim. Glavu treba, jer to je ta njegova vreća sjećanja u koju trpa sve što zgrabi - ulare, razgovore, potkovice i priče protiv komunista. Biće gadno kad ga stignem, počće da moli: "Bratašu, bratašu", ali ja sam dosta opraštao, više nikog neću da žalim. Poslije će se naći dosta drugih da umjesto njega krađu sijeno i pomažu ovcama pri porođajima. Umirilo me to - smirim se odmah kad

znam šta hoću - i polako se budim: ognjište, strašilo, kiša po krovu. Veselim se što je to bio samo san, a ipak mi je krivo što baš moj san sa mnom zbija takvu šalu. Ne mogu to drukčije da shvatim nego kao znak nesloge u onutrašnjoj pomrčini što se skraćeno zove duša. Jedna potlačena klasa u meni, nešto kao podmukla raja, zbog nečeg je htjela da me probudi, a sad neće ili ne zna da kaže zašto. Ili je to bila samozvana straža kojoj je dosadilo da samotuje budna, ili je neko nepoznato čulo nazrelo u daljini stvarnu opasnost i našlo način da me uznemiri. Ne znam šta je, ali vidim da se poslužilo istom vještinom kojom su slijepi guzlari uznemiravali junake i narod: zgrabilo je starudiju iz ostave - ni poznatu, ni sasvim nepoznatu - obojilo je, pokrenulo i izguralo na vidjelo. Sam Mirko Kadušin tu baš nije kriv: moja mašta se poslužila njime kao utvarom koja se slučajno zatekla još dosta svježa u sjećanju. Boje na njega nije mnogo utrošila, ima Mirko svoje urođene i trajne boje: čađave čakšire, džamadan od surog sukna, kosu kao kostrijet koja nikad ne sijedi. Malen, na kratkim nogama, koje po potrebi mogu i da se skrate - čas dvokraka mrlja, čas životinja što puzi, on je skakutao i puzio oko grada pod pucnjavom.

Dva dana je puzio gladan, dvije noći nije spavao, stoput se preznojio od straha, od želje, od nadanja da će se nekako uvući u neki dućan bogat čudesima, gdje s tavana vise svežnjevi kosa i srpova a po podu leže džakovi soli - sve što on mema i ne može da napravi, sve bez čega seljak ne može da živi - pa da izvlači i odnosi, da mu traje doživotno i preostane za praunuke. Izgledalo mu je da je sasvim blizu te sreće o kojoj je od mladosti maštao, a onda su između njega i sreće stale skojevske straže: dječaci s puškama, đaci neki i šiparice s kratkim rukavima. Svi ga odnekud poznaju, znaju šta hoće i muče ga kao Isusa Hrista: Šta ćeš ti, stari, bez puške, ko je tebe zvao ovamo?... Zabranjena je krađa, nema pljačke, nego ti idi kući dok te nijesmo zatvorili!" Pričao im je da je sirotinja, gladan, izbjeglica, i pokušavao da ih suzama gane, a ništa mu nije upalilo kod te omladine bez milosti. Pravio se da se tobože vraća i puzio da se neopažen privuče gdje ih nema, a oni su dovikivali straža straži "Eto se tamo šunja jedan vampijer s vrećom - došao da krade, a pravi se lud. Ne dajte mu tamo, nek ide zbogom, ili ga zatvorite u izbu!..." Pa i kad se najzad uvukao u oslobođenu varoš - sve je već bilo pod stražom; i kad je pokrao neke sitnice po dvorištima - uhvatili su ga i sve mu iz vreće istresli. Istresli su mu vreću kraj ceste, pa su se zbunili šta da čine s pokradenim stvarima, ko da ih čuva i kome da ih preda?... On je dotle sjedio na zemlji, suze su mu kapale po prašini. čini mi se da ga i sad gledam kako sjedi u prašini, klima ružnom glavom i miče usnama. Onda nijesam znao šta šapuće, ali sad znam i kao da slušam kako nas iz dna duše proklinje: Dabogda vam nesrećan bio taj rat što ste ga započeli u zao čas za vaše glave! Mora da vam bude nesrećan kad ne znate ni šta ste započeli. Rat i pljačka idu zajedno, a vi bi htjeli da ih rastavite - dabogda vam se meso s kostima rastavljalo! Ostadoše mi kljusad bosa, ne date čovjeku ni potkov da uzme - daće jaki bog da vas bosa tjeraju po snijegu i da vas vrelim olovom potkivaju!... Ne mogu više da ga slušam, ne mogu ni da spavam od te njegove kletve što se već odavno ostvaruje. Ustadoh, a Ivan reče: "Znaš li kud si krenuo?"

"Znam: pogledaću kako je napolju."

"Gledao sam ja malo prije: kiša i tmuša. Niko nam neće doći po ovom vremenu, nema opasnosti."

"Ti što ne spavaš kad je nema?"

"Neće mi se, ne da neki stari đavo."

Promrzle su mu noge na Dubu, otpali su mu prsti u bolnici na abljaku, to je taj đavo što mu ne da da spava kad kiša pada. Izašao sam; pipam ispred očiju - da ih ne izgubim. Danju se s obronka vidi desetak sela, sad samo tama. Ni pas da zalaje, ni čovjek da lelekne - dođe meni da lelekнем nad pustinjom. Samo na dnu doline varoš svjetluca - gomila šljake u kojoj se gasi malo žara. Mora da je varoš na istom mjestu gdje je i prije bila, ali meni se čini da se od straha pomakla u stranu i smanjila. Drhtala je i zbijala se sama u sebe od straha kad smo s puškama navalili da je oslobađamo, kad su s konjima i vrećama navalili da je opljačkaju. Jedva smo je od seljaka, od pljačke odbranili; pri tom smo svu naklonost i povjerenje sela izgubili - zato se sad potištena raja u meni pita: zašto smo je branili?

"Odmaraj se, Lado", kaže Ivan. "Lezi, pa ćeš zaspati."

"Imam i ja mog đavola, ne da mi."

"Imaćemo sutra dosta posla, treba da smo odmorni."

"Kakvog posla?"

"Da tražimo Nika, možda vazdan."

"I možda ga vazdan nećemo naći, malo je jedan dan za to."

"Ako bude malo, tražićemo ga kad se vratimo. Imaćemo vremena."

On to kaže kao da mu je svejedno. Njemu je možda sad svejedno: uzdigao se iznad ličnog interesa, a ja nijesam. Više bih volio da Nika tražimo poslije povratka, pa bez žurbe, polako da ga tražimo i sve naokolo razgledamo. Spustio bih se noću do Međe - da pogledam duvarinu stare kuće Tajovića; da pogledam je li trava izrasla na ognjištu gdje je Džana spremala priganice za praznike, je li divlja loza ispružila glavu nad ognjištem gdje su verige visile, jesu li se omladile stare šljive osmuđene paljevinom... Poslije bih se popeo do Laza, do Ljetnjikovca, da posjetim Ivu s Malim. Nemam ništa za poklon da im odnesem - ni jabuku, zelene su sad jabuke. Ne mogu ništa da im pomognem, samo da vide da sam živ i da još ima nekog ko na njih misli. To bi ih malo ohrabrilo, a i meni bi smirilo dušu - možda nije sve crno kao što mi se ponekad čini. Zato mislim, bolje je poslije povratka - imaćemo više vremena. Imaćemo vremena dok smo živi, a i poslije ćemo ga imati dok dojadi i dok nas sve živo zaboravi, sasvim dok nas zaboravi kao da nas nije ni bilo na toj zemlji. Baš ne treba žaliti za vremenom; ono je prazno nešto - iz praznine u prazninu - što

ravnomjerno curi i curi i nikad se ne utroši. Prazno je, a ipak ima zube; možda i nema ničeg drugog osim zuba - mljacka, glode i odnosi, a nikad ništa ne donosi - nema odakle. Skoro ga čujem kako grize, zubima od vode i vazduha, sa svakom kapljom kiše grize. Ne čujem ga samo kad spavam, zato mi Ivan kaže: "Spavaj!" To i hoću. Zatvorio sam oči, a onaj glas iz daljine, iz potopljenih sela i prošlosti, sad sasvim razgovijetno doziva i pita: Zašto smo mi to spasavali trgovce, dućane, ćifte varoške od seljaka?... Zbunio me, ne znam šta da mu odgovorim - ni meni nije sasvim jasno zašto smo se u to uplitali. U ono vrijeme bilo je nekih odgovora, naši su ih izvikivali i kad ih niko ne pita: da se red očuva, da se svojina poštuje i imovina štiti, da se ne cijepa jedinstvo naroda u sudbonosnim danima... Meni je to i onda ličilo na šuplje praznične govorcije i čudio sam se šta je to naspjelo našima da čuvaju jedinstvo s advokatima i trgovcima, kad su trgovci hulja do hulje odozgo do dolje. Koliko je meni poznato, trgovci baš ništa ničije nijesu poštovali, samo su strpljivo pretakali groš po groš iz tuđih džepova u svoje. Neke ćelave i neke podnadule i svakojake hulje iza tezge što krivo mjere i krivo broje, što sa smijehom lažu i bez stida se krivo kunu - oni su, u stvari, bili tiha pljačka što je trajala godinama i prezirala opljačkane seljačine s opancima kao izuzetnu našu narodnu bruku.

Ni sad ja ne znam zacijelo zašto bi ta oprezna pljačka bila nešto poštenija od hučne seljačke otme, kratke, koja bi se za dva dana istutnjala. To su njihovi stari običaji, na neki način uzakonjeni, i vječni računi sela i grada koji se tako svakog rata svode da uspostave poremećenu ravnotežu. Mi smo ih, nezvani, pobrkali - zato nas sad složno mrze i jedni i drugi. Bolje bi bilo da smo se zabavili nečim drugim, vojskom, frontom, čime bilo, dok to prođe - nek se bez nas sveti ko hoće i bez nas brani ko može. Ništa se ne bi dogodilo gore od onoga što se dogodilo, samo bi bilo manje onog novca što su ga trgovci poklonili vojvodama da nas tamane. Sigurno bi bilo manje novca - seljak bi ga vzdigao i žita bi se nakupovao. Selo nas poslije ne bi gonilo, ili bar ne tako složno - samo bi se pravilo da nas goni, a u stvari bi nas čuvalo s nadom na neku novu pljačku... To je taj đavo: kad danju makar malo odspavam, noću mi naiđu buljucima šašave neke misli bez veze, bez pameti, slične pomahnitalim ovcama. Bile su bez čobana, sasvim same i zaboravljene već odavno. Niko ih nije pazio, gladne, dok su tumarale po prošlosti i pabirčile pogrešnu travu što je za našim i za tuđim tragovima izrastala. Pijane od sokova te grijeh-trave, one sad vrtoglavaju i posrću po pomrčini, tužno bleje i kroz blejanje pripitkuju zašto ovo i zašto ono - kao da se prošlost može povratiti i nekim drugim sjemenima zasijati. Uzalud im govorim da ne može, one svejedno navaljuju i mucaju: kako bi bilo da je bar malo drukčije bilo sve ovo što je bilo i prošlo? Nikako, vičem najzad, ništa vam ne bi pomoglo! To što je bilo, najbolje je bilo od svega što je moglo da bude. Drugo sjeme tu se ne bi primilo - ili ga tlo ne bi htjelo, ili bi ga prema svojoj ćudi u nešto gore prometnulo. Ko bude tražio prvi uzrok, neka prije svega stavi glad - neće se prevariti. Ili bolje: strah od gladi, jer prvo se strah pojavio. Po suši je narod nanjušio da nailaze paljevine i sve ostalo, jer nikad nesreća bez duge pratnje ne dolazi. Proroci su najavili rane mrazeve na zelene kukuruze: biće glad kao prošlog rata, biće godina kao Arslan-pašina godina, i kao Džin-pašina i Kariman-pašina da se po zlu pamti sto godina. Izbjeglice su se vrzmale naokolo, gladna djeca su iskršavala tu i

tamo, guslari su izvukli iz dna pamćenja stare pjesme o starim gladima kad se čovjek turčio za tovar žita, kad se odlazilo i selilo i uz put od gladi umiralo, kad je brat brata izdavao za šaku brašna, kad su se i velika plemena obrukala: Izdadoše Lakci i Brzaci

Kostrešani do navrh Zminice

I Rođani, stare uzdanice... Onda smo tek maštali o ustanku, o slobodi, i čudili smo se što je seljak tmuran, a on je u sebi računao: neću naći žita ni do Božića, pomrijeće mi dječurlija od gladi, a poslije mi je svejedno je li ropstvo ili sloboda... Da izda, nije pomišljao, ne bi on to - pa da ga pjesma kori do beskraja - a zato je smišljao gdje da udari, gdje da neku veliku pljačku zakači i gdje da je za crne dane sačuva. Krenuo je prvo na varoš i trgovce - naši mu nijesu dali ni zubom ništa da zakači; zatim se spremio na muslimane - naši su ga i tu omeli. Više nije imalo šta da se bira, ostali smo mu samo mi - da nas žive izdaje i mrtve prodaje do posljednjeg. Tako je izdržao od Božića do kopriva, sad se već nada da će sastaviti do novog žita. Više se i ne kaje, navikao je i ima opravdanje: nije mnogo bolje bilo ni za Arslan-pašine godine. BOL KAO NO® PREPRIJEČEN S one strane, kroz sunderasti zid daljine, bez oblika se pojavljuje i u prazninu iščezava pramen glasa. U početku ga primam ravnodušno i zaboravljam ga čim iščezne - ne znam je li od vjetra ili od magle. On se opet izdvaja iz ništavila, izbija na površinu u dva kraka, lebdi u tmuši i kreće se. Približio se, pojačao; prepoznajem da su stalno dva ista kraka, upravo dva vokala - moje ime. Zove me neko, sjetih se najzad, i ne bi mi drago. Taj što zove ne zna gdje sam i ne nada se da će me naći. Po boji glasa čini mi se da je to čovjek koji se davi i traži da mu pružim ruku. Mrak je, ne vidi se, ne mogu da mu pružim ruku - ne znam gdje je ni voda ni obala. Probudih se sasvim i sjedoh čekajući da se ponovo javi. Uznemiren mojim pokretom, skoči Vasilj: "Šta je, Lado?"

"Pričulo mi se da me neko zove."

"Jesi li bio budan?"

"Ne, nego kroz san."

On oslušnu. "Nema nikog. I meni tako u snu dođe."

"Trebalo li da ugasim vatru?"

"Neka je, sama će se", i odmah zaspa. Prestala je kiša. Kapi se cijede s nekog lista na krov - svaka se posebno razaznaje. Osim kapi nema ničeg u pustinji. Oni glasovi, stvarno - bili su san - inače bi se ponovili. I u snu je čovjek sujetan - sve što čuje ili mu se pričinu, sklon je da tumači kao da se na njega odnosi. Svejedno, ne mogu da zaboravim one glasove. Oni su mi probudili zebnje koje sam jedva smirio. Ako to zaista nije bio doziv, bilo je onda priviđenje doziva - a ni priviđenja se ne pojavljuju bez razloga. Jauknuo je neko u daljini, a to je bolom zbijen pramičak vazduha hitnuo u neznan prema meni - kao što čovjek od jada doziva mrtvu majku. Možda je Iva s djetetom,

ali ono nije bio ženski glas. Bio je muški, promukao i izobličen od patnje. Možda je Nenad Lukin, negdje u Bosni - ranjen je, a nema ko da ga iznese; ili je Luka Ostojin, starac - umire u kolašinskom zatvoru...

Ko je da je, uzalud me zove. Nije potrebno da mu se pravdam, zna i sam da je uzalud. Ne valja mi ovo što stalno mislim o svojim, o rodbini - stradaju i drugi koliko ko može, čak i više. Daj nešto drugo, samo da ne mislim na to! Sjenke igraju po brvnima. Najzad je zaspao i Ivan Vidrić pa tiho diše. Mora da mu je san iznenađa došao, drukčije on ne bi ostavio vatru da gori. Jedan ugarak se drži, izranjavan: oblijeću ga leptirovi plamičaka u rojevima - jedni zlatni a drugi ljubičasti, pojavi se i neki s crvenim krilima. Oni se pregone međusobno, pritom mnogi zalutaju u prazninu i izginu. Sve manje ih je. Osjeća se ljut dim smole. Nije tačno da je dim izrod vatre kao što sam ja mislio, on je samo njen plač; dvojak je to plač - jedan pri rađanju, drugi ispred gašenja. I čovjek ima ta dva različna plača, i revolucija, i ogromna blatnjava kugla što je nekad zvijezda bila... Zaspao sam tako, nađoh se u Gluvlju kod ovaca: jesen, zlatno, dogorela čobanska vatra. Ispreta neko iz pepela gomilu pečenih krompira - kora im je progorela, crvenkasta i miriše. Draži me taj miris, jedva čekam kad će se već jednom početi s jelom. Sve su djevojke oko mene - iz Međe, iz Utrga, s Kalemegdana; nazire se među njima i ona mala, bosonoga, špijunaža Veljka Plećovića - kad god opazi da je gledam, ona postaje nevidljiva. One ne mare za užinu, dorasle su za udaju - zato se pregone kao leptirovi i stalno mašu maramama da odbiju proscje koje ne žele: "Tamo, dime, gospodine, tamo su ti vrata - od srebra i zlata"... Pod košuljama su im nabrekle grudi, zbog nečeg vole da pružim ruku sasvim blizu, pa da pobjegnem prije nego dodirnem. Bose noge im se bjelasaju ispod zavitlanih sukanja dok sasvim brzo obigravaju oko vatre i gube se jedna za drugom kao u igri sakrivanja. Sve su se posakrivale iza progušalih kupinjaka, iza ograda i po jarugama sjenovitim od potamnjele johovine. Pjesma im se davno ugasila, svake jeseni se tako pjesme gase. Osjetih da sam usamljen ostao i da na vratima nezvan neko stoji. Nemam dovoljno hrabrosti da odlijepim kapke i pogledam, ali mu sjenku već osjećam kako teška postaje. Nije potrebno ni da otvaram oči: on drži pištolj u ruci i traži me pogledom. Pokušavam da smislim nešto prije nego primijeti da sam budan, a to je kao da sam sebe vitlam u nekom sasvim tijesnom prostoru. Napipao sam najzad pušku - iznenadih se kako je teška i nezgrapna. U stvari ona nije teška, nego ju je nešto pritisnulo - ne mogu je izvući bez trzaja. Da prosto skočim i pobjegnem - neću ni to: bilo bi smiješno. Sjetih se pištolja, ali onaj me drži u šahu - samo čeka da učinim potez. Ostaje mi jedino da odugovlačim, a ni to se dugo ne može. Razmišljam već nekoliko trenutaka, ubrzano i s groznicom, a nikako ne mogu da se sjetim kad sam to i kako upao u tu klopku. Naokolo je haotičan predio dolina i brežuljaka osvjetljenih nejednako, a u daljini je naselje s vatrama. Vasilj i Ivan su bili sa mnom - nekako su se vješto izvukli. Sigurno su kroz zadnji izlaz, tamo gdje je Ivan našao izlaz, a mene su ostavili ko zna zašto. Možda im se učinilo da sam već izašao, ili su i jedan i drugi pomislili da će me probuditi onaj drugi. Krivo mi je na njih, a ipak je bolje što su izašli. I prirodno je - u takvim stanjima čovjek prvo svoju kožu spasava. Treba tu stvar da zapamtim, rekoh o sebi, svoja koža je najsvetija zastava. A baš i nije potrebno da pamtim, rekoh zatim; kasno je već, i neki smrad bije iz toga. Neću to, baci to, usmrديو bi se svijet i

život kad bi samo koža bila zastava!... Pogledah iskosa prema vratima - ona su dopola otvorena. Tako stoje, hladna struja od njih bije. Od straha me zabolje prazno mjesto usred stomaka i bol poče da kruži. Zglobovi, koji su dotle mirovali, popustiše drhtavici. Oči mi se ovlažiše, ne od dima, nego od tuge i podrugljive samilosti nad samim sobom: mislio si da si čvrst čovjek i prekaljen, a sad pogledaj šta si! Smučilo mi se do povraćanja, ne mogu ni da dišem i sav sam smušen - jedva se otimam od vrtoglavice. Tako je svakom kad pada, pomislih da se bar malo opravdam, tako je i onima prije bilo. Kad se pređe neka granica u padanju, poslije više nema uspravljanja - svijet ostane zavazda nakrivljen. Tu sam negdje, na toj granici, treba brzo da se zaustavim ili bar da na nešto čvrsto padnem - dosta mi je ovog rastapanja! Brzo sam se okrenuo, izvukoh pištolj, ostalo mi je samo da ispružim ruku, a čovjek s vrata progovori: "Ostavi to! Bolje je da ostaviš, gledam te ja."

Ruka mi klonu prije nego sam napipao obarač. Počeh da se predomišljam: on govori skoro kao čovjek, nudi mi neki mali izbor - možda bi tu moglo da se odugovlači i pogađa bar dok učvrstim zglobove i napipam obarač. Ponudiće mi da se predam - još uvijek nas više cijene žive nego mrtve. Glas mu je čudan; u stvari, to nije njegov prirodni glas: stavio je račvasto drvce između dva reda zuba da se pri govoru ne pozna ko je. Koja mu je potreba da se krije? On ili je od onih žandarskih lukavaca što sve kriju, ili je neko u koga smo imali povjerenje pa još ne želi da ga izgubi. Najgora je baš ta vrsta što je sticala povjerenje na obje strane i čekala da vidi kud će prevagnuti. Uh, što bih volio da ga smaknem! Slađe bih smakao jednog takvog nego tri otvorena... "Koji ste to unutra", upita. Možda on stvarno ne zna koji smo. čeka da mu kažemo, pa da se prema tome upravlja. Ima nekog od svojte među našima, ili se nekom posebno ukivio zbog neke svađe bog zna otkad, zato pita. Ponudiće nam da se predamo, da se na njegovu riječ oslonimo, i zakleće se u sve svece da nam životima ništa biti neće. Tako su druge prevarili, ali nas neće. Glas mu nije neprijatan kao u početku, ili ga je vješto prigušio - ima u njemu, ispod promuklosti, nešto meko i poznato. Podsjeća me na nekog taj glas, tu mi je negdje sasvim blizu da se sjetim čiji je - sjetiću se ako još nešto progovori prije nego opali. Za trenutak pomislih na Vuja Drenkovića - voli on da se istakne gdje je opasno, i voli da čovjeka drži u šahu - ali se samo glas ne slaže. "De, guknite golubovi", podsmjehnu se. "Neću vam ništa učiniti, evo časna riječ partizanska, samo da se popričamo." Stari je trik ta "časna riječ partizanska" - dosta su nas njome navarali krajem zime i u proljeće. Vjerovali smo da je svako pošten, naročito kad se njome zakune, a oni su to opazili i iskoristili. Ponekad su i na kape stavljali naše znake, ulazili u jedinice, muvali se po terenu i ubijali nam iznenada komesare. Odavno im više to ne pali, čudim se što ovaj pokušava. Ispružih ruku da ga gađam, on pade k zemlji i iz zaklona viknu: "Ne mrdaj!"

"Mrdnuću, vala, da su ti zubi od čelika", reče Vasilj i zveknu puškom.

Onaj spolja ispljunu račvasto drvce iz usta i progovori čistim glasom Nika Sajkova: "Jesi li ti to, Vasilju!"

"Jesam, budalo!"

"Pa što se ne kažeš, idiote!". "Kako da se kažem, ludače, kad si glas promijenio!"

Brzo spustih ruku da ga nehotice ne ubijem, i vratih pištolj u futrolu da ga namjerno ne ubijem u ljutini što nadodje. Znoj me oblio, obrisah lice da ne vide. Niko uđe i potrča da se ljubi. Prirodno bi bilo da se i ja obradujem, kao Vasilj, i da skočim, a nemam volje. Noge su mi se presjekle. Gadi mi se od pretrpljenog straha, a i od stida što je strah bio bez razloga. Više bih volio, čini mi se, bar bih se čistije osjećao da je to bila stvarna opasnost. Ovako se sve izmetnulo u podvalu, a ja nemam snage ni sam sebi da se nasmijem. Ustao sam najzad; jedva se držim na nogama, sve mi igra pred očima. Pružih mu ruku - ona drhti. Krivo mi je što će po drhtanju opaziti kako sam se uplašio. Srećom, on ništa ne opazi - čvrsto je zgrabio moju ruku, srdačno je tresu i čudi se kako mi je brzo narasla brada. Izvukoh ruku - suvišno mi je to njegovo oduševljenje. I on čitav, dronjaviji od mene, izglednio, liči na potkopanu stijenu koja se samo čudom drži i svaki čas može pasti. Ivan ga gleda, po glasu se vidi da je mrzovoljan: "Šta bi bilo, Niko, da si ovako nabasao na one što te traže?"

"Ne bi mi bilo prvi put."

"Znači - već si. A zašto to?"

"Ćutim po tri dana, i po deset, pa bar s njima da popričam."

"Moglo se dogoditi da te mi ubijemo."

"Svašta može da se dogodi."

"Ja mislim da to nije pametno."

"Možda nije", reče Niko i sjede. Zamislio se, pa iznenada zapita: "A je li pametno što ja tuda lutam i vršljam kao konj po praznoj slami? Tumaram tu kao nekakav šašavi Robinson po ostrvu, i ušljam se i čistim vaške sa sebe, to mi je sav posao. čemu služi to i za koga je pametno, kome je korisno to moje sadašnje postojanje odstranjeno iz društva, iz borbe, iz života i svega?"... Nekoliko trenutaka čekao je odgovor, zatim produži: "Kad sam ja to pogriješio, Ivane? I šta? Izvršavao sam i kad se ne slažem, prihvatao sam i ono što su drugi izbjegavali - pa zašto ste me onda ovako sputali ovdje gdje moram da se sklanjam od potjere, od patrola, od žena, od djece, od svega da se sklanjam kao da sam gubavac? Bar da znam ko me to kaznio i zašto, malo bi mi lakše bilo, ali - ne znam. I više baš ne znam šta je pametno, a šta nije"...

Prije dva mjeseca znao je šta je pametno: da okupimo ostatke i da se probijemo do boračkih jedinica. Time bismo spasili nešto ljudstva i svima bi nam bolje bilo. Ali onda je Martić razmahnuo direktivom kao sabljom i održao govoranciju: ruski su seljaci boljševike žive u zemlju zakopavali, a Partija je na mjesto zakopanih slala druge da budu zakopani ili da se održe!... Mi smo ćutali,

činilo nam se da ima pravo, a on je korio Nika što nema ni truna komunističkog morala i požrtvovanja. Poslije Martić sam nije čekao da ga seljaci živog ili mrtvog zakopavaju - obnovio je staro kumstvo s četničkim komandantom Arsenićem, predao se, sjedi kod kuće i možda sprema ispite. To je on kaznio Nika, i mene, i Vasilja; a Ivan se sam kaznio - zato ga ne žalim.

Ne žalim ni Nika: on je od onih što izgledaju tvrđi nego što čovjek treba da bude. čak i kad se žale, čine to napadajući. Sličan je kamenu - nikom ne pada na um da zažali neki kamen, čak ni u trenutku kad se kotrlja u provaliju: dolje mu neće biti gore nego što mu je bilo gore. I sad, u svjetlosti vatre koju je Vasilj podstakao - lice mu je oštro isklesano iz pravih i kosih linija koje se oštro lome pri susretu i liče na pukotine. Sav je od ukrštenih pukotina, a drži se i držaće se bog zna dokle. Takva lica se ne mijenjaju, nego im samo osvjetljenje pri promjenama daje nešto drukčiji izraz. U tome su slična sa stijenama: tmurna na kiši, čudna u magli, osmjehuju se u crvenom suncu sa zalaska.

Ivan Vidrić je odmah popustio, ima on onu srećnu vještinu da popusti čim uvidi da nije u pravu. Smješka se kao krivac, nudi duvanom, a Niko se misli da li da prihvati. Zamotao je cigaretu, upalio je ugarkom - žudno uvlači kao čovjek koji bar tri dana nije pušio. Možda i duže nije pušio, jer - ko da mu da? Dođe mi da ga zažalim, ali onda se sjetih kako me uplašio, i - sve se ohladi. Onaj bol u trbuhu stoji i dalje kao nož prepriječen između mene i njega. Znam: nije htio da me tako rani, ali bol od toga ništa manji ne biva; čak je i veći, već se plašim da dugo neću moći da ga zaboravim. "Nijesam znao da tako stoji stvar", kaže Ivan. "Stoji i gore, ne može odjednom sve to da se kaže."

"Veljko se ne žali."

"Ne bih ni ja da sam na njegovom mjestu - on ipak nešto radi. Ima čovjek rođake, čitavo bratstvo - čuvaju ga. čak i oni što ne vole komuniste - njega čuvaju, jer njihov je. Ugledaju se na Ramoviće: u svakoj stranci da imaš nekog svoga, pomažeš ga kad mu je teško, zadužiš ga, pa poslije mora i on tebi da pomogne. To jeste trgovina s njihove strane, ali Veljko zato može da radi, a to je važna stvar. Da mi je bar nešto da radim, makar najsitnije, znao bih zašto sam tu, ali ovdje je sasvim drugo. Za ove ovdje ja sam stranac, kao što je i moj otac bio stranac, i krivo im je da se održim kad se nijesu održali njihovi rođaci. Nekad mi pruže nešto za jelo, a vidim - prebroje mi zalogaje. I onda kažu: "Drugi put ne svraćaj, nemamo ni za sebe, ali ako vidiš Vidrića ili Ivanića, ili Lada - neka svrate." Tu gdje za mene nema, za vas ima - dosadi to kad se negdje odmetništvo nasljeđuje s oca na sina"... Glas mu škripi kao da nož na brusu oštri dok govori. Ponekad bljesne varnica, drugi put na brus kapne jetka suza iznutra. Strah me da će odjednom zaplakati, a onda ću i ja, i svi. Sve je to zbog ogromnog razmaka između onog što imamo i onog što hoćemo da imamo, jer mi nijesmo ni slutili kakva je to provalija i kako je treba ispuniti prije nego se pređe. Plemenski život je još tu dolje, pod pomrčinom, i nešto od plemstva i nešto od rodovskog - stari korijeni, žile, žilice, sve premreženo bog zna dokle. Traže kućeviče i nas prisiljavaju da ih tražimo, mora time da se plati za vjekove čobanstva i hajdučije. I sve što je prošlo, neće da prizna da je prošlo dok se dobro ne osveti onome što na njegovo

mjesto dolazi. NI TRAVA NIJE RAVNOPRAVNA Ležim na suncu, pod nebom, u mirisu klekovih grana i žila. Gladan sam kao obično, ali to me ne sprečava da mislim na druge stvari i da se lijepo zabavljam gledajući kako Lim teče. On je prekonoć na nekim mjestima ostavio staro korito, kao što vampir grob ostavlja, i pošao da tumara naokolo. Uz put je vrbljake raščupao i pokvario čobanska igrališta. Jednim jačim rukavcem ispod puta nazidao je branu od stabala i kamenja da sam sebe zaustavi i vrati. Ne može on bez nemira i mijenjanja, nikad nije zadovoljan; da je drukčiji, ne bi ga zvali muškim imenom - Lim. Poslije svake kiše drukčije izgleda, kad god ga ponovo vidim mlađi izgleda, time u mom sjećanju obnavlja čudesan prizor stalnog pokreta, sliku vječno mlade snage i uporne borbe s vremenom koju sam pri prvom susretu, negdje davno u djetinjstvu, naslutio u njegovom hujanju. Jedna ševa prozvižda kao metak u nebo i zacirikta. "Velikog li veselja", reče Ivan. "Sunulo joj u glavu, hoće gore, a gore baš ničeg za veselje nema - vazduh, nebo, ni gusjenica nema."

"Sune i nama tako", reče Vasilj. "Zato smo ovdje."

"O čemu sad misliš, Niko", upita Ivan. "Volio bih da čujem zvižduk voza, odavno ga nijesam cuo."

Vasilj podiže glavu i pogleda ga - šali li se on to? Ne, dosadila mu je tišina, kaže; mnogo je ima ovdje, a prekida je samo pucnjava kad krene potjera. Meni je naprotiv dosadilo da slušam kako pričaju o potjerama; više bih volio da je sasvim tiho, da na miru gledam selo Ravan u ravnici pored Lima. Bijeli se komad ceste u zelenilu, čuču na okuci ona ista kuća u kojoj je moj otac Joko držao han i, umjesto da služi piće, svađao se s komitima, sa žandarmima, sa svakim. Ona mrlja ispod ceste - bunar je; oko bunara sam bos tutnjio na vrbovom konju kad su svatovi prolazili. Htio bih opet to, a ne može se. Sad me sve to odozdo hladno sreta, blijedim pogledom, kao stranca kojeg nikad vidjelo nije. Skoro me ljuti ta ravnodušnost stvari i predjela, pa iako je prirodna; čini mi se da su od stvari i od prirode ljudi naučili da ljude hladno gledaju i namjerno zaboravljaju. Oni su opet počeli razgovor, ali to sad više liči na priču: bila je negdje nekakva livada, nečije posljednje parče očevine, njegova jedina veza sa zemljom, a on je pristao da se proda za pedeset kila žita. Kupila ju je neka Miklja koju zbog nečeg zovu Miklja-pljačkaš. Nije "zbog nečeg", nego se ja sjećam kad je to bilo: odlazila je s pljačkašima u Bihor i dogonila opljačkanu stoku iste godine kad se udala; nametala se Vučku DJemiću, htjela je da ide s njim u društvu, a on to zbog nečeg nije htio. U selu su je nazivali posebno za nju skovanim izrazom - vuk s vaginom; ona je znala kako je zovu, Vučko joj je to kazao, i nimalo se nije ljutila. Sad je, eto, kupila livadu, a ništa ne da za nju - nemam, kaže, a zna se da ima; tuži me, kaže, jer zna da on nema gdje da je tuži. Tako, nada se da će on poginuti, a onda joj livada džabe ostaje... "Trebalo bi je mokrim konopcem", reko u iznenadnom ogorčenju. "Kako", začudi se Ivan i pogleda me crvenkastim očima. "Po debelom mesu - konopcem", objasni mu. "Da joj se zabaci suknja preko glave pa po golome - dok sve pošareni."

Ivan zatvori oči i odmahnu glavom: "Šta ti pada na um!"

"Onda bi četnici tu njenu šarenu stražnjicu na sva crkvena zvona", reče Vasilj. "Dolazilo je i meni da je izbijem", reče Niko, "a ti bi onda glasao da me isključite."

Oćutah. Nijesam znao, prosto nijesam povezao da je Niko taj koji je prodao livadu. Rekao sam bez razmišljanja, šta bi po pravdi trebalo da se uradi; ali, pošto je Niko u pitanju - stvar se mijenja. Naravno, Niko nema prava na pravdu čak ni kod nas, kao ni mi, niko od nas. Nek trpi! Ko ga je tjerao da bude komunista, i još da bude član Partije? Prvo se namučio dok je to postao, a tek sad vidi - vezane ruke!... Treba da živi od vazduha, od ideja i zračenja budućnosti, jer zbilja bi to strašno odjeknulo u narodu kad bi nasiljem pokušao da ostvari ono što se bez nasilja ne može. Jedan od naših da iskamdžija Miklju - moglo bi to da škodi frontu i saradnji Staljina i čerčila. Ne, ni ja ne bih htio da zavadam saveznike, zato tiho ližem ono što sam pljunuo i slažem se: nama ništa ne mora da se plati i ne priznaje se da je naše ako se slučajno nekom drugom sviđa. Ako neko mora da se žrtvuje, onda smo to mi na prvom mjestu, i na drugom i na trećem, do beskraja. "Kako je Leko?"

"Ne znam", reče Niko. "Zar nikad nijesi svraćao?"

"Jesam triput, i triput se pokajao."

"Zašto pokajao?"

"Zato što se on krije od mene kao od prokletstva. Svi se kriju, pa i on najzad. Ona njegova žena izađe i ščepa se za oba direkta da ne uđem preko nje žive - po tome znam da je on negdje unutra, na tavanu ili u izbi. Nije kod kuće, kaže žena, i nemoj više da svraćáš - naša je kuća pod okom. Pa i jeste - sad su sve kuće pod okom i sve su naše porodice na zub uzete, prijete im, zlostavljaju, ne daju im ni soli da kupe. čak i goveda su im kažnjena, podivljala bez soli i mršava. Ne bi ni trebalo da svraćam, jer to su stvarno naši, ne daju im ni da budu ništa drugo nego naši - pa zašto još i ja da ih izlažem opasnosti? Ne samo što im muče stoku, nego ne daju ni trava u livadama da im bude ravnopravna; da nije ovih kiša, njihove bi se livade izdaleka poznavale: izgubili su pravo da ih navodnjavaju."

"A njive, kukuruz, jesu li im i to zabranili?"

"Kako gdje, zavisi od komšija. Zabraniće ako bude suše."

Upitah za Galja, a Niko promrmlja: "Galjo, kao Galjo"... "Zar ništa bolje", upita Ivan. "Ne, nego gore."

"Šta može da bude gore?"

"Mislio sam i ja da ne može, ali Galjo je pronašao način. Ne treba ih ni upoređivati, krivo bi bilo, jer Galjo prosto nadaleko smrdi od straha. Ako hoćeš da upropastiš nekoga, da čovjek sasvim izgubi vjeru u ljude i da mu se

smrkne, pošalji ga da malo s Galjom porazgovara. Da si ga vidio izbliza, kao ja, i tebe bi prošla volja."

Htio bi da prestane, mrsko mu je, ali Ivan ne da - ispituje nit po nit, hoće sve do dna da opipa, kao da nalazi bog zna kakvu nasladu u tom uzaludnom prekopavanju ruševina. Znali smo kako je Galjo udesio da ga tobože iznenada zarobi njegov tast s društvom. Sačekali su ga, uzeli mu oružje i pustili ga da sjedi kod kuće; htjeli su, a i uspjeli su, da njegovim primjerom privole na predaju neke skojevce i nepartijce što su bili preostali. Bilo je još nekoliko takvih slučajeva ugovorenog zarobljavanja - Ivan se ustremio da ih prouči do sitnica. Zajedno s Galjom bio je zarobljen neki seljak kod kojeg se slučajno zatekla Nikova puška - tako je Niko odjednom ostao bez društva i bez oružja. Ostala mu je samo ofanzivna bomba, jedna jedina, koju je ranije bio od Galja uzajmio - sutradan je Galjo poslao majku da ona od Nika iskamči i to, da ga sasvim bez odbrane ostavi. "Valjda mu je nijesi dao", zgranu se Vasilj. "Jesam, poslao sam mu je."

"Pa ti si sasvim lud!"

"Zgadilo mi se bilo."

"Kad ti se zgadi, pobjuj, a ne da daješ oružje! "Može ponekad čovjek od samog gađenja da poludi, a onda ne zna šta radi."

Dao ju je, sad se i ja sjećam: u Mojkovac je Niko stigao bez ičega, kao neki pogorelac u dronjcima. Onda su mu se rugali iza leđa, naročito oni iz komande mjesta i iz komiteta: pustio je da mu četnici zgule oružje, a ne stidi se da kritikuje. Ne znam šta im je zamjerio, vidio sam samo da ih je zaboljelo i da mu to neće zaboraviti. U stvari: pričina je priča kad se kaže da je kritika potrebna, - pričaju je gornji kad donje kritikuju, inače niko ne voli zamjerke. Bilo bi neprirodno da ih voli, bila bi to neka vrsta psihičkog mazohizma, a na Balkanu se od toga nikad nije bolovalo. Ono od čega naši boluju, i ja isti, osveta je: čim ti neko malo naškodi, ti ćeš njemu dvaput više - ne zub za zub, nego dva zuba za jedan. Trebalo je Nika da pošalju u udarni bataljon - odlagali su dan po dan dok ta mogućnost nije propala. Poslije više nije imao šta da bira. "Jesi li viđao Galja od onda", pita ga Ivan. "Jesam. Upao sam mu u kuću za dana, prije nego je zaključao."

"Pa šta kaže?"

"Kaže: kumim te bogom i svetim Jovanom, izlazi mi iz kuće!"

"Što ga ne podsjeti da je bio član Partije?"

"Nijesam imao vremena, jer on je to stalno ponavljao dok mi se zgodilo. On je, čini mi se, mislio da sam đavo, ili nešto slično - đavola ovdje tjeraju imenom svetog Jovana."

Nasmija se iznenada, otkriše se rasklimatani zubi u natrulim desnama. Jedan potočić sukrvice procure otuda, on ga obrisa dlanom i postidje se. Ivan ga gleda sleđenim očima - više ni on nema šta da pita. Sve je jasno, stvari stoje gore nego što je mislio, dosta slično onom što sam ja govorio u trenucima kad me savlada ogorčenje. To je uglavnom posljedica pogreške koju smo učinili kad smo vratili četvu s Tare na Lim, u zavičaj. Onda se samo Niko opirao: kud da se vraćamo, jesmo li ljudi, to je dezerterstvo a ne vraćanje, rasprsnuće nam se ljudstvo tamo da ga više nikad ne skupimo, izgubićemo četvu za deset dana... Sve je tačno predvidio, a uzalud mu je bilo - često bolje prođu oni što ne predviđaju. Komandir je bio izdajica, Vasilj i ja zadrijemali od umora, ljudstvo željno kačamaka, a komesar Veljko Plečović je i kroz drijem osjećao da će naći oslonca kod rođaka. Neki se uhvatiše za "vezu s narodom", napraviše od nje teoriju i napumpaše je kao balon: uvijek je na Limu bilo odmetnika i uvijek ih je narod hranio, hraniće i nas... Ivan onda nije bio s nama, a i da je bio - ne bi se mnogo drukčije odigralo. Seljaci su bili u većini, i bilo im je dosadilo da gladuju na tuđem terenu - prekonoć bi se okupili i nestali. Htjeli smo da sačuvamo jedinstvo čete, jer bila je stvarno lijepa četa, i sasvim hrabra kad se bije - a u stvari smo klizili niz brdo. Ovih gadnih dolina ovdje bili smo se strašno zaželjeli, zato nam se pričinjalo da i one nas žele. I željele su nas, ali ne da živi vršljamo po njima, nego da nas jednog za drugim usisaju u se, pokopaju i zelenom travom pokriju. One noći nije bila trava, samo snijeg mek od jugovine. Prljav snijeg, dronjavo nebo, bjelasaju se brezova stabla kao skeleti. Uzbrdicom se penje četa, preko Tare se čuju psi i dozivi četničkih straža. Odjednom Niko izađe iz reda i sjede kraj prtine. Uhvatio se za glavu, zaljulja se i ispruži - zaronio je licem u snijeg kao da se sašaptava s majkom zemljom. Prolaze ljudi pored njega, niko ga ne pita šta ga boli, niko mu ne pruža ruku. Prolaze i oni iz Utrga kao da ga ne poznaju - svima im se zamjerio što je htio da ih udalji od Lima i kačamaka. Prođoh i ja, i meni se zamjerio jer je tačno predvidio šta će biti. Hoće tu da ostane, mislio sam, a poslije će pristupiti nekoj drugoj jedinici; pa nek ostane, rekoh u sebi, on je i onako skoro stranac među nama - otkad je Jug Jeremić poginuo, on više nema druga među nama. "Zašto ne osta zimus na Tari", upitah ga. "Mogao si da stupiš u neku drugu četvu, svaka bi te primila."

"Na isto bi se svelo, poslije su i njih vraćali u pozadinu."

"Trebalo je čovjek da se prošvercuje", reče Vasilj. "Meni ne bi odgovaralo da se švercujem."

Ne znam zašto o tome govorimo - prošlo je, daleko je, ne može se popraviti. Sad smo tu. Oko nas je sitno klekovo žbunje - bodljikav gustiš s upletenim granama. Potjera nam se ne može privući, čuli bismo je čim se približi. Ispod nas su gladna sela, iznad nas sunce. Kad nas uhvati drijem od sunčanja, zagnjurimo glave pod granje; kad nas glad uhvati, pijemo pomalo vode iz čaturice. Pečemo gola leđa i rebra, a nikako da istjeramo zimu i jezu što se unutra nakupila. Pošao je Niko nekud da potraži nešto hrane - trebalo bi već da se vrati. Izdaleka se čuje ovnujsko zvono; kad pokušam da odredim s koje padine, ono umukne. Cestom zvrje kamioni s vojnicima. Već triput mi se pričinja da je to vojska Arslan-paše: pošto joj nije pošlo za rukom da nas

savlada sa istoka, promijenila je uniforme i preplavila nas sa zapada... čuju se grane u makiji, javlja se Niko ugovorenim znakom. Jedan novi miris stiže prije njega; Vasilj taj miris prepoznaje i mršti se: rogačevina! To su mekinje od rogačevih mahuna, hrana za kraljevske mazge imperije, no pošto se ponekad dešava da mazge crkavaju od takve hrane - intendantura rado mijenja te mekinje za sijeno, kilo za kilo. Pokazalo se da naš živalj nije razmažen kao mazge, i da ima čvršća crijeva, koja sve vare - tako se razvila trgovina. Razbole se neki, ima i toga, ali - i od trave se boluje, a časnije je umrijeti od hrane za mazge nego od gladi. Zato su rano počeli da kose livade i često se viđaju s tovarima trave cestom. Jedni to prenose na konjima, ali to su bogatiji; drugi zametnu breme na leđa, dugo posrću do varoši, zamijene tamo breme za breme, pa opet posrću do sela, do mlina, do zla ručka i gore večere. Ja, svejedno, neću da ih žalim. Moji, Iva s Malim ni to nema: ne umije da pokosi, nema snage da odnese na prodaju, nema ništa... Prvi zalogaji su skoro prijatni - nešto kao čokolada, samo buđava i nagorka. Podsjeća i na kakao, varoš, kutije sa slikom crnkinje. Vasilj ne okusi - jednom se častio time, više nikad neće. Progutao je parče sira, zatvori oči da sanja ostalo. Ivan kaže da u tom tijestu ima nečeg mineralnog. Možda ima, ali meni više smeta sladunjavi ukus koji se pojačava. Gutam i dalje, brzo, jer utroba vuče - kamenje bi usisala i skuvala. Ivan kaže da to treba umjeriti, umjereno, a ja neću - umjerenost je kukavičluk koji se javlja unaprijed. Odjednom mi oteža stomak. Da je kamenje, lakše bi mi bilo, ali ovo je ilovača. Zategoše se vratne žile - crnkinje s kutija, s naušnicama, zaigraše strašan čardaš oko mene. Zamrača mi se pred očima. Ono što je blizu jedva razaznajem. Brda preko Lima pokri magla, u magli se sasvim rastopiše. Po bunaru doline, kao po prošlosti, tumaraju talasi pucnjave. "Ono je napad na Ramoviće", kaže Niko. "Otkud oni dolje", pita neko. "Za hljebom sišli, nijesu navikli da gladuju."

"Neće biti", kaže Vasilj. "To je neko četničko slavlje."

"Vazda je njima slavlje kad nanjuše naše meso."

To govori Niko - glas mu je od onih što stalno u svemu slute zlo. Mrzim ga zbog toga potmulog glasa, zbog sjenovite jeze u njemu, pa mi se čini da su mi i drugi, negdje, nekad, to isto rekli. Sve što se takvim glasom izgovori, izaziva otpor kod drugih, čak i kad je nepobitna istina. Skoro da tu ima nečeg rasnog, jer Niko je možda od stare rase. S mukom se okrenuh da pogledam njegovu lice od kamena ispresijecano pukotinama kroz koje kao mravi izlaze kaplje znoja. Šta ti je, Niko, čovječe! Zar ne bi bolje bilo da bar za trenutak odstraniš tu zlokobnu boju i te slutnje? Ne mora baš vazda da se dogodi ono najgore. Pola godine se to događa, vrijeme je da prestane. Pa i kad bi bila istina to što kažeš, šta će nam istina i zašto da je unaprijed znamo? Ne znamo je, ne znamo ništa, samo se čuju puške u daljini. PRAVDA I NEPRAVDA Pošao sam za njima, i idem, a noge su mi nesigurne - čini mi se da su dva džaka vune natopljene olovom. Uzalud ih gledam, spolja se ništa ne vidi. Mora da su zbog nečeg obamrle veze koje su ih iznutra pokretale. Samo jednom sam osjećao nešto slično, a i drugi su se žalili - ono poslije ustanka, u šumi, kad smo dugo bez soli živjeli na pirinču i šećeru iz talijanskih magacina. Sumnjali smo onda da su namirnice zatrovane ili izvjetrile od dugog stajanja. Možda je i ovo sad

od hrane, ali Niku ništa ne smeta. Ni Ivanu ne smeta, samo meni. Odmiču i ne osvrću se, sasvim su me zaboravili. Krivo mi je što su me zaboravili - to, bogami, znači da sam suvišan. Pokušavam da potrčim, čini mi se da već dugo trčim, već sam se i zadihao, a uzalud - oni nekako vraški odmiču i razmak se povećava.

Ono oni namjerno žure, kažem kroz zube. Imaju neki tajni razgovor koji ne žele da ja čujem. To je Ivanovo maslo, znam ja njega - navikao je da plete tajne sa svakim posebno i u četiri oka. Nije to, znam da nije i da nema nikakvih tajni, ali meni je potreban razlog za srdžbu što mi se unutra nakupila. Spustio sam se na zemlju, ne mogu dalje. Nek idu sami kad su tako zapeli. Jedan list na grani okreće se i zabrinuto šuška s drugim listom o meni. Opazila me neka ptica - javlja onima naokolo da sam tu. Nastaje odjednom nerazumljiv žamor i metež. Treba da idem, rekoh, stranac sam tu gdje je sve u dosluhu jedno s drugim. Ne poznaju se tragovi po šuškoru, ne znam na koju ću stranu. Pustih dug zvižduk s prizvukom prekora, jedan pa drugi. Vasilj mi najzad odgovori - čekaju me. Teturam polako i odmaram se - nek čekaju. Srete me Niko, vratio se da me traži. "Ne valja da se zviždi ovdje", kaže. "Je li zbog ptica, da ih ne uzbudim?"

"Zasjede postavljaju, zato ne valja."

"Pa gdje su te zasjede, što se ne jave?"

"Da znam gdje su, ne bi bile zasjede. Mora da se pazi."

Dosadio mi je s pažnjom i s tim potmulim glasom. Kažu da su starinci govorili takvim muklim glasovima, Niko je možda ostatak toga starinačkog stanovništva što odavno neko zlo sluti i što se stvarno gasi. Njegovi su pretci ovamo dobjegli od turčenja, da vjeru sačuvaju; iz Dosela su došli, zato se zovu Doselići. Taj Dosel mora da nije bio selo, nego priselak ili katun, a i njihovo naselje u Utrgu na katun liči. Odavno su došli, a nijesu se namnožili - rađaju im se ženska djeca, s odivama im bježi sreća... Odjednom se sjetih: to što Džana dugo nije htjela da primi Ivu za snahu, možda nije bilo zato što je Iva od DJemića, nego zato što je Ivina majka od Doselića. Ništa mi o tome nije rekla, ima nekih stvari o kojima se ne govori, a plašila se da će joj Iva zaredati s ženskom djecom kao što je Ivina majka ženskadijom napunila kuću Peka DJemića. Niko je Ivi jedini ujak, upitah ga je li svraćao da je obiđe. On klimnu glavom: jeste, svraćao je. "Je li to sve što imaš da mi kažeš", upitah ga. "Šta bi drugo htio", upita on mene. "Gladuje li?"

"Sad svi gladuju."

"Ne brinem ja za druge, nego samo za nju i dijete."

"Dijete ne gladuje, ima mlijeka."

"Od one jedne krave?"

"Dvije krave, jer jednu im je ostavio Luka Ostojin. Imaju i sira". "Je li im Trobrk dosađivao?"

"Jeste dosta". "Moram li da čupam riječ po riječ: kako im je dosađivao?"

"Puštao im je stoku u njivu, koze u baštu, eto tako?"

"Ubiću ga", dreknuh usred šume. "Nije potrebno, smirio se sad."

"Ne vjerujem, znam ja Trobrka, neće se smiriti dok ga ne prošijem."

"To sam mu ja već predskazao, zato je miran. Dao mi je i večeru."

"Jesi li mu prijeto?"

"Moralo se: taj bez straha nema obraza."

"Hvala ti za to!"

"Pas de quoi."

Eto, sad sam i ja porazgovarao u četiri oka. Bolje je ovako nego da Ivan vidi šta me muči. Odjednom sam zavolio i Nika i njegov mukli glas - dok je on tu, mogu bez brige za Ivu. Mora da su Trobrku drhtale gaće, čim mu je i večeru dao; a poslije je ugnuo glavu u ramena: nema šale s vatrom i sa sinom Sajka Doselića... Dok o tome mislim, vraća mi se snaga; čim počnem o drugom - opet se gubi. Oslanjam se na stabla, hvatam se za grane da se rukama pomognem. Jedva sam stigao do Ivana, spustih se na zemlju da se odmorim. čekam kad će početi da mi popuje o ne znam čemu, a on ćuti. Ni to mi se ne sviđa: dosadili smo jedan drugom, znamo napamet jedan drugog, nema šta novo da se kaže. Postali smo neosjetljivi, naučili smo od okoline da nema milosti. Sigurno sam i ja takav kad je njima teško, nikad mi nije palo na um da se zapitam je li im teško. Sad se svete. Kao da ništa nije bilo, Ivan produžava razgovor s Nikom: "Učitelj, onaj bez noge, naš je čovjek. Potražićeš ga."

"Tražio sam ga, svakog sam tražio - svi vrdaju."

"On sigurno želi da ima vezu."

"On želi da se sakrije od svake veze. Što da gubim vrijeme?"

"Moramo imati nekog ovdje, da ne gubimo teren."

"Ovako ćete izgubiti i teren i mene."

On bi htio da ide s nama, odmah, ovako, bez pripreme. Ovo ovdje bi ostavio da stoji kako stoji. Ostavio bi i Trobrka da opet osili i zulume čini. Nijesam znao da je tako slab. Uplašila ga je ona pucnjava dolje, ono što on misli da je napad na Ramoviće - jer kad Ramovići s moćnim vezama padaju, teško da će

se održati sirah tužni Niko Doselić. Gleda me očima koje preklinju da mu pomognem. Kolebam se nekoliko trenutaka - pomogao bih mu, a ne znam kako da počnem. Zatim nadodje suprotna struja: baš neću da mu pomažem! Ne volim ja molbe - to je zastareli oblik podmićivanja da se skrene od onoga što je pravilno. Onaj učitelj bez noge, znam ga dobro - pobjegao je sa Cetinja da ne služi okupatoru, ali kad je vidio kako je ovdje, uplašio se; od njega neće biti koristi, on i kad bi htio da pomogne, ne smije od žene - ali zašto da se još jednom ne pokuša kad je to zadatak? Svi mi izvršavamo neke zadatke od kojih se ničem ne nadamo. "Kroz nedjelju dana, čim to svršiš", kaže Ivan, "poslaćemo nekog da te dovede gore."

"Bolje je da sad idem s vama."

"Ti mi ne vjeruješ, čini mi se". "Nije da ti ne vjerujem, nego - iskrsnuće neki đavo da sve pokvari. Takve sam ja sreće: osuši se i zelen bor čim se ja za njega uhvatim."

"E, ovo je čudo", reče Ivan. Jeste čudo: svi vjeruju u vradžbine i plaše se da su ukleti, najzad i on. Njegov otac Sajko Doselić više od deset godina je sam hajdukovao, a on ne može ni deset nedjelja. Po tome bi se moglo zaključiti da ljudi, iz pokoljenja u pokoljenje, naglo slabe i opadaju. Ako je tako, onda nam je tu negdje blizu kraj. A najviše se žali na samoću. Glad ne spominje, potjerama umiče, srlja na patrole, a samo od samoće strahuje. Lud je, čini mi se, inače bi mu jasno bilo da je baš samoća prirodno stanje stvari. Jeste da smo se navikli da u rojevima živimo kad smo otimali žandarske palice i pištolje karabinjera - ali zato ne treba uobražavati da je naše vrijeme neki naročiti vijek ljudstva u gomilama. Suština je ostala bez promjene: sami smo se rodili, sami ćemo umirati kao svi oni prije. Pa i ono što je između te dvije samoće, život - najviše je samoćom ispunjeno. Ponekad u društvu, u zabavi ili ljubavi, zavaramo se za trenutak, učini nam se da nijesmo sami. Ne znam koja nam je vajda od tog zavaravanja, naročito kad je već jednom jasno da samoća ostaje na kraju svega i da se izbjeći ne može. Ja bih se lako pomirio s njome. Nije ni zla toliko: sam čovjek - pa šta s time? Jedino sam čovjek živi svojim punim vremenom i svojom voljom - ne krađu mu sate praznim pričama, ne kvare mu odluke pogađanjima, nije prisiljen da druge sluša, ni da im se suprotstavlja. Nikom ništa ne duguje, ničije mane ne vidi i niko njegove sklonosti ne zna, može da se ispruži po zemlji, da gleda nebo i zna istinu: on je samo sjenka između dvije privremenosti kojima pripada - jednoj manje, a drugoj više... "Ajde, Niko", kaže Ivan. "Kako si izdržao dva mjeseca, izdržaćeš i ovih osam dana", i pruži mu ruku na rastanku. "Teže će mi biti ovo nego sve što je prošlo."

"Zašto? Bojiš li se ti od nečega određenog?"

"Bojim se od sebe - napraviću neku glupost, je sam čovjek ne zna šta valja i šta ne valja."

"De, nemoj da si lud!"

Pri rukovanju on me gleda čudnovato: ne moli više ništa, nego kao da me opominje i kori. Taj prekor je nešto posebno: nije za prošlo nego za buduće. Pogled mu postaje sličan glasu - potmuo i težak, iz dubine bića. On je uvjeren, čini mi se, da smo ga nekako prevarili, ili da ćemo ga prevariti, i tim pogledom nam pokazuje da je već unaprijed svjestan prevare. Za trenutak mi se ražalilo - treba nečim da ga utješim, nekom riječju koju nigdje u sjećanju ne nalazim. Zatim opet naiđe hladna struja: šta ima tu vazdan da se nagađamo i sažaljevamo!... Nije on dijete, nego čovjek s puškom. Šta sam mu ja kriv? Ne ostavljam ga tu ja, nego Ivan, a Ivan zna šta valja - inače ne bi bio član svih komiteta do gore. Potreba je takva, važan je to teren - nek učvrsti veze, pa će sve biti kako treba. Pošli smo najzad. Svi smo se umorili od tog rastanka težeg nego težak porođaj. Odmičemo i nadamo se da će nam biti lakše, a ta olakšica nikako ne dolazi. Ispod šume se naslućuje suncem obasjana livada, na livadi stoji stijena kao dvospratna kula ravnog krova; nad prvim spratom je izbočina, liči na balkon bez ograde - taj balkon je zastrt ćilimom od mahovine. Na balkon se pope Niko i stade. Stoji kao skamenjen, gleda za nama. Oči su mu žive, kruže tražeći nas i skoro vrište. Uplaših se: viknuće nešto, a to poslije neće moći da se zaboravi. Ruka mi se sama podiže, mahnuh mu kao s broda koji odlazi da pozdravim samotnika na kuli-svjetilji. On ne odgovori i ne pomače se. Nije vidio, vjerovatno, jer zagledao se u nešto duboko i neshvatljivo, možda u haotičnu budućnost događaja što kao talasi na nas idu. "Što ga ne zovneš da ide s nama", reče Vasilj. "Treba da se poveže s ljudima", odgovori Ivan. "čuo si, ne smijemo ovdje ostati bez oslonca. Ima zadatak."

"Ima tu neki đavo, nešto što on sluti i muči ga. Vidiš li koliko mu je stalo da pođe s nama?"

"Ima sto stvari do kojih je meni stalo, a ne idu mi po volji."

"Dobro, kad si zapeo. Pošli smo da ohrabrimo ljude, a ovdje - bolje da nijesmo ni dolazili."

Ako malo podržim Vasilja, Ivan će popustiti i pozvaće Nika da ide s nama. Treba da ga pozove, pomislih, jer onaj učitelj nije za naš posao, ni drugi nijesu, prosto - nema oslonca. Sačekaćemo bez oslonca dok se nešto novo pojavi. Krenuh da to kažem, a glava me zabolje i smrče mi se pred očima. Uхватih se za granu. To je već čudnovato kako me ta glavobolja prekida u trenutku kad odlučim da nešto za Nika učinim. čini mi se da stvarno postoji neko prokletstvo, neke tajne sile koje rade protiv njega i svuda imaju konce. Šta mogu ako mu je tako suđeno? Nek ostane, kad sudbina tako hoće - pritrpeće tih osam dana, a onda će se uvjeriti da sve što se mora može da se izdrži. Poslije će imati više vjere u sebe, a to je važna stvar. Zašli smo za brijeg, sad slobodno mogu da se okrenem - nema Nika, ne vidi se ni stijena na kojoj je stajao. Odjednom Vasilj zastade i okomi se na Ivana: "Zapeo si bio iz petnih žila da odvučeš Veljka s njegovog terena. A zašto to?"

"Bojim se", reče Ivan. "Prevariće neko Veljka. Ne čuva se Veljko, možemo ga izgubiti."

"A Nika si ostavio, ne znaš ni zašto si ga ostavio. Misliš li da njega puška ne pogađa?"

"Nika neće prevariti. Vidiš - on nikom ne vjeruje."

"Jeste - nikom. Ni sebi on ne vjeruje. Ima tu neki bog ili đavo - nešto je njega potkopalo."

Strah ga nije potkopao, rekoh u sebi, jer od straha se čovjek šćućuri, a ne traži po noći i po kiši gdje će kavgu zametnuti. Ni bolest ga nije potkopala - ne kašlje, ne žali se. To što je mršav, od gladi je, a sad su svi gladni. On baš nije navikao da ga sudbina miluje i nije mu prvi put da bude gladan. Ni majka, ni otac - niko nije imao vremena da ga mazi. Pobjegao je bio od strine u ujčevinu, s one strane Koma, a ni tamo mu nije bilo mnogo bolje. Jedino je kod naših našao malo pažnje i ljubavi - možda je tada uobrazio da su svi ljudi dobričine kao braća Zatarici i Jug Jeremić. Za trenutak je teško kad čovjek uvidi da ni svi naši nijesu dobričine, ali i to poslije prođe. Savladaće on i tu krizu, pa više neće tražiti od ljudi da budu bolji nego što su. "U stvari, bio si nepravičan", reče Vasilj. "Zašto", pita Ivan. "Više ti je stalo do Veljka."

"Pričaš gluposti."

"Jer Veljko ima bratstvo, masu, a nije samac kao Niko."

"Nijesam na to ni pomislio."

"Znam, to ide samo po sebi, bez mišljenja. Navikli smo da nagoni osjetimo ko je od veće koristi za pokret, za nas, pa da mu poklonimo veću pažnju. Varamo mi to sebe i druge kad kažemo da su nam svi jednaki. Nije tačno da su nam jednaki - uvijek nam je bio preči onaj koji je jači u nečemu, koji ima zaleđe i uticaj i ne znam šta. To od početka, i svi tako. Borimo se za pravdu, Ivane Vidriću, a uz put ipak činimo nepravde - to je mene dugo potkopavalo, zar ne može i druge da potkopa?"

Glas mu je nejednak, na precmiljke i preskamuke, naizmjenično se rasplamsava i kida: tri godine je čekao da ga prime u SKOJ, a druge su primali za tri mjeseca ili za manje, prema nacionalnom i đavo bi znao kakvom ključu. Smučilo mu se bilo da čeka, došlo mu je bilo da psuje, a drugi nijesu imali strpljenja da čekaju, pošli su i sad su mnogi s one strane... Ivan se prekrsti lijevom rukom i ne reče ništa. Mogao bi mu reći da je nepravda nužna, jer se pravda iskrivi čim se zemlji približi, ali Ivan je pametan - ćuti. Oborio je glavu, gleda nekud unutra. Tišina je, samo što šušti suvo lišće lanjsko i preklanjsko pod nogama. Ponekad se pod povjetarcem čuje i veseli šum živog lišća odozgo s grana, a poslije se opet dva lista, jedan s grane a drugi sa zemlje, dozivaju u prekogrobnom razgovoru. Kroz sedam-osam nedjelja, tamo u septembru, počće na zemlji da se miješaju i tek tada će se razumjeti.

OD KAMILE ZMIJA

Da skratimo put, zagazismo u jezerce livade. Tonemo u travu do pojasa, tri krivudave brazde ostaju za uspomenu za nama. Svaki za sebe, kroz tri posebne kapije okićene zelenilom, upadamo u tvrđavu smrčeve šume. Unutra je mračno i miriše, a sve što se vidi nagovještava ono što ne postoji. Obične praznine među stablima liče na stubove od biljura i plavetnila; jedna suva jela izgleda kao zvonik podzemne bogomolje. Kao u snu ili u omami, rađaju se priviđenja. Ima stijena obraslih mahovinom - one su šatori đavolje vojske što se još koleba kojoj će se strani pridružiti. Nekad izviri poglavica u krznu, pa se povuče; nekad pošalje izvidnicu, a ona se povlači prije nego osmotri. Jedno zadimljeno mjesto zamislili smo da je vrelo s isparenjima, ono se odjednom pretvori u proplanak; staze koje su išle preko njega progutalo je džinovsko lopurje.

Ponovo se zgusnula zelena magla šume, kao poročena za maštanje. Zamišljam dvorce za odmor rudara, s terasama za tkalje i vezilje, jezera s čamcima za livce i ložače, hladnike s klupama za zidare, podzemne tamnice za trgovce i bankare s vrećama tantuza da imaju šta da broje. Sve se to, jedno za drugim, stvara i rasplinjuje. Odjednom se zabijelje kocka daske ostavljene da se suši - stoji, i ne gubi se kao ostalo. Tarem oči, a to i dalje odolijeva pogledu i zove bjelinom da mu se priđe. Uputismo se tamo željni da izbliza pogledamo djelo ljudske ruke koje nije stvoreno ni za napad na nas, ni za odbranu od nas, i sasvim bezazleno stoji u gori. Prepušteno samoći i tišini, ono nam ničim ne prijete; naprotiv - podsjeća na prošla vremena kad se još mislilo da na ovom svijetu može da se živi i od poštenog rada ruku.

"Kad bi me pustili da biram posao", kaže Vasilj, "baš bih ovaj izabrao."

"Da glačaš daske, ili da ih gledaš", pita Ivan.

"Šta bilo što je u vezi s drvima."

"Znam zašto", kaže Ivan. "Tako bi imao dosta iverja da ložiš vatre dok si živ."

"Drvo je najpošteniji stvor na svijetu", reče Vasilj, "zato ono i kad je mrtvo miriše... Evo sjekiru gdje je sakrio."

Izvukao je sjekiru, kucnu oboreno drvo. Iza složenih dasaka izroni izdužena glava Vučka Masnika s brkovima. Lice mu je još sasvim tupo od sanjivosti, brzo trepće očnim kopcima da se snađe. Ispod kapaka dva ispamećena oka trzaju se kao dva naživo odrana miša koji bi htjeli da pobjegnu na razne strane; vezani su repovima jedan za drugog, zato ne mogu pobjeći, a od njihovih trzaja grče se Masnikovi obrazi. Donja vilica, zaboravljena, otpusti se sasvim: lele, uhvatiš me na spavanju!... To je kratak trenutak, bogat složenim promjenama. Stravu na licu smjenjuje ljutnja; zatim zabuna, jer - prepoznao je Vasilja. Osmjehnu se - odlučio je da pripremi teren tobožnjem veselju. Ruke, ispružene za odbranu, saviše se u pokret zagrljaja. Najzad dođe i do glasa:

"Vasilju, vatro živa, koje su te to vile danas donijele?"

"Brze noge, a ne vile. Nema vila u ove dane."

"Ima, ima - vi ste vile i dike naše"...

Prekide se usred riječi: ugledao je mene, upravo bradu, i stade zakamenjen. Ne zna je li prenaglo, najradije bi povukao ono što je već rekao. Ispruži vrat i upita:

"Koji ti je ovaj s bradom?"

"Ne znam, neka vila s bradom. Tu je iz Međe, tebi je bliži."

On se ponovo oduševi: "Ono je Lado, tako mi tvorca-boga!"

"Jesi li ga uželio", upita Vasilj.

"Bogme jesam više nego što mislite. Dobro mi došli!"

Ogroman je i pogrbljen, s dugim vratom oguljenim od vuče i tereta i kopanja po kiši i suncu. Gole su mu tanke noge do koljena, obučen je u mrke dimije i džemper sure pustinjske boje - ta odjeća na čudan način upotpunjava njegovu iznenadnu sličnost s kamilom. On je i prije bio takav, kao kamila, ali ja to nijesam dovodio u vezu. Sad mi dolazi na um: i život mu je bio nekako takav - opterećen. Zimi je nosio bremena sijena iz planine, ljeti je dovlačio kukuruz i paprike iz Peći, u jesen je gonio tovare razvodnjene rakije do @abljaka i Šavnika da trguje, stiče, podmiruje dugove za kupljene njive i okrajke. Samo u proljeće mogao ga je vidjeti čovjek, ali ni tada ne kod kuće, nego po njivama - kako ore, prikopava, proklinje vrane i goni ih grudvama zemlje.

Opet je stao, prekrsti se od čuda:

"Jesi li ti to, Ivane?"

"Jesam, čini mi se."

"A oni kažu da si u Bosni."

"Bio sam do blizu Bosne."

On ga i ne sluša, nego nastavlja: "Lažu, brate, ništa im se ne može vjerovati. I za Lada su rekli da je poginuo, i da su mu grob vidjeli, a đavola su vidjeli, i đavola će vidjeti! Kako si, Ivane?"

"Eto dobro, kad nije bolje, a moglo bi i bolje da bude."

"Biće bolje", kaže Masnik. "Mora bolje, pošto nema kud gore, a ovako još dugo ne može da ostane."

Došla mu je na um zanimljiva misao: hoće da nam pokaže svoju kolibu, da znamo gdje je - može nam to nekad zatrebati, nikad čovjek ne zna kad će mu šta zatrebati. U stvari, to je samo njegov način da nam da nešto za jelo, a da nam pri tom ne pokaže kako je opazio da smo gladni i da nas ne ponizi čekajući da sami zatražimo. Pošao je desetak koraka ispred nas; osvrće se čas na jednu, čas na drugu stranu. Na nekim mjestima zastane da dobro osmotri teren i njuši tražeći sumnjive mirise. Poslije slobodno korača. Ne govori ništa, a po licu i po hodu se vidi da strahuje od zasjeda. Ponekad mi se čini da namjerno pretjeruje u tome; Vasilj kaže da on to glumi, a Ivan misli da je prirodno. Stigli smo iznad kolibe opkoljene torovima, ogradama, jazovima, puteljcima; on nam je pokaza s ponosom i ostavi nas da čekamo.

"On je, čini mi se, učestvovao u ustanku", reče Ivan.

"Jeste", rekoh. "I u prvoj borbi zarobio Talijana."

"Znam kad je bio siromašak, a sad - skoro gazda. Nakupovao je zemlje, i ostalo mu je dosta stoke. Snalažljiv tip."

"Bio je i odbornik", sjetih se, "prva narodna vlast." "Može li on nekako da obavijesti one dolje", zabrinu se Vasilj.

"Ne može", reče Ivan, "Još nijesu uveli telefone."

Gledamo - iz kolibe ne izlazi niko, samo dim izbija između dasaka i krova. Po ogradama se sunčaju nove ponjave. Pas miruje, nije nas ni osjetio. U tišini se čuje zujanje muva nad slamaricama složenim ispod streje. U jednoj ogradi zeleni se bujan krompir; kupus, u drugoj, počinje da glaviči. Po svemu izgleda da će biti dobra ljetina - obično je dobra ljetina poslije duge zime. Na kolju se bijele konjske i volujske lobanje da plaše zečeve i jazavce. Njivica ječma mreška se na povjetarcu - kao da se njome razmeće sređen seljački domazluk i radan život od kojeg smo se mi odbili na opasnu stanputicu. Najzad stiže Vučko Masnik s karlicom toplog kačamaka. Nije ni rakiju zaboravio, a ona je jaka i peče kud prolazi.

"Imaš li žita", pita ga Ivan.

"Rastezao sam, sastaviću do novoga."

"Teška ova godina!"

"Nije lakša od Arslan-pašine godine."

"Sigurno ih ima što umiru od gladi."

"Spasava nas pomoć od Talijana, umiralo bi se da nije nje. Ovako manje, samo se trbusi naduvaju od trave, i boluje se i krpi se."

"Daju li svima pomoć?"

"Samo ko je upisan - to se zovu lojalni - a za partizanske kuće, i za sumnjive, nema. Njima ni soli ne daju, ni za pare da je kupe ne daju im. Dali bi im ljudi od svoga, a ne smije se to - kažnjavaju ako se dozna. Bila je buna oko toga u nedjelju, do svađe dođe i zamalo do mrtvih glava. Kačarandin sin, onaj što se pričalo da je lud, veli: soli svakom treba da se da, svi su na spisku. I jesu na spisku, to naši na spisak stavljaju i mrtve, da što više izvuku i da njima preostane. Svi bi pristali da se so svima podijeli, ali ne da Mijajlo Savović: ja sam, veli, pokrštavao Brezu i Među do navrh Utrga, kad su se bili odmetnuli u boljševizaciju, pa ću ja, kaže, da određujem kome treba soli, a kome batina. Znaš da vas mnogi proklinju, i neki od ovih s četničke strane, što ste ga živog ostavili. Pa i sad da ga ubijete, narod bi se oveselio i rekao bi: alal im vjera!"

"Sad nam nije do toga", reče Ivan. "Imamo prečeg posla."

"Znam da imate, ali ovo bi najpreče bilo."

"Svraća li Niko Sajkov kod tebe?"

On se trže zbog nečega. "Ponekad, kad mu dozli glad."

"Trebalo bi da mu pomogneš."

"A kako? Njemu ni bog ne može pomoći. Ako ti on živ dočeka jesen, zakolji ti mene i pljuni mi u brk!"

"Zašto misliš da neće?"

"Ne daju mu", kaže Masnik. "Našli su mu sve putove i stranputice, i izvore gdje vodu pije, i gazove gdje prolazi. Zna se kod koga može da svrati na večeru i gdje spava kad je kiša. Stalno su mu za petama - jedni ga prate, a drugi čekaju. Nije to ni teško: Niko je tu kao ona jedna riba-samica u oplićalnoj mrtvaji vode - kud god krene, može pravo u koš, ili u vršu postavljenu za njega, ili pravo na udicu da se uhvati. Prosto je čudo kako se i dosad održao. Ne bi se održao, dolazio im je na puške, ali oni, izgleda, žele da ga pošto-poto živog uhvate. Od mrtvoga se ne može ništa izvući, mrtva usta ne govore, zato ga oni hoće živog, pa da ga stave na Isusove muke. Imaju u Kolašinu nekog što vješto muči, iz Beograda im je došao, specijalista. Opasno bi bilo ako ga tako uhvate - primorali bi ga da sve kaže: gdje je svraćao i ko ga je pomagao..."

Slušam ga, a teško mi je kao da me bije po glavi. Više ga i ne slušam, neka sluša Ivan Vidrić - to je njegova stvar. čujem samo isprekidane glašove kao da negdje u daljini zloslutan pas zavija. Kroz zbrku ovog ovdje i onog u daljini, u sebi mislim: ovaj se nešto mnogo pravda, može biti da je i on jedan od tih udica. Možda su ga zadužili da im on nekako Nika namami i privuče, pa ga je strah uhvatio sad kad vidi da Niko nije baš sasvim sam kao što je on mislio. Nas je on bio izbrisao iz računa, mislio je da smo u Bosni i u grobovima, rodili smo mu se tu iznenada i prekinuli ga usred nesvršenog posla... Ne znam,

varam se vjerovatno, jer - čovjek je kapija s devet brava, jednim kalauzom se to čudo ne otvara. Kao kroz maglu mi se čini da Masnik nije ni čovjek, nije ni kamila, nego zmija koja govori. Stara dugačka zmija iz kamenjara pokraj groblja, iskrivljena i grbava - grba joj je od plijena koji je već progutala...

"Zna li on to", upita Ivan.

"Ne zna on ništa. I kad mu govorim, kao da kamenu govorim."

"Ne vjeruje?"

"Uobrazio se u junaštvo, a junaka za zlo bogme ima i na ovoj drugoj strani. Misli on da može ono što mu je otac mogao, a ne može. DJavo bi ga znao, ponekad mi se čini da on nije u čistoj pameti. I ne čudim se tome - mnogo se prepatilo."

"Tako je kako je", reče Ivan. "Sad se tome ništa ne može."

"Sklonite ga odavde! Niko živ vam ovdje dugo ne može."

"Ako mu se šta desi, bar ćemo ga osvetiti da se pamti."

To je prvi put da čujem Ivana kako pominje osvetu i prijeti njome. Uvijek je on nas stišavao - da je osвета zastarela, iz davno prošlih vremena - a sad ju je kao posljednje sredstvo zgrabio i vitla njome. U stvari, mislim, ta prijetnja neće pomoći. Kome da se prijeti? Talasima da ne progutaju ostrvo. Talasi su bezbrojni i bezimeni, guraju jedan drugog bez svijesti i bez brige za budućnost. Zašto i da brinu za budućnost, kad će ih ona svakako rasuti i u druge pretočiti?... Svejedno, Ivan nastavlja da prijeti kako će Nika osvetiti, pa makar nikog drugog ne osvetio - njega hoće, jer Niko ovdje nikom ništa na žao nije učinio, ni mrava zgazio, ni vodu natrunio. Ustali smo, a on i dalje o tome - kako to neće propustiti, kako će mu to prvi posao biti, nek se zna i nek se priča... Najzad Masnik pođe da odbija daske, a mi uz goru.

"Što si navalio s osvetom", upita Vasilj.

"Ovaj mi je sumnjiv", reče Ivan. "Nek se uplaš! A osim toga - treba jednom i da osvetimo neke naše."

"To ja odavno govorim, onda bi nas više poštovali. Nek ne misle da smo slabotinje, hrišćani."

"Ovaj je, čini mi se, spremio sve da smakne Nika. Stalo mu je samo da skine sumnju sa sebe i da se predstavi kao prijatelj."

"I meni se čini da je neprijatelj."

Tako: slažemo se, a baš zato je vjerovatno da smo se prevarili. Pošto smo mi navikli da zaključujemo po znacima a ne po riječima, možda nas je isti znak

prevario. Više bih volio da smo se prevarili - ostala bi nam nada da ćemo ponovo vidjeti Nika - zato iznalazim razloge. Masnik je, otkad ga pamtim, bio mirno poštenje, porodična naša seljačka kamila. Sve što ima stekao je radom, znojem, leđa su mu ogrbavila od bremena, vrat se ogulio od konopaca. Nikad ga u nečem nepoštenom nijesu uhvatili, a ono što je rakiju razvodnjavao - vidio je od drugih. čak i Talijana kad je zarobio, vratio mu je novčanik i pare s fotografijama - ništa mu iz džepa nije uzeo. Na frontu kod Plava i na Mokri strpljivo je podnosio glad i brige, odlazio na straže, upadao u rovove, a nikad se nije ni požalio ni pohvalio kao drugi...

Skoro sam se umirio, ali unutra ima i suprotnih glasova koji sve to razaraju. Kad je tako, pita jedan od njih, zašto su mu dozvolili da izjavi stoku u planinu?... Mora da su mu postavili neki zadatak - sigurno se obavezao da ga izvrši. Inače ga ne bi pustili da se udalji iz atara, ili bi ga satjerali dolje kao druge. A što se tiče zarobljenog Talijana - nije on zbog poštenja propustio da ga opljačka, nego je u sebi sračunao da mu se poslije to poštenje može isplatiti... I najzad - ima svaki čovjek jedno vrijeme kad mu sličnost s kamilom dosadi, kad više ne može da izdrži, ili mu se ne isplati da to bude, a tada postaje zmija. Možda je on zmija, ili tek postaje? Ne znam, sve mi se zbrkalo. "Ko će znati sva imena kojima se Višnji zove", a ko li tek sve podlosti kojima se Višnji služi?...

MALO DIMA I JAKŠA U NJEMU

Nedjelja je danas, svečanosti i skupovi, zvona, medalje i uzaludna čekanja. Negdje miriše na zapršku, mijauču mačke i bogomoljci; negdje smrdi na podvalu, zavijaju psi i sirene. Krče radio-aparati, smjenjuju se uzbune i zabune, pojavljuju se žene na balkonima da ih vide vojnici i oficiri. I možda se neko sjeća mrtvih naših, i neko s tugom na nas misli i na zakopane knjige misli, i možda je negdje svadba s harmonikom i rakijom. Nije vjerovatno, ali ipak - nađe se neki tatin sinčić što se ženi sad kad se i đavo svakog dana ženi na moru, na kopnu i u vazduhu. Što da ne, kad ima i gorih stvari? Kad ima lojalnih podanika, patriota bivših i bivših komsalonaca, bretonovaca, frojdovaca, iksovaca po banjama, u vilama i svilama - mirni kao ovce u toru sjede sad siti po sobama, slušaju zvona, listaju novine, peru ruke, navlače rukavice, tumače snove i zapisuju ih da ne zaborave tako skupe snove.

Meni su sad sobe nevjerovatne kao svadbe, bez napora ih ne mogu zamisliti. Pa i kad ih zamislim, sav taj sobni svijet izgleda mi kao izvrnut svijet. Stolice su zalijepljene za tavane, ljudi zadnjicama zalijepljeni za stolice, ne sjede nego vise kao slijepi miševi, glavačke čuče i znaju da ružno čuče. Drhture, stenju, a ne stide se - nemaju vremena da se stide u velikom strahu od pada. Mora da je to težak posao, ali ja ih ipak ne žalim - sami su to izabrali kao što smo mi sami ovo ovdje izabrali. Ovdje je ipak bolje - prazno, čisto. Zvona se ne čuju, lažljive novine ne dopiru. Po livadama su se rasule nečije crne koze. Kad se kroz durbin pogleda, nijesu koze nego čeljad: beru štavalj da se prehrane. Dolje oko sela sve su koprivnjake obrstili i zatrli; planinsko zelje kasnije stiže, došao je red i na njega. Tako - glad! Sve visočije se penje njena pjesma, ona strašna, kojom je narod natjerala da nas proda i zamrzi.

"Treba da im se približimo", reče Vasilj.

"Zašto", upita Ivan.

"Možda ćemo vidjeti nekog od naših."

"Nema tu naših. Treba dozvola i za zelje, našima je ne daju."

"Glad", reče Vasilj. "Koliko bi nam lakše bilo da nije nje."

"Ili bar da je manje izbjeglica", dodajem ja.

Ivan se naljuti: "Tako je kako je! Nema cjenkanja. Niko ne može da izabere svoga oca, ni mater, ni vrijeme kad će da živi."

Slažemo se: niko ne može da bira u gunguli što je počela da se događa prije njegovog dolaska. Samo ponekad čovjek može da izabere približno vrijeme i mjesto gdje će da umre. Ne ni to sa sigurnošću, sigurnost je u ćutanju. Čutke smo prešli Labudicu i Babinu vodu. Visoka travuljina do pazuha izrasla je iz nagojenog zemljišta. Bogovski bi tu krompir rodio, ali oni nijesu imali dozvolu da poru i zasade. Ispada da je i zato krivac Niko Sajkov - zbog njega, zato što je još živ, što se tu vije, "što ga hrane i prikrivaju", ne daju se dozvole. Tako: od narodne nevolje pletu omču koja nam se zateže oko vrata. Ne biju čaktari, ne laju psi, ne dozivaju se čobani i kosači. Prazno je Kremenovo kolo, pusti katuni oko njega. Nije ni lijepo osim kad se gleda izdaleka. Ljepota je preletjela preko Bučnice, na Turiju i daleku Bjelasicu; ona vazda preleti, čim joj se čovjek približi, kao crkva iz priče kad joj se nevjernik približi.

Jezerce ispod kamenjara s borovima izbistrilo se do dna, nema stoke da ga muti dolazeći na pojilo. Ni divljač više ne dolazi, razbjegla se od pucnjave - nikakvog se traga ne vidi u mekom ilu pored obale. U suncu blješti uzglavnica od kremenštaka na grobu Mašana Pometenika, iz bljeska se ispredaju uspomene na jeseni i sjedjeljke kraj kazana. Bio je u Vukolića, prije nego su ponijeli po prezime, neki Mašan, megdandžija - pominju ga guslarske pjesme; oni su htjeli da im se rodi neko ko bi ponovio njegovu slavu, zato su često muškoj djeci davali ime Mašan, s nadom da će tako dozvati duh mrtvog pretka da pomogne živom potomku. Nijesu imali sreće u tome, naprotiv - najnesrećniji su im bili plemenici s tim imenom: jedan se okliznuo niz stijene u provaliju, drugoga su mučki ubili Ramovići na turskoj granici, treći je nastradao u mećavi i tu kraj jezera našao grob, četvrti je postao švapski špijun prošlog rata pa dosadio i svojima i tuđima.

U šumama ispod Strmoglavca krije se izvor rijeke Bučnice; odmah preko rijeke počinju gizdavski predjeli, a oni su sasvim pusti. Tišina, koja mi prije nije smetala - zgusnula se, mogla bi da se siječe, skoro mi dah zaustavlja. Vidi se odmah da su to drugi predjeli s drukčijim običajima. Pošto su Gizdavljeni mješavina doseljenika iz raznih krajeva (mnogi su već davno pozaboravljali kad su im tu stari došli i odakle su došli), u borbama nijesu mogli da se oslone

na krvno srodstvo i na plemensku slogu kao naši; izmislili su, zato, neke druge sloge i jedinstva tajna i javna, gomile, stranke i saveze stranaka. Navikli su tako na zavjere i štrajkove, sve ruka ruci i veza vezi dodaje, a zato je i vlast kod njih prisiljena da jače steže, da čak i samu sebe steže, do ove mrtve tišine što je sve preplavila.

Prošli smo pored Strmoglavca, a onda stadosmo svi odjednom: s gornjeg okrajka šume diže se dim, pramen za pramenom. Nije neki jak dim, ali je pravi. Od njega mi se probudiše u sjećanju priče o Psoglavima, nekom šumskom stanovništvu koje više ne postoji. Nijesu naši istrijebili Psoglave, bar oni kažu da nijesu, nego su to učinili oni što su tu bili prije naših: izgubilo se bilo neko dijete, tražili su ga pa vidjeli dim u šumi, tako su našli psoglavsku kolibu i u njoj staricu sa sisama prebačenim preko ramena, a u kotlu, na ognjištu, pred staricom, kuvalo se raščerečeno dijete... Onda su se oni naljutili i sve Psoglave po šumama satri.

"Ko bi to mogao da bude", upita Vasilj.

"Neki kačar ili luboder u najboljem slučaju."

"Nedjelja je danas, ne rade ni oni."

"Možda je ostala vatra od juče: zapalio čovo jaku krlju, pa ostavio."

"Baš ću da vidim", reče Vasilj.

Požurio je iz sve snage - plaši se da će mu onaj s dimom iščeznuti, ili da ćemo ga mi preteći i spriječiti. Ne ostaje nam ništa drugo nego da ga pratimo i uzgred pripremimo puške. Iz gustiša gdje je Vasilj zašao čuje se samo razgovor - miran susret, a mi na takve nijesmo navikli. Stigosmo najzad i gledamo: nekakav u dronjke i kosurinu obrastao, bos čovjek, kuva nešto na vatri i miješa po kotlu račvastom brkljajicom od borove grane. Primijetio nas je, ali ne obraća pažnju - više mu je stalo do čorbuljine u koju se zagledao. Po nosu i po čelu nagaravljen je od kotla. Najzad odloži brkljajicu na kamen pored ognjišta. Rukavom obrisa bradu i pogleda nas ravnodušno. Na glavi mu je provaljena kapa kroz koju se probijaju dva čuperka - on je gurnu na potiljak i produži da nas posmatra.

"Poznajete li ga", upita Vasilj.

"čekaj da se sjetim", reče Ivan. "čini mi se da je Jakša. Šta je to s tobom Jakša, čovječe božji! Kako to izgledaš?"

"Ne znam", reče on, "nijesam se ogledivao. Nemam ogledala, osim na bari. A ni vi baš ne sijate."

"Ne sijamo, znam, ali smo se bar umili."

"Umiću se i ja, ima vremena. Sad mi je preče ovo od čega živim."

Opet je uzeo kašiku da miješa - to mu je odbrana od našeg iznenadnog prepada. Gledam ga, a zaboravljena lica i imena dižu se blijeda iz ponora i za trenutak oživljavaju: sinovac apotekara, sin školskog nadzornika, dva sina upravnika pošte i neke djevojke s njima. Imao je Jakša mlađega brata Zara, stasit, snažan, prodoran mladić s naročitim darom za strane jezike, violinu i matematiku. Sigurno on nije pisao pjesme kao Jakša, ali je umio s djevojkama kao da je imao neki tajni recept kako da ih sve privuče. I znao je da udesi šapirograf i neke eksplozivne trikove s hemikalijama zatvorenim u kutije od konzervi. Jednoga žandara, siledžiju, koji se prsio da sve smije i da komunisti ne smiju ni da šušnu od njega - Zaro ga je jednim udarcem zbacio s nogu i zauvijek ućutkao. Ogorčen zbog nepravično uskraćenih priznanja, poslije je iz sujete nekako skliznuo na suprotnu stranu, a zatim priznao da je skliznuo. Bojkot protiv njega, sa sektaškim pretjerivanjem, trajao je četiri godine. Niko, ni brat mu Jakša, nije sa Zarom govorio sve do pred ostanak.

"Kako si, Jakša?"

"Evo dobro: imam brašna i soli."

"Drugo ti ne treba?"

"Drugo mi ne treba."

"Hm, tako. S malo si zadovoljan."

"Moglo je i manje da bude."

Sjećam se: Zaro je nosio štap - da se brani ako ga napadnemo, jer on nije bio od onih što cvile i mole. Jedno vrijeme je bio sam, poslije su oni s druge strane opoznali njegovu vrijednost i izabrali ga za sekretara omladine. Preko kapetana Perhineka, preko Ovre, ta omladina je nabavila oružje i spremila se da izvrši pokolj komunista. Bilo je to na nedjelju dana pred ustanak. Zaro je triput pokušavao da kaže Jakši šta se sprema, a Jakša nije htio ni da ga čuje. Najzad ga je ipak saslušao i, sa sumnjom, prenio komitetu taj razgovor. Tako su naši pronašli oružje skriveno u manastirskom konaku. Pri tom nijesu propustili da ubiju teologa, ljotićeveca koji je čuvao oružje, ali su propustili da izvuku Zaru iz opasnosti. On je znao šta ga čeka, a nije htio da se nameće - sjedio je u sobi i sačekao. Karabinjeri su ga uhapsili i strijeljali.

"Bio je Jodžo s tobom, Jakša", reče Ivan. "Gdje je on sad?"

"Eno ga u Kolašinu, u zatvoru."

"Predao se?"

"On misli da nije kriv."

"Kako kome. Pa i nije mnogo, ali zašto si ga pustio?"

"A šta ću mu? Mogao sam da ga vežem za bukvu, ništa drugo."

Iz torbaka, izrešetanog mecima, izvukao je zavežljaj sličan duvankesi - driješi ga skeletskim prstima. Unutra nije duvan nego neka prljava so, crnožuta, s dlačicama i mrvama, možda ima i baruta u njoj. On odmjeri osoljak za obrok i sa žaljenjem pogleda kako se smanjilo ono što mu je ostalo. Možda je on tvrdica, pomislih - nikad ne znamo kakvi su i kakvi će postati ljudi s kojima smo. Osolio je kašu i skinuo kotao s vatre. S kašikom u ruci pođe prema potoku, valjda da je opere. čutke gledamo za njim i čekamo ga. čuje se kako huji Bučnica kroz tišinu - siječe je, a tišina se nad njom ponovo sklapa. Najzad on dođe - umio se i zagladio kosu. Tako sad pomalo liči na onog Jakšu što je bio prodorno lijevo krilo Radnika, fudbalskog prvaka u predjelima Lima i Tare. Samo blijeda sličnost, uspomena, a nikad više neće biti ono što je bio, i niko od nas neće biti ono što je bio - nema povratka.

Nudi nas da jedemo. Ne, nijesmo gladni. I stvarno - strašno smo siti, od jada, ne od jela. On slegnu ramenima kao da kaže - nezvani ste došli, neću vas ni moliti!... Oprobao je kašu, sviđa mu se. Mora da odavno nije jeo, čim se toliko žuri. Pogleda me iskosa, skoro podmuklo: možda ste vi imali nešto bolje, uvijek se za rukovodstva nađe nešto bolje, a meni je i ovo dobro. Zatim se okrenu u stranu - neprijatno mu je da ga gledamo kao neka komisija koja proučava razlike između gladnog i sitog. Nagnuo se nad kotao, skoro se pogrbio - prikriva tijelom brze pokrete ruke. Kabanicu nije skinuo, biće da su mu pantalone progledale na nezgodnim mjestima. Rasparana mu je i kabanica šavom niz leđa, kroz razrez se vidi košulja od talijanskog šatorskog krila. ćebeta nema; sigurno mu je hladno noću u toj košulji i pod tom kabanicom, ali on je žilav kao drenovina i na sve ogorčen. Možda mu samo ogorčenje daje snagu da izdrži.

"Ovaj dim se vidi izdaleka", reče Ivan. "Izdaće te."

"Šta da mu radim? Bez dima se kaša ne kuva."

"Mi gore danju nikad ne ložimo."

"Znam: čuvate glave. Dosadi se, brate, i to čuvanje."

"Vrijeme je takvo: ako se ne čuvaš, nećeš dugo."

"Pravo da ti kažem, meni je već predugo."

"Zato što si sam. Treba da se učini nešto protiv toga."

Kao prvo što treba da se učini, Ivan rastavi ugarke i pogasi ih u zemlji. Granom omete ugljevlje i pepeo u travu, nabaci sitnu zemlju s krtičnjaka da se ne poznaje gdje je bilo ognjište. Jakša ga gleda i čudi se. Ne znam čemu se čudi, valjda mu nije prvi put da vidi kako čovjek uklanja tragove. Zatim odmahnu glavom: možda je to pametno, ali - ako je čovjeku suđeno da se

dugo muči, živjeće i bez toga... Ima neke knjige, kaže, zna ih već napamet i dosadilo mu je da ih vuče sa sobom - može da nam ih daruje. Vasilj izabra neke, Ivan uze i ono što je on odbacio. Za mene je ostala Engleska gramatika - sigurno je pripadala Zaru; ne znam šta će mi, pošto se ja ne nadam kao Makar Naguljnov da ću dočekati svjetsku revoluciju; ipak sam je uzeo, da mu olakšam, jer ima trenutaka kad čovjek želi da se oslobodi stvari koje mu uznemiravaju sjećanje.

Više nema šta da nam ponudi, ni mi njemu. Vasilj mu pruži da zamota cigaretu. On uze i pomirisa duvan. Koleba se zbog nečeg, kao Niko Sajkov one večeri, i razmišlja da li da primi ili odbije. Ne, reče najzad. Slatko bi povukao dim, ali bolje je da se ne navikava ponovo. Dosta mu je drugih oksudica, neće još i toj da robuje. Pita ga Ivan za Ramoviće, on kaže da ih nije vidio bar mjesec dana. Ne zna ni gdje su, misli da se viju oko rođačkih kuća. Imaju dosta rođaka, pomažu ih rođaci - ako se iko od naših održi, oni će se održati. O nekom napadu na Ramoviće, nije on ništa čuo. Puca se stalno, kaže, izmišljaju opasnosti da opravdaju ono što dobijaju. Pucnjavama on ne poklanja pažnju. Novosti nema od koga da dozna. Jedina mu je veza sa svijetom stara tetka njegove majke, a ona je gluva kao top: niti šta čuje, niti priča.

"Mi idemo u Lom, kod vaših", kaže Vasilj. "Hoćeš li s nama?"

"Ne. Šta ću ja tamo? Nijesu me zvali."

"Udružićeš se s nekim, da se ne mučiš sam kao đavo."

"Tražio sam ja njih dugo, neka sad oni mene traže."

"Bolje je da nađeš Nika Doselića", kaže Ivan. "Lakše je udvoje."

"Ne treba mi niko. Ovo što sad radim, mogu i sam."

Sjedimo i ćutimo, a bolje bi bilo da se spava ili da se nekud ide. U hodu se manje misli i ponekad može da se ne misli. Uostalom, nema tu šta da se misli. Nije tačno da su Psoglavi nestali, ne bar oni pravi, nego je to samo priča koju je narod, kao dijete, izmislio da samog sebe ohrabri. Pravi Psoglavi su se samo pritajili i prurušili dok se namnože po dolinama. Bili su žandari, oficiri, političari, gazde, svašta. čekali su da ih neko naoruža i snabdije municijom i hranom, pa da otpočnu hajku na čovjeka. Istjerali su ga u planinu, ali to im nije dosta. Gone ga i dalje, svete mu se što ih je sprečavao da pljačkaju i trguju i svadbuju i žene prodaju. Proglasili su ga za Psoglava, nagnali su ga da podivlja, sad se vesele, i šenluče, i svetkuju, i čekaju da poludi.

IZBOR IGRE

Stari put se spušta hladovinom između drveća. Teče potok pored puta, toroče voda u koritu, preko drvlja i kamenja - nevidljiva povorka žena bez kraja i početka. Izgleda da su žene, a u stvari - to su samo njihove duše preobražene u glasove. Odavno ih slušam i prema glasovima zamišljam kakva su im bila

lica. Neke skoro prepoznajem; na druge me podsjeti neka riječ izgovorena nešto glasnije. U ono vrijeme dok su još bile žive, ovako su u povorkama nailazile, izmiješane, iz raznih sela, kako su se uz put sustizale. Pazarnim danom, subotom su silazile u varoš, za so, za gas, pa svaka svoje nade i brige i poslove priča a samo one najmlađe slušaju šta ih čeka i čute. Ove druge, koje ne poznajem, što katkad proslove neku starinsku riječ čije mi značenje nije jasno - to su duše njihovih svekrva ili prababa, zaostale iz ranijih vremena, već premorene, jer i one su u varoš silazile kad su žandari bili, i prije žandara kad su krilaši ili zaptije bili, a uz put su se, isto kao sad, jedne nadale a druge jadikovale.

Dok ih slušam, zaboravljam glad i sebe, i da je godina hiljadu devet stotina četrdeset druga, i da godine imaju imena od brojeva, Sve to blijedi pred velikim jedinstvom o kojem ispreplitani glasovi pjevaju. Bile su te žene nešto kao pčele radilice: iz zemlje tvrđice, iz trnja i kamenja, iz mršavih krava i koza da izvuku, da napabirče, da od svojih usta uštede, pa na leđima da prenesu, da prodaju za male pare, da kupuju za velike, da se cjenkaju s trgovcima, da podmire đumrukane, pa od onoga što ostane sve što je ljepše da pripadne muškarcima jer muškarci hajdukuju i ratuju i svete se i čast stiču, i odlaze u Amerike, i odlaze na školovanja i na robije, odlaze i više se ne vraćaju, a one ostaju na ognjištima, udovice s malom djecom, bezbratnice u crnini, majke često samohrane, samojadne, da tavore i čuvaju uspomene prazne slave. čuvale su ih dok su pomrle. Od njih su samo sjenke ostale. Ne idu putem nego pored puta - da nama, živima, ne smetaju.

Ivan Vidrić stade i nasloni se na pušku.

"čekaj", reče. "Ne valja ovo, ne sviđa mi se ovaj put."

"Meni je baš dobar" rekoh. "Put kao put. Šta mu fali?"

"Nervira me potok, ne čuje se od njega ništa. Mogli bi oni da nam priđu do na deset koraka - mi ih ne bismo čuli."

"Ni oni nas."

"Ne brinem se ja za njih, nego za nas. Postoji li drugi put?"

Vjerovatno postoji, ali i taj drugi put je pored nekog drugog potoka. Svi naši putovi vole vode i uz njih se pribijaju. Ivan svejedno protumara i nađe blijedu tanku stazu iskidanu naslagama suvog lišća. On misli da je to zgodna staza, a nama se baš ne sviđa - po svemu je zgodniji stari put sa žuborom. Najzad Vasilj popusti, pođoh i ja za njim, a tišina odmah poče da izdvaja i uvećava svaki šum naših pokreta. Prasne grana, poplaši se ptica i krikne, probudi se zec koji je dotle spavao, pa sve to što je čučalo i mirovalo odjednom se rastrči i razleti na razne strane da naš dolazak nadaleko objavi. Ako, pomislih - baš nek objavljuju i na sva zvona udaraju! Od svih stranputica najprivlačnija je biti strašan. I Vasilj, čini mi se, isto misli, zato toliko krši grane. Već se sve

razbjeglo, najzad i staza kojom idemo - iskrala se, nema je, samo zid stijena stoji ispred nas.

"Evo gdje si nas doveo", reče Vasilj.

Ivan slegnu ramenima: "Gdje ni đavo ne može proći."

"Sad vidiš kakav si putovođa."

"Možda će se naći prolaz na nekom drugom mjestu."

"Hoće, ako ti narastu krila, ali to nije vjerovatno."

"Šta mogu? Mora čovjek da pazi, a ne putem."

"Dojadila mi je tvoja pažnja, vazda nađeš bespuće."

"Zato što ga ima više nego što treba".

Spuštamo se od stabla do stabla dolje prema putu i potoku. Obuća se uglačala a snaga popustila, svaki čas se hvatam za grane da ne padnem. Vasilj reži. Gladan je, pomislih, zato reži. Svi smo gladni ali glad ima razne laze koje se smjenjuju i ne javljaju se kod svih u isto vrijeme. Bolje je što je tako, inače bi se dogodilo da svi odjednom zarežimo. Nekad mi se čini da je glad skorpija, ili neka druga zvjerka - uvukla se nekako unutra, tumara mi po crijevima i grize ih. Nekad tačno osjetim gdje joj je glava, stavljam ruku tamo i pokušavam da je ščepam - ona se tada pritaji, pobjegne i zagriže na drugom mjestu. Strašno grize. Nekad mi dođe da vrištim od bola, a nekad da puškom opalim u to mjesto - mislim da ću baš to učiniti kad izgubim strpljenje. Poslije me pušta, ta druga faza: svijet se proljepša i pojave se nejasne nade da će se nekad negdje naći nešto za jelo i da će se sve popraviti.

Vasilj stade kao da je nešto novo i značajno opazio.

"čini mi se da je Jakša isključen iz Partije", reče.

"Jeste", potvrdi Ivan. "Zbog magacina su ga isključili."

"Zar je uzeo nešto iz magacina?"

"Nije uzeo, nego pustio druge da uzmu neke džakove. Bilo je pšenice i pirinča u tim džakovima."

"Jesu li ga podmitili da ih pusti?"

"Ne, do mita još nijesmo stigli. Prevarili su ga."

Seljaci su ga prevarili, upravo banda starih pljačkaša koja je i krajem prošlog rata uspješno djelovala. Jakša je bio komandir straže jednog od važnijih

magacina s namirnicama opljačkanim od Talijana. Poslali su mu glasnika s viješću da se neka vojska približava. U isto vrijeme osmatrač mu je javio da se opaža neko sumnjivo smucanje po proplancima. U stvari, to nije bila vojska, nego desetak tamošnjih ljudi u talijanskim kabanicama. Dok je Jakša sa stražom utvrđivao položaj da se brani, slao glasnike za pomoć i očekivao napad - pljačkaši su na drugoj strani iznosili plijen. @ene su im pomagale. Nešto su kolima odvezli, nešto na konjima, najviše su odvukli niz goru na odsječenim granama. Pošto su među pljačkašima bili i neki od Jakšine ujčevine, stvorila se sumnja da je u tome bilo dogovora.

"Ne vjerujem da je tu moglo biti dogovora", reče Vasilj.

"Ni ja", reče Ivan. "Niko u to nije vjerovao, ali priču su pronosili i oni koji ne vjeruju - reakcija se hvatala za sve, samo da nam naškodi i zatreje."

"Pa zašto ste ga kaznili?"

"Moraš nekog. Nije moglo to da ostane nekažnjeno."

"Nijesmo imali sreće s tim magacinima."

"Nevješt nikad sreće nema."

"Kao prokletstvo su bili. Bolje bi bilo da ih nije hilo."

"Ne bi bolje. Zašto bolje? Za sve što se uči, mora da se plati."

Skupo smo to platili, a ne znam jesmo li naučili nešto što će nam u budućnosti zatrebati. Pljačkaši uče brže i snalaze se bolje: nasljedno su obdareni da nađu prijeke putove. Dugo će još proći dok zgrabimo sredstva za proizvodnju - oni će dotle naći način da se ubace u raspodjelu. Trebalo je sve te namirnice da razdijelimo seljacima, ili da ih pustimo da sve sami razgrabe. Oni bi se potukli pri grabežu, bilo bi bruke, jači bi dobili više, pri tom bi prosuli pola dobitka. Ovako - grabeža nije bilo, ali bruke jeste. Bruka je na nas pala, a skoro sve se prosulo. Namučili smo se čuvajući oteto-prokleta po planinama, prenoseći ga na mazgama i na svojim leđima iz pećine u pećinu - a sve su nam pozobali miševi, kiše, potkradanja i braća.

Ako smo nešto naučili, to je da ne treba vjerovati braći. Uхватili su Markeleza kako potkrada magacin povjeren na čuvanje njegovom bratu komunisti, a u drugim selima uhvatili su druge Markeleze kako peku pogače od pšenice iz magacina. Za reakciju je to bila živa zgodna, da nam odbije i one što su nam još vjerovali. čudili smo se: otkud to da naši drugovi imaju tako nezgodnu braću?... A nije trebalo da se čudimo. To što su braća po izgledu, po stasu, glasu i nekim pokretima slična, samo je varka - po sklonostima i ponašanju često su sasvim različita. Reklo bi se da tu ima nekog predrachuna u začecima, a više je posljedica porodičnih podjela, jer: "Kami majci gdje su joj jednaci, kad su hrabri - hoće poginuti, kad nijesu - stidni doma doći." Ako je neko junak, brat mu radije traži zavjetrinu; ako je pošten čovjek, brat mu smatra da

je time plaćen danak poštenju koje se na ovom svijetu ne isplati. Tako se često izdijele na suprotnosti koje porodica i pothranjuje i prikriva.

"Samo smo se obrukali", reče Vasilj.

"Kako obrukali", začudi se Ivan.

"S tom hranom. Nije to ni bila hrana za nas."

"Nije, kad je nema. A šta smo se obrukali? Ono što su nas klevetali, to im je bila priprema za borbu. Da nije bilo hrane, našli bi nešto drugo. Izmisli se ono što je najvjerojatnije - kontrarevolucija nikad ne spava, samo se ponekad pravi da spava."

"I mazge su bile. Kud se izgubiše one mazge?"

"Ne znam. Od gladi su polipsale."

Bile su to već divlje mazge, ničije mazge, pogubljene i rasturene po planinama. Jedno vrijeme seljaci su ih ubijali i gulili im kože za obuću. Poslije su se uvjerali da koža od mazge nije dobra za obuću, pa ih više nijesu ubijali. Dobro im je bilo dok je trajalo trave za pašu, sa snijegom su i mazgama došli crni dani. Neke su se spuštale pored voda, često na tri noge, ranjave i izglednjele - milicija ih je hvatala kao dezertere i predavala Talijanima. Onda je došao Galjo da mi kaže: "Prođe jutros Stefan Savović iz planine, vodi konja, a po samaru i po stelji blista šećer." - "Jesi li siguran da je šećer?" - "Pokupio sam prstom i liznuo, jeste šećer." - "Misliš li da je iz našeg magacina?" - "Nego odakle?" - "Misliš: ukrao?" - "Nego šta?" - "Ne bi on to učinio: pomagao nam je kad smo sklanjali." - "Da vam nije pomagao, ne bi znao gdje ste ga sklonili." - "Ajmo onda da pogledamo je li štogod ostalo." - "Idi ti, a ja neću da se miješam u to. Neću da se namažem, pa poslije ni Lim da me ne opere." - "A ja zar hoću da se namažem?" - "Ja neću, a ti kako hoćeš"...

Odjednom Ivan stade i uhvati me za ruku.

"čekaj", reče. "čuje se nešto."

"čini ti se" reče Vasilj. "čuje se, mora da se čuje - idemo."

"Ide i neko drugi. Pst!"

"Vazdan ti se nešto priviđa."

"Skinu obuću, Lado, pa pogledaj!"

Poslušao sam ga - prikradam se od stabla do stabla, Onda osjetih - nije se prevario. Ide neko, ali nije opasan: kroz žamor potoka čuju se odlomci razgovora. Pominju šljive, govore o krmači - po tome mi se učini da su seljaci, da su mirni i pitomi, oni predratni, staromodni, što se ne bave tuđim

poslovima. Možda imaju nešto za jelo, daće nam parče hljeba čim vide kako smo gladni. Seljak je sklon da pomogne odmetniku, jer i sam je neka vrsta odmetnika - vazda u neslozi s vlastima iz grada. Onda opazih puščanu cijev, jednu pa drugu. Učini mi se da ih mnogo ima, a kad prebrojih - samo tri. Tri puške nijesu ništa strašno - jedna promaši, druga zakasni, treća može da omane. Puške su im na ramenima, stići ću dvaput da opalim prije nego ih skinu. Velike torbe nose na leđima, sigurno su pljačkarali po selima oko Kolašina - treba bar da ih preplašimo...

Vasilj reče: "Ne, nego da ih opljačkamo!"

"Ajmo odmah", rekoh, "nek vide da je oteto prokleta."

Ivan Vidrić se prekrsti da pokaže kako se užasava od te pomisli. Predosjećao sam da će baš to učiniti, osjetih da ga skoro mrzim što je toliko vjeran sebi. Vasilj ga upita:

"Što se čudiš? Zar je to daleko od pameti?"

"Jeste, daleko je. Tu igru sad nećemo zametati."

"A koju ćemo zametati? Skrivalicu?"

"Bolje je i skrivalicu nego banda da budemo."

Baš smo htjeli da već jednom raščistimo to pitanje izbora igre, izbora između bande i skrivalice - kad u gori iznad nas zapraštaše puške i čuše se krici s dozivima. Nijesu tri puške nego trista u iskidanim plotunima - jedni su pitanja, a drugi odgovori. Nekoliko trenutaka nam se pričinjava da su naišli na neku drugu našu grupu: gone je, satiru je, likuju. Kao nam je tih nesrećnika, zamjeramo im što su nepažnjom u klopku upali, nadamo se da će se ipak neko od njih izvući ili osvetiti. Zatim se prisjećamo: nije to kao u proljeće, nema nikakve druge grupe, nego smo to mi u pitanju. Po nečemu su osjetili da smo tu negdje, sad pipaju i čekaju da im se sami izdamo. Sigurno nas je neko opazio dok smo preko livade prelazili, pa su tačno ocijenili gdje će nas stići.

Zgledasmo se zakrvavljenim očima - bogme liči na opkoljavanje. Možda je krug već zatvoren - jedni pucaju da nas nagnaju, drugi ćute i čekaju da im naiđemo. Ne ostaje nam ništa drugo nego da se povučemo do stijena, pa i mi da čekamo - tamo bar s leđa neće moći da nam zađu. Stigli smo za trenutak, nađosmo zaklone iza odronjenog kamenja. Nijesu baš zgodni zakloni - uvijek od čovjeka ostane da štrči više nego što treba. Vidik nam je uzan i do ispred nosa zagušen šupljikavim zelenišem što maše i zavarava. Vasilj ne može da miruje, svaki čas prelazi iz zaklona u zaklon - najzad pronađe skriven prolaz među stijenama i pozva nas. Popesmo se - bar da vidimo gdje ćemo poginuti. S jedne lastve pređosmo na drugu, može i na treću da se pređe, ali za to nema potrebe. Našli smo mjesto gdje gomili nema pristupa; samo pojedinci mogu da se pojave - zbrisaćemo ih čim glavu pomole.

Oni odmah osjete da im tu brojna nadmoćnost ne pomaže. Pucnjava se prorijedi, graja splasnu. Skliznuli su u dolinu, više se ne čuju. Ispod stijene se vidi dno doline: livade, rijeke, crne jove, put pored obale blijed kao na snimku iz aviona. Tri izviđača s puškama, pognuti pod punim torbama, idu putem. Idu i nikud se ne osvrću - tri životinje koje ne slute da je sve moglo drukčije da bude. Vasilj me gleda kroz osmijeh: bre, baš bismo nadrljali da smo čarku zametnuli!... Ivan ćuti, zaboravio je da nas ukori. On svaku muku zaboravi čim je prošla, i mislima ispruženim u daljinu pokušava da napipa sljedeću klopku koja nas negdje tamo čeka. Na kratkom razmaku iza izvidnice izbi rulja na livade: neki dugački i pognuti, drugi plećati i kočoperni, mnogi hramlju, neki potrčkaju, svi s puškama i torbama. Umorni su, sigurno su bili na Tari, u kaznenoj ekspediciji - gonili, strah zadavali i neka sela pljačkom zacrnili.

Kad bi mi bio pri ruci mitralješić, onaj što smo ga zakopali na Gradini, i samo dvjesta metaka - sad bih fino uljepšao lice zemlje.

"Onaj na konju", reče Vasilj, "nevjerovatno je kako liči na Gizdića." "Mora da liči kad je on to", reče Ivan i prisjeti se: "Bi li ti to htio da ga gađaš?"

"Nego šta! Ali bolje je da ga svi zajedno - ako dva promaše, treći neće."

"Kasno ja sad, ostavi! Odigrao je Gizdić ulogu. Ako ga sad ubijemo, još će ga proglasiti za junaka, a to nije zaslužio. I gadno bi ga osvetili na onoj našoj sirotinji što i ovako dolje jedva živi."

"Sirotinja svejedno plaća, i vazda će se naći neko da plaća. Ako na to mislimo, onda je bolje da bacimo puške."

"Nećemo ih baciti, ali na sve mora da se misli."

Najgore je, čini mi se, što on to tako ravnodušno izgovara, mirnim glasom koji će me najzad iz kože istjerati. Po tom glasu bez sdržbe, bez boje i sjaja, reklo bi se da je on donekle u dosluhu sa sudbinom: zbog nečeg ga je izabrala i nasamo mu povjerila šta biva i šta biti mora. Pošto zna stvari unaprijed, on se već s njima pomirio. Ne čudi se i ne ljuti, i ne žuri da kaže to što je od sudbine iskamčio - radije čeka da sami pogodimo. Nije ni teško pogoditi da na sve mora da se misli, ali je teško pristati na to. Ako mislim na sve one što su u zatvoru, pred strijeljanjem, i na one što hapšenje očekuju, i na njihovu djecu i glad i samohrane roditelje - ja onda nikad neću stići da učinim ono što volim, ni da zaštitim, ni da osvetim, ni da nekom nadu probudim, ništa, nikad, nego samo da se sklanjam po sjenovitim predjelima kao rijetka zvjerka koja se čudi što se njena šugava koža toliko traži i precjenjuje.

NA SASTANKU OSTATAKA

Mislio sam do malo prije da mi koža ne valja ni pet para, i otkud da valja kad je šugava, i da nikad nije ni valjala, i da sam niko-i-ništa, nikad-ništa, i sve tako. Sad se to odjednom mijenja pod uticajem prilika. Lom je prijatno mjesto s pećinama oko izvora, drugovi iz Gizdave su žilavi momci ubijedjeni u pobjedu

- malo grljenja, malo drmusanja i zajedničkih uspomena, zatim uspomene gurnuše u stranu donoseći karlicu krompira da je do dna proučimo. Ništa ne mari što su ga noću kuvali - krompir je slan, bruni se i rastapa u ustima. Zasitili smo se, a još dosta ga je preostalo - takvo čudo odavno nijesmo doživjeli. Pomislih da ostatke treba da strpamo u džepove, zatim se sjetih da smo u gostima i da bi nas to obrukalo. Može čovjek da se obruka kad ga neko dobro iznenadi, može čak i više da se obruka nego kad ga zlo iznenadi; jer na zlo je navikao.

Pita Kačak kako se osjećamo, a Vasilj kaže:

"Odlično! Bolje se ne može ni zamisliti."

"Nešto si se namrštio kao da ti nije pravo."

"To je sad od žeđi."

"Ima i vode koliko hoćeš, ne štedi je!"

"Nijesam lud da pijem, pa da odmah ogladnim."

"Što da ne? I hrane ima, spremili smo da pretekne."

Ima hrane za tri dana, oni vazda sprema više nego što će se potrošiti. I prije su takvi bili - kad nešto pripremaju, temeljno ga pripreme. Ne vrebaju, kao mi odozgo, samo neki krupan podvig da izvrše pa da od njega dugo žive, nego su navikli da poštuju vrijednost sitnog rada i malih stvari bez kojih se ne može. Prvo naprave spisak: soli, luka, brašna, duvana, cigaret-papira - pa sve to po spisku pronađu i prenesu na određena mjesta. U tome im je i sudbina sklona - kraj im je župniji, žita skoro zrijevaju, glad im više ne prijete, ni prije nije bila ljuta kao kod nas. Na brdu im čuče dva puškomitraljeza, nijesu ih zakopali kao mi one naše - našli su veze da za novac kupuju metke, kupuju ih od milicije i od muslimana i od stalnih četnika, preko žena, preko djece i čobana, sve veza vezi i ruka ruci dodaje.

Imaju, kažu, i apoteku. Pošto ne vjerujem, pokazaše mi je: dvije torbe zavoja, nešto vate, kutija aspirina i dvije flaše joda. Apotekar im je Rajo Bosnić, to sam pogodio čim sam ga pogledao. Oko njega se šire neobični mirisi. Požalih mu se da imam šugu, on pronađe kutiju neke sive masti i objasni mi kako se upotrebljava. Ne čini mi se da će mi pomoći, ali bar jako smrdi - ima sve vaške po šavovima da mi pocrkaju od smrada. Tako im i treba, rekoh i zavukoh se u pećinu iznad puteljka. Zbacio sam dronjke i namazao se do ispod ušiju. Jest da Rajo nije baš pravi apotekar, ali njegova smjesa grize kao da je stvarno iz apoteke. Možda baš i jeste iz apoteke i baš protiv šuge napravljena. Ako ikad skinem tu šugu, biću kao ponovo rođen. Navukoh čakšire, pa košulju, pa mi se smrači pred očima od jezivih mravinjaka što mi progmižaše po krastama.

Odnekud naiđe Bajo baš kad ne treba. Delegat je i sekretar, dužnost mu je da sve vidi i zna; vidi da se neko pod pećinom krije, a ne zna ko je to i ne zna ni zašto.

"Sunčaš li se ti to tamo", upita podrugljivim glasom.

"Ne, nego mažem kraste" , rekoh kroz stisnute zube.

"Kakve - kraste", jer on hoće sve da zna.

"Šugave! Imam šugu."

"Zar nijesu mogli da nam ne šalju šugave?"

"Nijesu mogli. Sad nemaju da biraju."

Nije me poznao po glasu, prođe. Pucketaju mu zglobovi kao kozi, ali to nije razlog da se pravi jarac i da me prezire što sam šugav. Znam ja njega kad nije bio delegat, ni sekretar, a onda je meketao drukčijim glasom. Kad su žandari s pendrecima jurišali u Vasinoj ulici, i s kundacima u Grobljanskoj, i kad nas je konjica jurila oko Tašmajdana, Bajo je onda nosio kaput iz bolje kuće i tražio zgodnu kapiju da što prije zagrebe. Kaput i šešir, to ga je spasavalo. I šal - tako je ličilo na tičicu iz viših slojeva koja je slučajno u naše jato zalutala. Bilo je nekoliko tih zalutalih tičica, žandari su pazili da ih ne zakače. Niko Baju nije zamjerio što se snalazi, osrednji udarac mogao je namrtvo da ga obori; nijesu ni vremena imali da mu zamjere - on je prvi počinjao da zbija šale na račun svojih lakih nogu. Sad se nešto promijenilo, baš ću da vidim šta se to promijenilo. Požurih za njim, on me osjeti i okrenu se.

"Nijesi me prepoznao", rekoh. "Potcjenjuješ stare poznanike."

"Kako da te prepoznam kad si uprtio toliku bradu?"

"Ko ne može da je nosi, tome i ne raste."

On mi ipak pruži ruku.

"Ne", rekoh. "Prešla bi ti šuga."

On brzo metnu ruku u džep i poče o drugome. "čekamo Rupljane, opet oni nijesu stigli. Vazda zakasne, to im je prešlo u krv."

"Daleko im je, zato kasne."

"Zna se daljina, a onda se mora na vrijeme poći."

"Možda su uz put naišli na prepreku."

"I to treba da se pretpostavi. Očitaću im bukvicu! Mora, družo moj, da se stigne kad treba da se stigne, a ne kad ko hoće!"

On i ne primjećuje kako mu se rječnik svodi na treba i mora. Pomislih da je to bila neka posebna tajna škola gdje su stalno ponavljali treba- moru, treba- mora, dok su sve drugo pozaboravljali. Gledam ga i slušam i čudim se - odlučan je kao podoficir i oštar glavosječa postao. Više nijesam siguran da je onaj isti Bajo što sam ga poznao. Izbrisao je sva zajednička sjećanja, otura ih i hladno prelazi preko mojih pokušaja da ih oživim. I kaput je zaboravio, i šešir, i kapije, i onu otpusnicu iz bolnice. Imao je u džepu svežanj listića kakvi se daju otpuštenima iz bolnice: pečat i potpis ljekara i bolest je bila napisana, samo je datum otpuštanja ostajao neodređen; Bajo je tu unosiо datum gužve - ako ga uhvate, izgledaće da je slučajno zapao izlazeći iz bolnice. Tako nikad nije vidio kako izgleda Glavnjača iznutra. Ja mu ne zamjeram što je nije vidio, nijesam mnogo dobio ja što sam je vidio, ali ipak trebada prizna i da me ne navodi na sumnju da je taj s otpusnicama bio neko drugi...

Ne znam šta mi je, tek kivan sam na njega. Možda mu zavidim što je delegat. Nije baš zavist, nego kisela nelagodnost koja zavisti prethodi. Tako i šuga počinje sitnim svrabom koji rasle. Nekako je Bajo vješto preskočio prepreke - obreo se gore, poslali ga ovdje, soli mi pamet. Zašto su nam baš njega poslali, zar nije bilo boljih? I onda - kako, zašto, otkud on da me vodi, kad ja znam njega i sve šta on zna?.. Jedino što ne znam - da se skrivam po kapijama - to sad ovdje nije potrebno i ne može se. Ako ćemo po zaslugama, ja ih imam više!... Ne kažem da ih imam više od drugih, ali bar od njega - jer ja sam dobio kundaka po rebrima i vratio sam udaraca ciglama i kamenjem više nego što je on hljeba pojeo. Više sigurno, jer on malo jede. Dakle - to nije po zaslugama, nego se on desio na nekom zgodnijem mjestu, ili je imao nekog da ga gura, ali to bi onda značilo da i u ovoj našoj crkvi lakše postaje svetac onaj kome je bog ujak...

Jeste, zavist je, a vješto se prurušila. Uzela je oblik brige za opštu stvar i podvodi mi sumnje kao kurve - dok jednu izbacim kroz vrata, ona dvije druge uvede kroz prozor. Tu pravdu, za kojom idemo kroz sve ovo, slabo ćemo ostvariti mi koji smo i sami nepravični. Nekad smo iz nehata nepravični, ili iz neznanja, ili od nevolje, a nekad što nema vremena da se bira. Stalno su tako nalazili neke svece i slali ih da nam pomognu kad tamo nijesu znali šta da čine s njima. Onaj Gojan, prvi što je stigao, reklamirao se da je radnik, a u stvari je bio šoferčina. Prva briga mu je bila da se nakrka, a jedina taktika da zastraši: "Dovešću ja ovdje bataljon Lakaca, pa da kleknete na koljena!" kao da je namjerno htio da razdraži životinju plemenske mržnje: "Dovedi ih, baš ih dovedi! I Lakce, i koga hoćeš dovedi! Znamo mi Lakce, sretali smo se s njima, pa im se i prijete nijesmo uklanjali. Kurva bio ko vam s megdana pobjegao!"

"Promukao sam", kaže Bajo, "učeci ih da se čuvaju - da čuvaju svoje glave!"

"Ti u tome imaš dosta dara i iskustva."

"Ne pomaže. Ne slušaju ništa."

"Mladi, pa ludi. Ne bi ni bili s nama da nijesu ludi."

"Lud sam što to pričam tebi, kad si im ti bio učitelj. Kakvi učitelji, takvi đaci!"

"Da nijesu bili takvi, ne bismo ništa učinili, a to bi bilo gore."

"Ali sad mora da se pazi, vidiš - biju!"

Biju, bogme, ne žale nas. Pri tom su uvjereni da čine dobro, i čine ga za nekog. Više su nas prije, dok nije gora ozelenjela; prijete nam kad opadne lišće i kad snijeg počne tragove da otkriva, ali i sad nas smanjuju čim uluče priliku. Imaju dobrih puškara - lovce, ratnike i pljačkaše - tako vazda stignu prije nego mi izmaknemo. Slavu stiže ko ubije, i iz Londona mu medalje šalju, i iz Italije mu pare daju. Stvarno će biti mučna rabota ako ovdje ovako jesen dočekamo: slane, kiše s vjetrovima, a i snijeg može rano da navali. Staljin je rekao da će se rat završiti krajem godine, a šta ćemo ako se ne završi? Ništa - neće nas ni biti. Istražiće nam se sjeme kao šarenim konjima. Poslije više neće biti nikog, ni da nas pomene. Hladno mi je oko srca kad mislim o tome, zato neću ni da mislim. Neka misli ko je navikao, kao Ivan, ili ko mora, kao Bajo. Nek izmisle otpusnicu iz bolnice, ili šta bilo, samo da ostane kogod živ - za svjedoka...

Na brijegu, u zatravljenom šancu, sjede poglavice ostataka. Šančević je dobro obučen - nanio ga put pored magacina, pa su mu se haljine same nametnule. Ja, da sam na njegovom mjesto, nelagodno bih se osjećao; on, naprotiv, smatra da je prirodno što je obučen bolje od drugih. Ima raznih kapa, a lica pod njima izjednačila je glad i nespokoјstvo i noćna putovanja. Nosevi su se izdužili i naoštrili iznad uvećanih usta i ljutih očnjaka. Ko nas ne poznaje, rekao bi da smo svi braća i bratučedi - nekakav prokleti soj koji od prkosa živi i ne može da se smiri. Ružan soj, od dugih kostiju i preplanule kože, bez mišića, bez boje u licu, s podsmješljivim očima uprtim u Baja, koji opet priča o opreznosti i uzdiže je iznad svih drugih vrlina svojstvenih ljudima.

"Ovo je vrijeme hajke", kaže, "a zato svaki treba da ima oko na potiljku."

"Lijepi smo i bez toga", gundā Vasilj, "samo nam još to nedostaje." "Dva čovjeka", produžava Bajo, "kad idu zajedno - jedan treba da gleda na desnu, a drugi na lijevu stranu."

"Onaj zadnji", kaže Magić, "mogao bi da se izvježba da ide unazad, kao rak."

"Sprduckaj se ti samo, a jedan za drugim nam pada, i niko se više ne diže. Ne nasmija se više ni jedan od onih što su dolje."

Pokazao je rukom prema dolini ispruženoj kao ogromna krivudava grobnica između Plava i Tifrana. Puna je naših mrtvih, a ništa se ne poznaje. Raste trava, pasu ovce. Koga nema, bez njega se mora. Sad su izmislili da naše ni u groblja ne primaju - neće bezbožnički grobovi s hrišćanskim da im se miješaju i da mrtvi komunisti mrtvima dolje prenesu kakvo se čudo i bruka ovdje među

živima zbiva. Neke su raskopali i naredili da se iznesu van grobljanske ograde, na neosvećenu zemlju, u šumarke i jaruge gdje se kopilad čedomorki i crkli konji zatrpavaju. I dok su se čeljad mučila sa zemljavim leševima i natrulim sanducima - njihovi rodaci, susjedi u zavadi i nekadašnji prijatelji, okupljali su se blizu groblja da gledaju i pjevaju "Partizani, crni vrani, crni su vam došli dani"... Baš su crni, i odavno su došli; trebalo bi već da prođu, kao što sve prolazi, ali oni jednako traju.

Okrenuh se: od nas što smo ovdje - na koga je red? Kome će to prvom da zapjevaju?... Pa se sjetih pucnjave u dolini i šupljeg glasa kojim je Niko Sajkov rekao "Ono je napad na Ramoviće!"

"Kamo Ramović,", upitah Baja. "Nikog od njih ne vidim ovdje."

"Nećeš ih ni vidjeti, svršeno je s Ramovićima."

"Zar su izginuli ?"

"Bolje bi bilo da su izginuli. Pohvatani su. Samo je Petar izmakao - ne zna se ni kud je izmakao, naši ga još nijesu našli. Tako je kad se ne paze - pustili su da ih opkole."

"Možda njih neće strijeljati", rekoh da se bar nečim utješim.

"Ako ih žive ostave, to je da namame neke druge."

"Nikoga neće namamiti, drugi nemaju takvo zaleđe."

U stvari - ni oni ga nijesu imali: izdao ih je jedini rođak u kojega su imali povjerenja. Našao im je sklonište, donosio im je hranu, obavještavao ih je kad su potjere i kojim pravcima kreću, a u isto vrijeme je uhvatio vezu s Juzbašom i od njega dobio obećanje da će im živote pokloniti kad budu pohvatani. Nije to za novac učinio nego iz ubjeđenja da samo tako može da ih spasi od pogibije koja sve nas ostale čeka. Sad su se trgli i ostali Ramovići da ih brane: nude jamstva i gotovi su da daju otkup kao što su činili u turska vremena, pozivaju se na svoje zasluge za četništvo, prizivaju u pomoć slavu djedova i pradjedova iz sto godina bojeva. Možda bi tako uspjeli da ih odbrane, ali su s druge strane zarežali Lipovljani, pijanice žedne krvi: Gizdići, Bradarići, Grujače i Vukolići - traže glave. Imamo i mi rođake u šumi, kažu, pa zašto da ih tamanimo ako vi vaše ovako izvlačite? Ako ovi glavom ne plate, dovešćemo kod kuće naše, pa neka ih mrko pogleda ko smije!

"Dugo su složni bili", rekoh, "vakat je da se počupaju."

"Ne bi šteta bilo da se počupaju", reče Kačak.

"Nikakva, jer ne zna se koji su gori."

"Zli su, bogme, na obje strane, a od zlih se nikakvom dobru ne nadaj. Ako vide da nema drugog - popustiće Ramovići."

"Nije njihov običaj da popuštaju."

"Ne, ali sad su oslabili: ono što je valjalo, odvedeno je u logore."

"Zar ne bismo mogli i mi tu nešto da učinimo?"

"Jok! Odmah bi osjetili naše prste."

Osjetili bi ih, to sam zaboravio, jer oni imaju stručne snage iz policije i iz Ovre koje su navikle da osjete naše prste i tamo gdje ih nikad bilo nije. Dovoljno je da neko od tih izmozga da mu nešto miriše na našu rabotu, pa da se svi odreknu od svoje rabote i da se složno ustreme protiv. Tako - vezane su nam ruke. Uzalud nam je što smo se tu okupili s raznih strana, iz Prokletija i Leleje gornje, od Rogodže, iz Rupa. Ništa nam ne pomaže ni hrabrost ni pamet. Ne može se ništa učiniti, čak ni pokušati da se učini, - iz straha da se na nešto gore ne okrene. Ostaje samo da se čeka, i da se grizu nokti i prsti od nemoći. A meni je dosadilo da gledam kako se grizu, zato grizem uspomene na Ramoviće: sami su krivi i za sve su krivi! Što su se upustili, i što su nevjeri vjerovali? Što se nijesu branili i izginuli, da nas ovako ne muče čekanjem!

Bog ga sami i mrtvog ubio,/ Kako moga vjerovat Turčinu!

PROSTO ISPOD DRVEĆA

Stigao je novi glasnik da sve razjasni. Juče, dok sam mislio na Ramoviće i ljutio se što ne može da im se pomogne, za njih je bilo sve svejedno. Tijela su im ležala u spokoju, dok se sunce uzdizalo, na utabanoj ledini pored igrališta gdje su ciganski konji i posljednju travku išćupali. U blizini je okuka rijeke i jak pad. Izlazeći iz varoške tjeskobe, ispod kasapnica, kasarne i bolnice, Lim tu, uplašen tišinom, uvijek zavija kao pas koji smrt sluti i doziva. On jedini, u ime zavičaja, oprostio se s njima - time. Poslije su ih zakopali, ne zajedno kao obične komuniste, nego u tri posebna groba. Kaže čovjek da su zakopani ispod divljake, podalje od puta, ali neki đavo u meni ne da mi da vjerujem da su mrtvi. čim počnem da mislim o nečem drugom, ili da slušam šta drugi govore, oni ožive, izvuku se i priđu do tu iza grmlja zaljuljanog vjetrom.

Ono što je moglo da ih odbrani - zasluge predaka glavosjeka, sloga bratstva s vezama na sve strane, stričevi s medaljama i stričevski sinovi po četničkim štabovima - njima je samo ubrzalo kraj. Počele su bile svađe na sve strane, uskipio je ološ da se osveti za sve nepravde starih Ramovića, prijetio je razdor s obračunima - strasti bi se raspalile da su oni ostali živi. Zato je Juzbaša hitno pošao u Kolašin, poslom tobože, a u stvari da se napravi da nema veze s time. Odmah zatim pozvali su Talijane da kao viša sila svrše tu stvar. Jedna četa vojske s karabinjerima prešla je preko "granice", preko mosta, i tobože iznenada, silom, kao na svoju ruku, zauzela četnički zatvor bez otpora. Nijesu

se osvrtni na ostale zatvorenike, tražili su samo Ramoviće i našli su ih. Izveli su to noću, mučki, a ujutru ih strijeljali. Sad se više niko ne svađa - svršeno je.

"Jesu li ih tajno strijeljali", pita Ivan.

"Danju je to bilo, nije tajno. Ne bi ni mogli tajno, jer znalo se i čulo se - stalno su pjevali."

"Vojnici pjevali?"

"Ne, vojnicima baš nije bilo do pjesme, a poslije su i plakali. Ruti su bili i karabinjeri, žuta im lica kao vosak, pa samo preda se gledaju i idu."

"A onda - ko je pjevao? četnici?"

"Ne nego sami Ramovići. Njih trojica - kao da idu na svadbu."

"To sam i mislio - nijesu nas osramotili."

"Muški su to podnijeli, svaka im čast! I nekako gordo, gordo - kao da sve živo preziru."

To mogu da zamislim, i prije su prezirali. Upravo je izgledalo da sve gledaju ispod sebe i kad su se starali da to prikriju. Otresiti po prirodi, imali su jaku dozu urođenog ponosa i posebnog smisla za izgled: išli su pravo, nosili se lijepo i u govoru zanosili k svečanim i knjiškim oblicima. Od plemstva im je to ostalo i učvrstilo se u gazdinskoj sigurnosti - jer oni nikad nijesu gladovali, ni strahovali, ni shvatili da je potrebno da ponekad pognu glavu i snize glas. Ponekad je to prelazilo u oholost koja odbija ljude i koju im Gizdovljani nijesu lako opraštali. čini mi se da im ni sad ne praštaju, a nijesu u pravu. Ako je ta njihova oholost nekad nekog odbijala, neke druge je u isto vrijeme privlačila. Šaren je narod, ima svakakvih, većini je lakše da vidi kako izgledaš nego šta misliš i lakše se lijepi za đide i delije nego za skromne sirotane s njihovim narodnjaštvom prostijim od pasulja.

"Ne bi ništa od onoga", reče Kačak, "ni potukli se nijesu."

"Glupo je bilo i što sam se nadao tome", reko.

"Šta će čovjek - kad se topi, za slamku se hvata."

"Sad nema ni slamke."

"Može i to da ima svoju dobru stranu."

"To što slamke nema? Može, samo ne znam kako."

"Da ga natjera da i dalje pliva."

On misli da su Ramovići posljednji koji su se prevarili. Poslije njih niko neće ni pomisliti da se oslanja na rođake ni da se preda dok prvo ne ispuca sve što ima u fišeklijama. I ja to mislim, jer kad se ni za slavne Ramoviće nije našlo spasa, drugi se nemaju čemu nadati. Ali, s druge strane - nada da se život spasi nije jedino što nagriža i što lomi našu hrabrost. Ima i drugih stvari, raznih. Neke su u nama. Dođu trenuci kad sami sebi izgledamo kao proklete lude kojima se sve živo ruga. Nekad se ne ruga, nego samo pita: čemu se vi to nadate?... Ne znam čemu. U gradu više nikog nemamo, sve je u logore i zatvore odvedeno. Seljaštvo nas je prevarilo čim je glad osjetilo. Prorijedila se omladina, nema više one naše; ova što sad nailazi baš ne liči na omladinu - na glave je natakla šubare, na šubare žandarske kokarde, hoda, pjeva, zlostavlja djevojke i iz pušaka gađa kuće što su nekad bile partizanske.

Otpisali su nas i drugovi forumaši odozgo, odavno se ne javljaju. Svi su se nekako bolje snašli, samo mi se potucamo po planinama bez razloga. I onda - glad, vaške, šuge, promrzlice, krpe, kiše. Sve se to nekako zavjerilo da zbija zlobne šale s nama. I mi sami: kad maštamo - visoko letimo, kad pogledamo - nisko pali. Naše su knjige satrunule; novina više i nemamo, i polako zaboravljamo da smo ih nekad imali. To što pričamo o slobodi liči na stara proročanstva kojima se i djeca smiju. Pjesme su nam preokrenuli, pjevaju ih naopako. Jadni smo, neoprani, prosjačimo tu i tamo, a to što isprosimo - otrovano je poniženjem. Od jada se neki zavuku u jazbinu, kao tvorovi se zavuku i ne izlaze dok ih glad ne prisili. Ako nam neko nekad pruži parče hljeba ili čanak koprive, to je samo iz sažaljenja; kad to uzmemo, ne znamo koga više da žalimo - sebe, što smo došli na te grane, ili onoga što daje i strahuje da se nekako ne otkrije to njegovo dobročinstvo.

Ali Bajo neće da misli o tome. Ogorčen je na neke stvari, na nešto što se dogodilo u Rupama:

"Možeš li to da vjeruješ?"

"Mogu svašta. Sve se događa."

"Ali ovako ne! Dva mjeseca živi s njima u društvu četnički špijun, ide s njima, spava s njima, a oni da ga ne otkriju! Mogao je da ih pokolje, ali on je htio da dozna veze... Gdje vam biše oči? Što nijeste pitali kakav je prije bio u toj četi gdje je bio?"

"Od te čete samo je on ostao", kaže Vojo, "koga da pitamo?"

"Sigurno je on tu četu udesio, trebalo je to da pomislite!"

"Vidjeli smo da je sirotinja, goljo, gladan, niko i ništa."

"Tako nam i treba kad primamo nikogovinu!"

"Nema više da se bira, nije narod kao prošlog ljeta. Nema onog više, izgubili smo ga."

Samo se Ivan ne slaže da smo narod izgubili. Po njegovom ispada da je to nemoguće, da mi narodnu podršku nikada nećemo izgubiti. To je već nešto čudnovato, zato ga svi, čak i Bajo, gledaju izbuljenim očima. Da sam ja izvalio nešto slično, izgorio bih od stida, a on se ništa ne zbunjuje. Lagano mrvi i raščešljava: u svakom selu ostalo je po desetak naših porodica koje, čak i kad bi htjele, ne mogu da pređu na suprotnu stranu. Ne daju im da pređu, jer takvo je to društvo protiv kojega se borimo, jer u tom društvu neko mora da bude potlačena klasa da bi oni drugi imali nad kim da vladaju. Svaka od tih porodica ima svojtu, ima kumove, rođake, prijatelje po odivama - oni se još ne usuđuju da pomognu, ali ih savjest grize i stid ih bije i poslije će pokušati da poprave to što sad propuštaju...

Veze vješto do detalja. Da smo neki stranci, skoro bismo mu povjerovali. Mnogi su, kaže, od same gladi, da im djeca ne pomru od gladi, za ono malo brašna i soli što Talijani daju prešli privremeno na onu stranu. Kad glad prođe - vратиće se oni. Neki su već počeli da se vraćaju: skupljaju municiju i ljude bez propusnica prevode preko mostova. I onda: to je svadljiv narod koji ni za dobro nije bio složan, neće ni za zlo. Ima dosta četnika što su bili zaguljeni, a sad su razočarani - neki što nijesu dobili činove, drugi što vide da su zavedeni. Većinu čine ipak oni što idu za trubom, oni što kažu "Kud svi Turci, tu i goli Haso"; ali kad truba, vojska, bude naša, kad se vrati neka od naših brigada iz Bosne, većina će opet biti naša. Dotle mi treba, kao neko sjeme, ili kao kvasac za velike narodne načve, da se sačuvamo u skloništima i po pećinama...

"Ne pominji pećine", reče Bajo, "nećemo u njih."

"Zašto ne, kad je kiša", upita Šako. "Ima zgodnih pećina."

"Oni bolje nego mi znaju koje su zgodne. Lovili su kune i lisice u njima, nas bi lakše."

"Pa gdje drugo?"

"Prosto - ispod drveća. I straže da se postavljaju, to da bude obavezno!"

"Kako će onda oni što su sami?"

"Samci da se sastave po dva, po tri ujedno."

Ivan se sjeti Jakše i predloži da mu se poništi kazna. Sjetiše se i nekih drugih i složiše se da ih vrata u Partiju. Tako: da se sastave po dva, po tri, ispod drveća, da maštaju o srećnim gradovima i krilatim lađama čovječanstva. Ja sam to već isprobao, znam kako izgleda. Svenu snovi, iščeznu dvorci, pokvare se mašine što same rade, pogase se lampe i sunca kad je čovjek gladan, mokar, i kad trijebi vaške po progoreloj košulji... Ljepše bješe prošle jeseni: šume crvene, nebo crveno, crvenim smo mastilom pisali prijeteća pisma špijunima: "nema rupe da se sakrijete od narodnog gnjeva koji raste".

Odjednom se preokrenulo, pa sad nema rupe da mi sklonimo glave. Ako se promisli, ima pravo Bajo: najbolje je ispod drveća.

Bajo, svejedno, nije zadovoljan i ostaje u ubjeđenju da smo mi neka nemoguća vrsta komunista kakve nema na svijetu - sklona svim krajnostima. Jedni su izgubili volju za život, spopale ih vaške i rđa, ravnodušni su, ne briju se i ne umivaju, drijemaju i stalno im se spava - tako će, spavajući, izginuti. Drugi, naprotiv, pokazuju suvišnu živost. Ukrali su ovcu, zaklali je, pojeli je i napisali zahvalnicu gazdi da ga utješe. Neki su upali u neprijateljsku kuću i izbili domaćina što im nije dao da jedu; poslije su se sami poslužili hranom, a pri tom nijesu ni pomislili da tako rade samo razbojničke bande. Na Tari su, opet, ubili nekog podoficira, petokolonaša kako oni kažu, da mu se osvete za ono što je prošlo. Tako se ponovo upada u greške koje su osuđene...

Reljić se nakašlja: "Ako sam dobro razumio - sad mi fašiste ne smijemo da kažnjavamo za ono što je prošlo, nego samo za ono što odsad učine. Je li tako? Da čekam dok me ubije, pa da ja njega?"...

"Razumio si ti dobro, nego se ačiš - ne sviđa ti se."

"Baš mi se ne sviđa! A one poznate što su se istakli?"

"Ni poznate, ni nepoznate - vidiš da smo u krizi!"

"Šico, na primjer, da mi dođe pred pušku, a ja da ga ne ubijem?"

"Ni Šica, ni nikoga, osim kad se braniš. Odluka je odluka, ne može da se šara."

"Onda je baš najbolje da se spava", reče Šako i zatvori oči.

Osjetih da se i meni navlači san na oči. Kroz san osjećam kako se Bajo ljuti i pucketa zglobovima treba, mora, avanturisti, anarhizam da se kažnjava... Pomaže ga Ivan Vidrić, ali on ne sikće nego tiho i lukavo: potrebno je da se pritajimo dok se rane izliječe i dok se nove veze stvore gdje su stare pokidane... Više ga i ne slušam. Nek pričaju šta hoće, ali ja bih to drukčije. Neću ništa da govorim, jer - biće kako Bajo hoće iako se to meni ne sviđa. Ja se ne bih pritajio, jer onda je teško ne zaspati, nego naprotiv, jer zlo ne zna da je zlo dok ne dobije po glavi. I ne bih birao, nego redom, jer niko ne zna koje je zlo veće - sva su veća. Što da ne i Miklju, da ne pljačka više, ili bar da ne pljačka komuniste! Nju bih zaveo na samotno mjesto, pa mokrim konopcem po sapima da vidi kako boli! I Galja bih - što je kukavica, i Trobrka - da ne tlači sirotinju. Ima ih mnogo, svakome bih drukčiju kaznu...

Zalutao sam u te sanjarije, ne osjetih da je razgovor svršen i da počinje pozdravljanje na rastanku. Vasilj me gurnu:

"Ajde, Lado, šta si se zablenuo!"

"Kud da idem?"

"Ti, bogami, kao da si spavao."

"I meni se čini. Kažu da treba da se pritajimo."

"Treba prvo da nađemo mjesto za to."

"Što ne ovdje? Radije bih ovdje ostao."

"Pa ostani ako ti je ljepša ova ledina od onih naših tamo."

Nije ljepša, nema ljepote ni ovdje ni tamo, jednako su mi dosadile granama i proplancima. Ali putem dovde, krijući to i od samog sebe, očekivao sam neku promjenu i nadao se preokretu kao buđenju iz nezgodna sna. I tu kad smo stigli, činilo mi se da se još krije neka dobra vijest o nečemu i da će tek na kraju iskrsnuti kao glavna stvar. Sad je kraj, a ništa nije iskrsnulo. Ne bi trebalo da se zavaravam, govorio sam to sebi uz put, a svejedno sam se nadao. Više neću. Vratićemo se opet u ono iz čega smo došli, i vrtjećemo se gore-dolje dremljivi od gladi, dronjavi, prokleti u nervozama i sitnim svađama između sebe gdje čovjek može iznenada da pređe mjeru i da se osramoti. Strah od toga, stideći se da bude ono što je, prurušio se u predosjećanje neke velike tuge i nesreće u koju idem, zato mi se ne ide.

Staza kojom smo došli nema više ništa novo da mi pokaže, ni jednu od onih dolinica što se otkrivaju kao tajne i za trenutak zavaraju oči slikom bliskom onima iz maštanja. Sad je sve poznato i dosadno. Put mi se ponekad pričinjava kao ražanj, krajevima oslonjen na planinske prevoje. Na taj ražanj su nataknuti predjeli koje smo upoznali, samo sad obrnutim redom. Bregovi su komadi zelenog mesa s koščurinama od stijena, lagano se okreću i već dugo se peku na tihoj vatri za obrok halapljive vječnosti. U početku je bar to zanimljivo - biti nešto više nego crv na tom mesu, ali poslije prelazi u groznicu i buncanje koje dosađuje. Lakše bi mi bilo da se ništa ne vidi, da magla padne i nikad se ne podigne. Ispod nje bi ostalo tajno i neznano sve to gdje smo se uzalud nadali, lutali i so sijali.

Komad puta smo prešli zajedno s društvom iz Rupa i s Tare, pa dođe vrijeme da se i s njima oprostimo. Veseli Zeko Aralija steže mi ruku i protrese je:

"Šta si se pokunjio! Glavu gore, jer vidiš - ne može nas snaći ništa gore."

"Izgleda da ne može, ali ako iskrсне?"

"Ako iskrсне nešto gore, onda gledaj da budeš sit!"

"čini mi se da imaš pravo."

"Sigurno, jer bolje ti je sitom poginuti nego od gladi umirati."

Nijesam očekivao takav savjet poslije svega što je odlučeno, nasmijah se i odjednom mi dođe kao da je malo sunca progrijalo. Pa i jeste progrijalo, jer on se osmjehuje i svi se na rastanku osmjehujemo i volimo. Odjednom vidim da desetak lica koja se iskreno osmjehuju jer se vole, jer ne mogu da se ne vole - vrijede više nego malo sunca. To je to naše sunce, ljudsko sunce - ono je ona novost i promjena koju sam tako željno čekao. Jeste kriza i jeste gadno, oblak sunce uhvatio, goru tama pritisnula, ali muška prsa još nijesu ohladnjela i mi eto ponekad znamo da sami sebi sunce skujemo. Trpjećemo još neko vrijeme. Griješiće se i praštaće se - takav je život; ginuće se - takva je borba; nikad se više nećemo sresti svi mi što se sad rastajemo, ali ovo malo sunca što smo ga jedan drugome dali niko nam više ne može uzeti.

BAZA U PUSTARI

Kao mora nas pritiskuje ta "osjeka revolucije" i ta "kriza" o kojoj se dugo govorilo u Lomu. čim negdje zastanemo, ona navali s brigama i grižnjom, smanjuje se samo kad nekud idemo ili nađemo nešto da ruke zaposlimo. Bježeći od njenog pritiska, postali smo skitnice - to sam pomislio prije desetak dana, otada mi se stalno potvrđuje. čim smo se vratili iz Loma, počeli smo da lutamo tražeći mjesto za bazu. Bilo je dosta zgodnih mjesta, no mi smo im uvijek nalazili mane - ili je voda daleko, ili čobani mogu da naiđu, ili neki puteljak prolazi u blizini. Ako nema nikakve mane, to je baš sasvim nezgodno - mještani odozdo znaju sva mjesta bez mane i tamo će nas vrebati. Tako smo išli dalje i vukli jedan drugog sve dalje, a pritom smo se zavaravali da u beskrajnim prostorima šuma i goletija postoji neko savršeno mjesto, samo za nas određeno, koje ćemo prvim pogledom prepoznati.

Najzad smo se umorili i složili se za ovdje, za Pustaru. Ako to i nije najbolje mjesto, ali bar je čudnovato. Kad se iz daljine gleda, Pustara liči na trbuh gole žene kako ga crtaju francuski slikari ili mangupi beogradski po klozetskim zidovima: sve naokolo je strmo, golo, glatko, sivo, a usred toga trouglast čuperak šume. Dva simetrična potočića ocrtavaju strane trougla i sretaju se ispod šume - sastav im je crvena njuška od vlažne ilovače. Gore u goleti je rupčaga od oborenog stabla ona predstavlja pupak. Na izgled je to neznatna šumica u kojoj gonjena zvjerka ne bi imala smjelosti da se zaustavi; baš zato smo je izabrali, jer oni odozdo treba da pomisle da ni mi to nećemo smjeti. Drukčije izgleda kad se uđe unutra: prostrano, džombasto, s pragovima od kamenja, godinama i možda od postanka negaženo, gusto od paprati, glogovine i šipuraka po jarugama. Ima izvor, ptice i žabe. Puta nema, ni sjekirom načetog drveta nema.

Vasilj je u selu, iz neke rođačke kuće, ukrao motiku i lopatu. Tri dana smo kopkali da proširimo jednu neprimjetnu pukotinu ispod žila i prizemnih grana. Dvojica bi kopali, treći stražarčio. čekali smo suton da iskopanu zemlju saspemo u provaliju. Poslije smo sve tragove rada i kretanja posuli suvim lišćem da se ne vide. Daske za krov smo donijeli iz trećeg katuna, s nečije napuštene kolibe, poredali smo ih jednu do druge a odozgo nabacali truline, mahovine, opalog granja. Ispod toga je zgodna jazbina. Moglo bi unutra još ponešto da se popravi, zidovi da se zaglade ili da se pod zaravni, ali mi to ne

činimo iz straha da se ne pokvari. Naročito smo se starali da ulaz bude neprimjetan. Kad se sa strane navuče splet grana, spojen puzavicama, ulaz postaje sasvim nevidljiv, pa ga i mi sami teško nalazimo. To je za kišu i da znamo gdje smo. Mislili smo i za prenoćište, ali nije zgodno. Spavamo i dalje pod drvećem - odluka je takva, a osim toga tako ćemo lakše opaziti ako nam se neko nezvan noću u šumu uvuče. Ivan je htio i stražu da zavedemo, ali je poslije odustao. Danju nam niko ne može prići da ga izdaleka ne opazimo; noću ako dođe, ima da se bori sa šipražjem i da polomi noge po kamenju prije nego nam priđe. Iskopali smo radio-aparat, Vasilj kaže da je sasvim ispravan; mogli bismo da čujemo šta se čini po svijetu i da doznamo koliko će još trajati ova kriza, ali struje nema. Bile su neke baterije, jedino bi Lako znao gdje su zakopane, ali sad niko ne zna gdje se Lako zakopao. Ivan misli da se sklonio negdje oko Vučjeg potoka, ili u Kakaricku goru, ili negdje dalje, albanskom granicom, zajedno s Gojanom delegatom. Mora da su našli mjesto gdje ni đavolu neće doći na um da ih traži.

Prvih dana bili smo ponosni na Pustaru, na njene šume i pečurke i jaruge s izvorčićima, kao da smo sve to sami izmislili i stvorili. Neke pogodne okolnosti otkrili smo tek kasnije. Bez opasnosti može da se loži i kuva pri vrhu šume u procjepu dubokom kao bunar. Pronašli smo trešnjju - imaćemo nešto voća. Ako nas pritisnu vojskom odozgo i sa strane, potok nam je zgodan za odstupnicu. Osjetih potrebu da se pohvalim pred nekim ko nije učestvovao u traženju, i prvo pomislih na Nika Sajkova. Pa - mi smo ga prevarili!... Trebalo je da ga potražimo pri povratku iz Loma; pošli smo bili, ali nas je skrenula s puta jedna četnička patrola. Tako je opet ostao sam - da i u nas izgubi vjeru. Poslije je Ivan zadužio Ušćane da ga oni nađu i dovedu. čekamo ih da se jave ugovorenim znakom, dimom na Suku, ali se taj znak ne pojavljuje.

"Trebalo je još odavno", kaže Vasilj.

"Ušćani", reče Ivan i odmahnu glavom. "Ne valja im ovo."

"A nama zar valja? Rekli smo mu za osam dana."

"Rekli smo mu, to je istina, ali Ušćani prebacuju jedan na drugog - pop na đaka, đak na crkvenjaka - zato su vazda spori."

"Neka su i spori, ali ima dvije nedjelje dana od onoga."

"Nema valjda dvije."

"Sračunaj! I dva dana više."

"To nam je nekako brzo prošlo."

Poslije nam nije brzo prolazilo. Počeli smo da se koškamo od dosade, a to više nije bilo ono veselo koškanje koje se brzo miri. Prirodno je za ljude koji su pod istim krovom da ne mogu bez svađe. Naš krov je širok, čitavo nebo s oblacima i bez njih, ali to ne mijenja stvar: ukućani smo, a džapanje je glavna porodična

razbibriga - što više briga, to više ljutnje i strasti u njemu ima. Vasilju se ništa ne sviđa. Počeo je da čita Fausta i odmah mu našao slaba mjesta - naročito mu smetaju horovi i izlizani slikovi prevoda. Uzeo je Englesku gramatiku i zamrzio Engleze: lukavi su, perfidije, izmislili su zbrku u pisanju da im ne prodru kroz škole ljudi iz radničke klase. Pošto su Englezi odsutni, on kažnjava Ivana i mene - ne samo kad mu se suprotstavimo, nego i kad se slažemo s njime. Ni mi nijesmo mirni kao što smo bili, neki nestripijiv đavo sijevne iz nas na prvi dodir.

Najzad mi je dodijalo da mirim i da me mire, spremio sam se i noću pošao da nađem nekako Vučji potok i u njemu sklonište gdje se krije Lako s Gojanom ili bez njega. Šume puste, livade prazne, tišina po visijama - nema ljudi, pa ni rata nema u tim predjelima zakašnjelog proljeća. Natrapah najzad na stado, pa na čobanina - uzalud sam mu se obradovao, jer on se pravi čas gluv, čas lud, nekad Srbin, nekad Šiptar, kako mu kad zatreba. Taj, čini mi se, nikad nije imao posla s ljudima i zakonima iz dolina - prezire ih i ostaje iznad kao Tibet, kao dalaj-lama s toljagom i kapuljačom. Smrdi na nepranu vunu i na parenje s ovcama, a kad ga nešto upitam - on štrcne pljuvačkom kroz strugu među zubima, pa vrhom toljage nanišani i pogodi u to gdje je štrcnuo bez promašaja. Odnekud kao da poznaje Gojana, ali neće da kaže ništa - hoće prvo da on od mene nešto o njemu izvuče.

"Je li to plećati jedan", pita, "onako - s velikom glavom?"

"Jeste, zato ga zovemo glavonja."

"Može mnogo da pojede?"

" Može, bogami, čitavo jagnje odjednom."

Klimnu glavom: "Taj je, učitelj je."

"Nije učitelj nego mehaničar."

"Je li mehaničar učitelj učitelja?"

Gledam ga - ne šali se nego sasvim ozbiljno pita. Možda nikad prije nije čuo riječ mehaničar i ne zna šta bi to moglo biti. Gojan mu se, po običaju, predstavio kao neka važna zvjerka, nešto mnogo više od učitelja. Pokušah da mu smanjim cijenu tumačeći da je mehaničar onaj što popravlja kamione i razne automobile što idu cestom. Postigao sam baš obratno - čobanin izbulji oči i zazvižda od divljenja.

"Taj je, taj! Poručio je da mu doturite brašna i mrsa."

"A gdje je?"

"Dolje negdje. Ne voli on da se zna gdje je."

"Kako da mu doturimo kad ne znamo ni gdje je?"

"Ti dovde, a odavde je moja briga."

"Nosim mu pare, novac, i imam nešto da mu kažem. Gdje je?"

"To ni đavo ne zna. Za njega sve ide ruka ruci."

Stalno ponavlja ruka ruci da sve drugo prikrije iza toga. Uzalud mu obećavam mrs i brašno, on se opet pravi čas lud, čas glup, čas Šiptar koji ne razumije, i smješka se kao da mi vjeruje i gleda me zakučastim pogledom - pazi da me ne prevariš!... Zatim se pogled gasi zajedno s osmijehom: neće on da se miješa u te stvari. Zakopčao je kožuh. Poklopio se kapuljačom - sve je zatvoreno i zamandaljeno. Iz njega se više ni kliještima riječ ne bi mogla izvući.

Vratio sam se s nadom da ću u Pustari zateći Nika ili kakvu drugu promjenu, a našao sam sve po starom, samo je Vasilj uganuo ruku spuštajući se s hrasta, s osmatračnice. To ga je malo smirilo - sad ćuti. Jazbina je prazna, radio-aparat u njoj mrtav, više ga i ne pogledujemo. Djetinjarija! Samo smo se uzalud mučili. Onu drevnu kutiju ukrašenu prekidačima mogli bismo uzajmiti vranama da u njoj prave gnijezdo. Jedina je rasonoda potok - jednoliko grgori preko kamenja. Na nekim mjestima izgleda kao da gusla, zatim počinje i da pjeva u desetercu: "Fazli asli obolio ljuto, od ka' ono srca junačkoga, na pustu se pušku oslanjaše"... Nešto niže, padajući u provaliju, voda počinje da leleče. Nikad ne mogu duže da ostanem na tom mjestu: survavanje, čak i kad ga samo zamišljam, izaziva mi vrtoglavicu.

Najzad se i Ivan uzmučio.

"Pošao bih do Uščana", kaže, "da vidim šta rade."

"Ništa ne rade", kaže Vasilj. "Planduju kao mi."

"Pitaj za baterije", reko, "nek ih iz Plava nabave."

"Kako da ne", ruga se Vasilj, "u Plavu je velika radio-industrija."

"Pitaću, ali ne vjerujem da se to može nabaviti."

Što da ne vjeruje? Ako nema industrije, ima crne berze iz Skadra, iz Italije, bog zna odakle, a ona gura robu u trampu i gdje se traži i gdje se ne traži. Nek bude kako bude, volim što je Ivan pošao. Ipak je i to neka promjena - jedan manje. Osim toga ima nade da nam poslije neko dođe i donese osvježenja iz udaljenog svijeta koji odavde bogat izgleda. Kad je moj otac Joko odlazio u varoš, da posjeti strica Taja u zatvoru, uvijek je pri povratku imao da ispriča nešto novo, što je čuo ili u prolazu opazio. Pri tom mi je redovno donosio šećer u kockama - sasvim bijele i pravilno sječene kocke od kojih sam zidao male bijele kule s prozorima. Ponekad bi Joko zakasnio, čekao sam ga na prozoru

gledajući kako suton mijenja dolinu pretvarajući je u nepoznat kraj pun nekih zbrkanih uspomena.

Nešto od toga čekanja i njegove opore slasti s nespokojstvom ima i sad. Ono čini da se jedan dio vremena koje dolazi ispuni nekim smislom i unaprijed se izdvoji iz haosa što se zove budućnost. Otkad smo sami ostali, Vasilj i ja se slažemo bez riječi - valjda zato što znamo da sad nema ko da nas miri. On rano odlazi, prije zore, da ga ne opaze dok prelazi goletijom, u prostrane stare gore izvan mog vidika. Noću dođe, večera ćutke, poslije spava ili gleda zvijezde kao ja. Niti ga ja pitam, niti on sam priča gdje je dan proveo. Možda traži rude i zakopana blaga, ili skuplja ljekovito bilje. Dosad ništa nije skupio, u rancu mu je samo trijeska luča. Mislim da on tamo ima neko zgodno mjesto gdje loži vatru i po cio dan grije pete. Neka ga, nemam ništa protiv - samo ovdje da ne loži.

Treći dan je donio zeca. Ubio ga je pri povratku u dalekim predjelima iz kojih se ni pucanj nije čuo. Zgulili smo zeca i kožu mu zakopali u mekotu kraj obale. Meso je dugo ležalo u vodi da se ispere zadah divljine, zatim smo ga skuvali u jaruzi. Veći dio smo ostavili za Ivana i Nika, ali oni nijesu stigli te noći. Pred zoru smo dovršili i to sami - nezgodno bi bilo da nam se pokvari jedan takav dobar obrok koji vraća snagu. Trebalo je da zakopamo kosti, ali to bi nas zamorilo; razbacali smo ih na sve strane. Lisice ili gavranovi naći će ih i odnijeti dalje; no, ako ih baš i ne nađu - ništa se o našem boravku ne može zaključiti po tim razbacanim kostima.

"Ako nas baš i nanjuše", kaže Vasilj, "nije šteta."

"Kako nije? To bi nas prisililo da tražimo drugo mjesto."

"Meni je ovo već dosadilo. Tebi zar nije?"

"Nije. Zašto? Baš je dobro mjesto."

"Ovo dobro?... Po čemu dobro? Pojma ti nemaš kakvih ima mjesta."

Pronašao je neka druga mjesta, vidjećemo ih kad dođe potreba. Pokušao sam da Faustom skratim vrijeme, a ne ide. To je već staro gvožđe. Sablje sakovane u vrijeme kad je to pisano, već su odavno polomljene; čak i lanci iz tog vremena svi do jednog su pokidani. Ipak ima nekih stihova koji se drže i lijepo je od starog Njemca što je arhangele predstavio kao lakeje. Bog se među njima šepuri kao Bojo Mumlo kad se hvali imanjem, konjem, livadama, sinovima, uljanikom. Krivo mi je zbog đavola: zašto njega uvijek uvaljuju u trgovinu i cjenkanje? Ja bih to drukčije udesio. Ne znam kako drukčije, ali moj đavo ne bi pristao da vara i sitničari. Postarao bih se da bude bar malo pošteniji od boga - to mora da je bliže istini nego sve te popovske priče.

Juče je prvi put naišla vjeverica. Mora da ima još koja, jer ni one ne žive u samoći. Gledali smo se nekoliko trenutaka prije nego me pozdravila repom i strugnula u tamu drveća. Nijesam se naljutio na nju - možda je kod njih znak

počasti kad nekog pozdrave repom. Volio bih da ponovo naiđe, ponudiću joj nešto za jelo. Drugih zvjerki nema. Razbjegle su se i zmiје, ne vole miris duvana. Vasilj viđa divokoze. To on za njima odlazi, one prosto kao da ga mame sve dalje kroz planinu. Uvijek ga opaze prije nego on njih i propenju se iznad provalija da ga odozgo gledaju. Tako: životinje zbog nečeg smatraju da smo mi opasna stvorenja i ništa nam ne vjeruju. To mora da se za nama vuče neki naš mesožderski zadah, sličan kurjačkom - zato je sve prazno i tiho gdje se mi nastanimo. I ptice su se odselile, a one što su ostale - ćute.

Tripud dnevno kupam se u potoku, nekad i više - to mi donekle skрати vrijeme. Šuge je nestalo - hvala Raju Bosniću i njegovoj apoteci!... Ima jedan mravinjak u truloj bukvi, skidam košulju i razgrnem je po njemu - stalno ga tako hranim vaškama, pa su se i one prorijedile. Pored svega toga ostaje još mnogo vremena - strašno su dugi i dosadni ovi prazni dani kad je kriza i kad nema šta da se radi. Nije čovjek drvo da stoji stalno na istom mjestu i da bulji u nebo. Nije, nije drvo, ponavljam u sebi tražeći neki razlog i neki pravac za putovanje. Ne znam kud bih, ne znam ni zašto - samo da ne budem ovdje, ni tu, ni tamo, nego da budem svuda pomalo, u pokretu, i da ne mislim o stvarima kakve jesu, o osjeci revolucije koja nešto predugo traje a već odavno treba da je prošla. Možda je i prošla, a mi to ne znamo?...

LELEJSKA GORA SA ZMIJAMA

Sinoć je Ivan stigao sam, bez Nika. Tiho se prišunjavao i spustio se podalje, pored žbuna, da nas ne probudi. Po tome smo pogodili da nije donio nikakvu povoljnu novost - da ima nešto dobro, ne bi ga ostavljao za sutra. Nakašljah se da mu pokažem da sam budan, a on ništa, ćuti, pravi se da već spava. Onda i Vasilj navali: kad dobra nema, neka kaže to što ima, neka sve što ima odmah istrese, da ne strepimo do sutra. Ivan se brani: nije ništa, nema ništa da istrese, samo mu je ostalo krivo na Uščane. Lijenost ih je obuzela, prosto su joj se predali i ne pomišljaju da se trgnu. Izdijelili su se po dva, po tri, prirasli za skloništa gdje spavaju i gladuju, počeli su da bazde na sebičnost, na onu plitku, i izgubili nadu. Prosto su se uvalili u zimski san prije vremena, žele samo da prespavaju što je moguće više tih nezgoda što nas čekaju.

Nika Sajkova nijesu našli. Nijesu ga, u stvari, ni tražili - stigli su samo do Lima, pa im se učinilo da je voda hladna i duboka. Svaka prepreka, tako, izgleda neprelazna kad su ljudi skloni da se pred njom povuku. Rogljaju se između sebe, u tome troše ono malo snage što je imaju. Ne podnose jedan drugog, ne vide otkud im zlo dolazi, čini im se da im jednom od drugog dolazi, zato su se izdijelili. Ostali su samo rođaci zajedno; ne ni rođaci, nego braća i bratučedi - da "svoj svoga brani", da ga brani od poslova i zadataka više nego od neprijatelja. To je u stvari oportunistički, ali prerušen u stare dronjke i navikao da se štiti zaslugama iz prošlosti. Više im nije važno da svrše posao, nego da jedan drugom posvjedoče da je Lim bio mutan. Po tome su opasne te male grupe - usmrde se kao bare, i ljudi se u njima usmrde kad na istom mjestu duže ostanu...

"Nije to ništa", reče Vasilj. "Mislio sam da je nešto gore."

"Nema kud gore, ostavili smo samog čovjeka."

"Sjutra ćemo ja i Lado poći za njega."

"I ja ću, svi idemo."

"Bolje bi bilo da se ti odmoriš. Zar ti nije dosta putovanja?"

"Jeste, dosta mi je, i baš sam se umorio, ali ću svejedno poći s vama. Hoću da se kaznim, jer ja sam kriv."

"Kriv jesi, to sam ti onda kazao."

"Kazao si mi kad je bilo kasno, i to ti baš nije velika zasluga."

"Svi smo krivi, a sad da spavamo."

U stvari je moja krivica, jer ono onda ličilo je na glasanje u kojem je moj glas mogao da odluči. Htio sam da kažem a ne znam zašto nijesam. Kajem se, no to ne mijenja stvar, zato neću ni da se kajem. Zaspah, a Vasilj me odmah probudi - noć je kratka, zora blizu, nema spavanja. Prije svitanja se izvukosmo iz goleti u šumovite kose. Uhodali smo se i prijatno je: noge nose a glava ne misli. Vrijeme nije teško od čekanja i od muke što znaš da uzalud čekaš. One promjene i novosti, darovi što im se stalno nadam - idem sad sam da ih uzmem. Treba za dana da stignemo u katun Jablan, vidjećemo opet Veljka Plećovića - možda ćemo od njega čuti neku dobru vijest. Ona Veljkova rođaka, Maga - možda mi je suđeno da je još jednom vidim kod česme, ili na putu, ili bar izdaleka. Nemam ništa od toga, a svejedno - neću da me ona sasvim zaboravi, jer zaborav je pola smrti.

Na potoku sam zahvatio lončić vode, Vasilj je dotle naložio vatru blizu starog hrasta. Pristavili smo kačamak da se kuva, pa gledamo na tri strane da nam se neko neopažen ne približi. Gledamo i sanjarimo. Sunce grije i na vjetru se ljulja torba s brašnom obješena o granu. Zašušketa nešto i uplaši nas: jedan grdan stari puh, primamljen mirisom brašna, grebe uz stablo, pa granom prema torbi. Zgrabili smo ugarke i pošli u napad na njega udruženi srdžbom - da najednom plati što je puh, i što nas je uplašio, i što vrda da pobjegne. Ponekad ga stigne koji udarac, ali on je izdržljiv puh, kamenjarski - ciči, duva, pokušava da se osveti. Najzad pade mrtav, krvav, sa zgrčenim kandžicama.

"Ovako će jednom četnici tebe", kaže Vasilj i gleda me.

"Hoće, ako uhvate", i naljutih se: "Ni tebe neće pomilovati."

"Ja i ne tražim da me pomiluju."

"A ja zar tražim? Kad si čuo ili vidio da ja to tražim?"

"Nijesam čuo, nijesam ni kazao."

"Kazao si da ima razlike, a sad kaži koja je razlika!"

"Bubnuo sam tako, došlo mi je."

"Bubneš ti često, a ja nijesam dužan da to trpim, i neću!"

"Neka toga, nijeste djeca", više Ivan.

Nijesmo djeca, nego - đavo bi znao šta smo. Ponekad smo gori nego škorpije. Srećom, to traje samo trenutak. Ne znam šta će biti ako takvi trenuci učestaju - strah me od njih. Tako smo zaboravili da osolimo jelo. Nema ga mnogo, progutali smo ga svejedno. Padinom, između čobana što se dozivaju, spustili smo se u dolinu i prešli cestu. U vrbljaku smo skinuli obuću i čakšire da gazimo. Lim ne dopire ni do pojasa i nije bogzna kakva prepreka; mogli su i Ušćani da ga pređu, ali njima se nije htjelo. Penjemo se uz obalu i gledamo brda s kojih smo se spustili. Preko čistine prelazimo sporim hodom: s one strane nas gledaju neki s oružjem i vjeruju da smo od njihovih. Vjeruju i ne vjeruju, zato nas tako dugo posmatraju. Šuma je iznad nas, ne bi nam bilo teško da se sklonimo, ali bi se odmah vidjelo ko smo. Da ih prevarimo, idemo polako putem, stalno putem, i zastajemo da gledamo.

Vide se zaseoci na zaravnima i konji po proplancima. Bijela žita još nijesu zrela. Ljeto je, kao namjerno, zakasnilo - da produži gladnu godinu. Ovdje često ljeta zakasne, a zime vazda prerano dođu. U prisojama, gdje je sunce pripeklo plitku zemlju, izdvajaju se okrajci njivica požnjeveni prije vremena. Zrnevlje, s mukom izvučeno iz zelena klasja, suši se ispred kuća na prostrtim ponjavama. Uvijek neko stražarči kraj tih prostirki - da ih čuva od ptica i kokošaka. Obično je to žena koja uzgred prede, ili starac što blene na suncu, ponekad dijete koje se rano zabrinulo. Poslije će to "jad-žito" da prže u pržulinima za kafu, ili na tiganjima, i vjerovatno ga neće mljeti - pokvario bi se mlin od njega.

Podne je prošlo. Sjedimo već dugo, a stalno smo umorni. Ispod nas je mala ravan i koliba na livatku. Jedan roj muva tumara ispred vrata kolibe - po tome se vidi da unutra ima živih.

"Da mi je čašu mlijeka", reče Ivan iznenada.

"Može se dobiti", rekoš, "prodaće nam ako džabe ne daju."

"Dali bi možda, ali nije zgodno. Ne valja, opasno je da se pojavljujemo."

"Zašto opasno? Platimo koliko treba, i - do viđenja. Neće znati ni ko smo, ni kud idemo."

"Sad je bolje da ne znaju ni da postojimo."

"Kako hoćeš", i slegnuh ramenima. "Ja i nijesam tako gladan."

Slagao sam to da se napravim važan, a u stvari sam gladan kao velika riba kad se sprema da zarabi mamac sa udice. Vasilj ćuti. Okrenuh se - on više i nije tu. Pošao je da traži divokoze, podsmjehnuh mu se u mislima. Doveče ćemo kod Veljka Plećovića, naći će nam on nešto za jelo. Ali, ako ga ne nađemo - kuvaćemo sami kačamak i dobro ćemo ga osoliti. Treba da i se stavi više soli kad se nema drugog smoka. Mogli smo da nabereмо luka, prije, dok smo putem prolazili, a uvijek ima nekog straha koji ne da da se sjetimo na vrijeme. Luk sad glaviči i sočan je, sasvim lijepo pali po nescima kad ga uzmeš po malo u svakom zalogaju. Ponekad zavisi i od toga ko sprema jelo. Ona Maga iz katuna Jablan, Veljkova rođaka, kad bi ona meni jednom makar čemeriku skuvala - jeo bih je kao da je medom prelivena...

Vrati se Vasilj: nema lova, ali je nabrao pregršt nekih ljubičastih malina ili borovnica. Nijesu ni borovnice, krupnije su i liče na pseće grožđe od kojeg smo nekad pravili mastilo. Pružio mi je šaku tog grožđa - može da se jede, kaže, on je već probao; može i da se nabere, ima ga dosta. Spljoštih jezikom dvije bobice - sladunjave su i pune kao krv gustog soka. Smeta mi samo njihov miris što podsjeća na neke insekte kad se zgnječe, na one što se motaju oko zove i konoplje. Stavih još dva zrnca - već je bolje. Opna im je gorčikava, bolje je kad se izbaci. čudim se što ih seljaci ne oberu kad su obrali sve što je moglo da se jede. Vasilj pruži Ivanu da proba, on se trže kao da mu je živ žar pao na dlan. Zagleda se u bobice, zgnječi jednu i pomirisa je.

"Znaš li ti šta je ovo?"

"Ne znam", reče Vasilj. "Slatko je. Što ne probaš?"

Ivan baci zrnca, smrknut, i okrenu se k meni. Baš sam se bio spremio da progutam ono što mi je ostalo, kad on viknu:

"Baci to! Našao je ludaču, otrov. Ni stoka neće da je jede, ni kad je najgladnija neće, a oni našli čega će se najesti!"

"Pojeo sam bar pola kila", reče Vasilj, "a šta mi je bilo?"

"Kad si pojeo pola kila?"

"Sad. I više je bilo."

"Vidjećeš dok počne! čuvaj, Lado, toga ludaka, i stavi mu kaiš u grkljan da povrati! Dobro bi bilo da povrati. I vodi ga gore, dublje u šumu, dok još može da ide. Odoh ja dolje da tražim mlijeka."

Trebalo je da ja idem za mlijeko, ali on je već pošao nizbrdicom prema kolibi. Vasilj gleda za njim i osmjehuje se. Osjetio je neki bol ili pokret unutra - osmijeh mu se zaledi prije nego je iščezao, osta nakazni skelet tog osmijeha na blijedom licu iskrivljenom od straha. Shvatio je sve, požuri ispred mene

prema šumi. U hodu otkopča kaiš i zaboravi šta će s njime. Povedoh ga još nekoliko koraka, on se odjednom skljoka. Gurnuo sam mu kaiš u ždrijelo, stade neko vrijeme oslonjen na ruke i koljena. Grčevi ga spopadoše, poče da se izvija i okreće oko neke iskrivljene osovine u tijelu. Stavio sam mu ruku na čelo, ono se osu znojem i postade sasvim klizavo. Stenje, dahće, okreće se, po licu su mu izbile pjege - skoro ga više ne poznajem. Nekakav urlik raste u njemu i bori se da izađe - on ga jedva svladava.

Najzad izbacila crvenu plasu i posrnu glavom u nju. Obrisao sam mu lice, ali to više nije njegovo lice. Oči su mu crvene i izbuljene, po čvornovatim obrazima izbili mjuhuri znoja i suza. Nije to Vasilj, pomislih, nikad Vasilj nije bio tako ružan kao ovaj...

"Sad će ti biti lakše", rekoah, "izašao je otrov."

"Nije", prostenja, "ne može ni da izađe."

Gurnuh mu ponovo kaiš u grlo: "Ne boj se", kažem.

"Lako je tebi", reče sa zavišću.

"Šta mi je lako? Baš mi nije lako! Bilo bi mi lakše kad bih znao šta da radim, ali ja ne znam."

"Niko ne zna, niko!... To je od vještice! Sanjao sam je."

"Šta pričaš to?"

"Ni ja nijesam vjerovao, ali sad vidim: od nje je to", govori kao kroz san, zastajući iznenada, nastavljaajući kad izgleda da je završio. "Probudili smo je pucnjavama, a bez pucnjave se nije moglo. Drukčije se ne bi moglo, jer to vazda tako ide jedno s drugim. Ne bi i ni valjalo bez pucnjave - nijesmo mi lupeži, nego komunisti - za narodnu pravdu"...

"Pusti sad to", kažem mu, "nagni se i ćuti! Treba sav taj otrov da izbaciš."

Došao je k sebi, smirio se, gura i sam kaiš u grlo, izbacuje katkad pomalo crvene pjene i gleda je. Pošao je da ustane, pa se predomisli - osta klečeći na koljenima i izmijenjenim glasom reče:

"Danju se zove reakcija, i ima sto imena, a noću je vještica - davi u snu. Proglasila nas je za đavole i lijepo nas istjerala u Lelejsku goru. Zнала je formulu za to i rekla je: tamjanom te kadim, vodom te mijem, sjekirom siječem, vatrom te gorim, tu ti mjesto nije! Ustu, beč! Beč je đavo! Idi đavole u Lelejsku goru, izgubi se preko Nevrat-brda, gdje zvono ne zvoni, gdje kolo ne igra, gdje konji ne ržu, gdje pjetlovi ne pjevaju, gdje se ne ore, gdje se ne kopa, gdje djevojke kose ne češljaju. Niti koga da vidiš, niti koga da čuješ, nikom put da ne smeteš! Takva im je formula, tako su nas vatrom iz pušaka i tamjanom iz kandila, i bombama i noževima, jer tu nema šale, pa smo sad u

Lelejskoj gori, gdje se samo đavoli legu. DJavoli i zmije. Evo i sad, pun mi je stomak zmija - gmižu unutra...

"Šta ti priča on to", upita Ivan.

"Ne zna ni on, čini mi se."

"Popij malo mlijeka", reče mu Ivan.

Vasilj se iskosi prema njemu i odsiječe: "Ne!"

"Zašto nećeš? To je jedini lijek."

"Pij ga sam!"

"Popij ti, Lado" reče Ivan. "Vidiš da mi on ne vjeruje."

"Neću ni da ti vjerujem", reče Vasilj. "To si ti smučkao da me otruješ. Nosi ga tvojim đavolima da pocrkaju."

Otpio sam nekoliko gutljaja i obliznuo se da mu probudim volju. Pružih mu lončić - on ga odgurnu i prosu nekoliko kapi. Ivan mu se dotle prikrao iza leđa, uhvati mu ruku i izvi je. Savladah mu lijevu ruku, on poče da se bacaka nogama i pušta prodorne krike ni ljudske, ni životinjske. Kaišem smo mu vezali laktove da ne može da se brani; noge smo mu sputali oko mladog hrastića - on ga zaljulja trzajima. Ruke nam je izgrizao dok smo mu otvorili vilice. Ivan mu drži glavu, ja mu lijevom rukom pritiskujem bradu prema grudima - tanak mlaz mlijeka curi mu u usta i prska mu usne koje se brzo suše.

Tako - više ne može da viče, samo se zagrcuje i kašlje. Puštamo ga da predahne, on te predahne pokušava da iskoristi i da se otme. Tek kad vidi da ne može, počinje da bunča, opet i opet o Lelejskoj gori: kriva gora, nakrivo nasadena, za krivce stvorena, i pravi se u njoj iskrive... Iskidani odlomci buncanja, sami po sebi besmisleni, povezuju se međusobno na čudan način i dobijaju neki skriven smisao. Nekad mi se čini da sam taj smisao znao, nekad da sam te riječi u nekoj skladnijoj vezi čuo - one me dovode blizu praga iza kojeg počinje nešto iz davnine, odbačeno pa zaboravljeno. Ne znam je li to bilo u snu, ili u ranom djetinjstvu, ili prije njega, tek ja sam stalno u sebi nosio nejasan pojam o toj Gori, o Lelejskoj, što je lijepa i prokleta, što je pusta i samotna, za zmajeve i đavole, a ne za ljude određena.

GROB KRAJ ČESME

Lišće je nepomično, ptice su se pritajile, i vode, i sve. Usamljeni u ponoru tišine naši glasovi se neprirodno propinju, sustižu se i sudaraju kao goli ludaci ostavljeni sami sebi. Zgledasmo se: možda nas neko prisluškuje, i začutasmo. Ovo drveće nije prijatelj; štiti nas prividno od pogleda a pri tom vreba da nas izda i zaklanja od naših očiju ono što nam se u potaji sprema. Imali smo i prije, među ljudima, neke takve što se prave da su s nama, što slušaju i

dostavljaju sve što čuju. Sve je onda bilo podmuklo i utišano: jesen, zima, oskudica, boj pred Moskvom i na Pljevljima. U vazduhu se osjećalo: oštre noževe da nam deru kože. Ponekad smo ih hvatali dok oštre, a oni su se zaklinjali očima, i djecom svojom i obrazima, da ne oštre noževe za naše kože nego tek onako - da budu oštri kad zatreba. Mi smo im i tada vjerovali jer smo htjeli da im vjerujemo.

Uvukli su nam se i u čete, negdje su se i u štabove ušunjali, da nam ubijaju komandante i komesare iza leđa. Posmicali smo neke sitne štetočine tu i tamo, a to je bilo kao da slamom gasiš vatru. Mladi smo bili, sanjari s kapama od vučje kože, srdžba nas je zavela da se kao zmajevi maglom strave zamotamo. Da zaplašimo podmuklog protivnika, objavljivali smo u novinama imena smaknutih nikogovića i "nastaviće se" iz broja u broj. Meni se to dopadalo u početku, dopadalo mi se i do kraja: junački, bez skrivanja, otvorena borba i čist račun!... Ali poslije mi se smučilo. Umakle su nam krupne zvjerke i sakrile se u čestare zidanih kuća i ulica pod zaštitom mitraljeza. Sad mi je jasno u čemu je greška - htjeli smo s malo mnogo da postignemo. Da smo više smicali a manje objavljivali - drukčije bi bilo. Ovako - stvar se preokrenula: već pola godine oni nas smiču, to se nastavlja i nastavlja, a sve mučki. Oni, vidiš, ne boluju od poštenja i nijesu ludi da, kao mi, objavljuju.

"Koga si našao u kolibi", pitam Ivana.

"Nikog - prazna."

"Imao si sreće bar tu."

"I začudio sam se tome."

"Valjda im nijesi ostavio pare za mljeko."

"Ne, jer odmah bi se sjetili da smo to mi."

"Bolje je što nijesi, poštenje nas skupo košta."

"Jeste, luksuz je, ponekad se ne isplati."

"Ne ponekad, nego nikad."

Vasilj ćutke zabacuje glavu u sjenku. Istutnjala je iz njega crvenkasta čorbuljina s drobljenjem, sad je blijed i izmučen. Obuću mi je isprskao i po čakširama su mi ostali smrdljivi tragovi koje treba da operem. Sad ne mogu, umoran sam, strašno smo se izmučili dok smo ga kao davljenika okretali i istresali da povrati. Odvezali smo mu najzad ruke, on opipa nažuljena mjesta i prekorno nas pogleda. Nije on bio toliko lud, samo ga nijesmo razumjeli. Htio je da nam kaže nešto, ali sad je zaboravio šta. Nije velika šteta što je zaboravio, neke značajne misli i otkrića s ovih strana se ne očekuju. Ponekad ga ponovo uhvati grč, prevrće očima i stresa glavom, pa se opet smiruje i nerado nas prepoznaje: negdje nas je sretao, nečim smo ga namučili nejasno

mu je sve, od umora spušta kapke. Grčevi su kraći, rijetki, - vratio se s Nevrat-brda.

"Kako su ti zmiје", pita ga Ivan. "Miruju li?"

"Miruju", promrmlja.

"Dobro si nas namučio."

"I vi mene."

"Možeš li ustati da krenemo? Dugo smo ovdje, treba da se ide."

"Probaću", reče.

"Ovo mjesto nije zgodno, blizu puta"...

"Sad je svako mjesto blizu puta."

Pošli smo stranom, ali njemu se pričinjava da mu je desna noga kraća - stalno se navodi na tu stranu i gubi ravnotežu. Uzalud mu objašnjavamo da nije kraća, i sam vidi, nikako ne stiže da pravilno korača. Najteža mu je glava, kaže - boli ga i pada, mora rukom da je pridržava. Unutra su mu se pokidali neki klikeri, nešto kao kuglični ležaji, igraju mu pod potiljkom. Ponekad zastane i uzdahne i nogom snažno udari zemlju kao da bi htio da se odbije od nje i poleti. Uzbrdicom pođe brže i sjeti se: to je ono što mu nedostaje od početka. Šuma se rijedi u visini, već joj naziremo kraj i go vis nad njom, ali on svejedno grabi gore - čini mu se da samo visinski vazduh i vjetar može da ga izliječi. Zadržasmo ga na goletiji - nema se kud dalje, ako nećemo da nas opaze straže. Dadoh mu grumen smole da miriše - kad se nema drugog može i to da pomogne.

"Baš je ovaj Niko baksuz", reče Ivan.

"Misliš li da ga i sad ostavimo?"

"Ne, nego biraj: ili ćeš sam za njega ići, ili da se s Vasiljem vratiš u Pustaru."

"Sam ću ići, dosta mi je Pustare."

"Bolje bi bilo da ja idem."

"Zašto bolje?"

"Zavešće te zla pamet u katun, a tamo čekaju."

"Ne brini za to, sve ću okolo naokolo."

Obećao sam mu tako samo da ga skinem s vrata; inače, baš ne volim da zaobilazim, čak mislim da to ničemu ne služi i da je više opasnosti što se duže okoliša. Jedva sam se strpio do okuke, dok mu se izgubim s očiju, a onda nađoh prijeki put. Sam idem i sam za sebe odgovaram, a zato mogu da idem kud ja hoću. Neprijatelj je biće koje misli, čeka me tamo gdje se pretpostavlja da ga nema - jedina je mogućnost da ga prevarim ako pođem tamo gdje on pretpostavlja da nemam smjelosti da pođem. Tako, sve u suprotnostima, u zbrci kroz koju sreća pomaže ili izdaje čovjeka koji se u nju pouzda. Ščepalo me nekakvo ludo veselje od toga što mogu da kušam sreću a da me to skoro ništa ne košta - može samo života da me košta, ali život nije moja stvar. I onda je to veselje od samoće, od slobode - mogu da pustim korak po volji i da preskačem jaruge po volji, a nema niko da mi zamjeri.

Jedan potok osta žuboreći iza mene. Jedan zec strugnu preko proplanka uvjeren da ja to za njim trčim. Ako izdrže noge, pomislih, stići ću još za dana u katun Jablan, u Veljkovu republiku. Zgodno bi bilo da kod česme sačekam suton kad Maga dođe da zahvati vode za konak. Više bih volio da to bude suton, nego danju - da ne gleda koliko zakrpa imam na čakširama. Poznaće me odmah po glasu, po bradi, i sjetit će se i reći će da nije znala ko sam... Ona pomama što me hvatala kad zadugo ne vidim Vidru, pojavi se odnekud opet. Mislio sam da više nikad neće, i da me ne može vezati za neko drugo biće, a eto kako je čovjek i sam sebi vjeroloman!.. Sjećanje me i ožalosti i prekori. Tješim se i opravdavam samo time što ta ljubav, ako bi se stvarno dogodilo da postane ljubav, nije došla iz mene, iz srca što se kaže, nego iz puste želje očiju.

Ostalo je u meni neko biće djetinjasto - bandoglavo je, i razumu nepokorno, i mnogo mi je jada zadalo, ali ono je najmojije i time me prisiljava da mu ugađam. @ivi pretežno od očiju i za oči i hoće da ima neku svjetlost, makar privremenu i varljivu, ono što djeca zovu "sjajka", pred sobom. Slučajno ju je našlo u toj djevojci (a gdje bi drugo nego u djevojci?) i ne traži ništa od nje, ni od mene, ni od svijeta, nego samo da je vidi s vremena na vrijeme. To nije mnogo i nikom neće škoditi. Drugi dobijaju čitavu djevojku, s kosom, s tajnom, pa im niko ništa ne zamjeri. Bogami ima takvih, možda ih i sad ima, što im stvarna djevojka padne šaka - mogu da idu s njome putem i da skrenu na stranputicu, da je vode u žbunje, da joj ljube usta i sve, a to su obični ćučuzi i mekiši i pričala što se hvale i što djevojke tako "načete" ostave zbog miraza ili zbog veza - ala ćemo ih istrijebiti kad jednom dođe ono naše!...

Sunce je počelo nekako prebrzo da se spušta. Utrkujem se s njime i još ne gubim nadu... Dok brdima idem, čini mi se da ću stići; kad se uvalim u dolinu, uplašim se da se iz nje neću izvući. Ispružile su se neke visoravni koje su mi prije manje izgledale, između njih su dugi prodoli na koje sam bio zaboravio. U suton sam se još pomalo nadao, nadao sam se da će smrkavanje duže potrajati, ali šuma se kao iz inata razgranala i proširila da me što duže zadrži. Noć uhvati i zgusnu se - ne vidi se gdje je česma, samo se čuje kako pljušti i ruga mu se što sam zakasnio. U katunu svijetle vatre i ćafkaju psi. Sjedoh da se bar odmorim kad je sve drugo izgubljeno. Gledao sam zvijezde neko

vrijeme, a onda me ponovo uhvati žurba: zašto da je odmah ne vidim, što baš meni da bude sve uskraćeno?...

Prišao sam do velike kolibe, virim: jedna druga žena, sama, struže karlice i isplakuje ih toplom vodom. One djevojke nema. Možda sam je izmislio. Pođoh do šume, pa zastadoh: ne mogu dalje nego kao da sam vezan nekim elastičnim konopcem koji me unazad vuče. Krenem tri koraka, pa se vratim još četiri unazad. Opet sam stigao do kolibe, kroz lavež i bubnjanje u ušima, i zakucuh.

"Dobro veče", rekoš stegnuta srca. "Bila je ovdje jedna djevojka - tvoja sestra, čini mi se."

"Jeste, Maga", i žena nabra vjeđe. "Pa šta hoćeš?"

"Tako je, Maga. Treba nešto da je pitam."

"Kako da je pitaš kad je u zatvoru?"

"Ona u zatvoru? A zašto?"

"Zašto ni đavo ne može znati šta vi činite od naroda. Zatvarate, smičete, pljačkate - šta ste vi to naumili?"

Gleda me u bradu i želi, čini mi se, da mi pljune u nju. Šta ću sad? Ne nudi me da sjednem, a baš su mi se noge podsjekle. Drži nož u ruci - stjeraće me kao vašljivu lopužu prije nego joj kažem ko sam. Stojim suvišan i nespretno, pomičem se prema vratima i već sam spreman da klisnem kao fukara koja je bez dozvole preskočila tuđ prag. Ova žena je njena sestra; ako je i Maga ovako odlučna - nije čudo što su je zatvorili. Ova je starija, a sasvim joj je slična - da nije crne marame na glavi, teško bi ih bilo raspoznati. Koliba mi je postala tijesna, vazduh zagušljiv od mirisa mlijeka, žene, hijeba - sve stvari kojih sam lišen. Odavno nijesam bio pod nekim krovom gdje tako dimi i miriše, zato sam zbunjen.

"Treba mi Maga", ponovih, "htio sam nešto važno da je pitam."

"Nema je, eto, vidiš da nije ovdje!"

"Ja sam i prije dolazio ovdje"...

"Mnozina su dolazili, svakojaki."

"Ne ovdje, nego kod česme, i preko Mage sam uhvatio vezu s Veljkom Plećovićem."

"Pa?"

"Pa bih htio opet Veljka da nađem. Sam, ovako, neću moći da ga nađem, a potrebno je da ga nađem, jer ja sam isto partizan, Tajović iz Međe, Lado. Možda si čula za Lada. A bradu nosim samo onako, da ih prevarim."

Istresao sam tako, prvom prilikom, sve o sebi. Sad sam kao go. Samo brada je ostala - obrijaću je čim dođem do britve, da skratim objašnjenje. Najgore je glas kojim sam to kazao: gladan, mek i neubjedljiv, s plašljivim prizvukom unutra. Prirodno je da se takvom glasu i priznanju ne može vjerovati. To je prokletstvo prirode da gladan čovjek uvijek mora govoriti glasom koji lažljiv izgleda. Eno se mijenja u licu i čudno me gleda. Možda se čudi što se ne stidim, jer to je već isprobano: odavno se četnici šunjaju, prurušuju i predstavljaju se našim imenima, mnoge su nam i jatake tako otkrili i upropastili. Oči su joj se zamaglile, zadimile, očekujem kad će otuda plamen da sine. Usta joj se iskriviše kao da će da vrisne, a onda čuh:

"Veljko ti je, jadan brate, poginuo! Zar ne znate?"

To mi zajauka u ušima i udari me kao malj po glavi.

"Ne može biti", viknuh na nju i kroz zube: "Kad poginuo?"

"Veljka su zakopali prije nedjelju dana."

"Ovdje negdje?"

"Eno mu ga grob kraj česme."

Stresoh glavom da ublažim bol i promrmljah: "Tako?"

"Tako, eto, ne traži ga više. I nemoj nikom da vjeruješ, ni rodbini, ni prijatelju, izdaće to, sad je izdajstvo u modu ušlo."

Spustih se na stolicu, noge ne mogu da me drže. Htio si da čuješ nešto novo, kažem sebi i pitam se: je li ti dosta novosti?... Prije nedjelju dana je to bilo, a ja sam baš tada osjetio onaj nemir u Pustari i potrebu da ovdje dođem. Da sam tu bio, možda bi to drukčije bilo. Veljko je tada sam sjedio kod potočića, i sunčao se, i čitao neku knjigu, a odozgo je naišao čovjek i vidio ga kako sjedi kod potočića na ivici šume. Vidio ga je i nije mu kazao ništa, samo je skrenuo da ga Veljko ne opazi i prijekim putem pošao da dovede vojsku. Znao je tačno gdje je vojska, mora da je i prije bio u dosluhu zbog para, ima taj para a nikad mu nije dosta to što ima. Nije bilo nikog da Veljku kaže da se skloni: Magu su već bili uhapsili, i neke druge na koje se oslanjao; on sam ih je opazio kad je već za sve kasno bilo. Nije imao vremena ni da ustane, samo je pušku podigao kad su ga plotunom prikovali.

"Zna li se ko ga je to izdao", upitah.

"Zna se, a što je bolje?"

"Bolje je - da se ne sumnja na druge i da ne strada ko nije kriv."

"Misliš li da će on stradati?"

"Nego šta? Sve se plaća."

"A oni kažu da se vi sad ne svetite."

"Kako ko, ima nas svakojakih."

"Uzalud je to. Ne plaća se sijedom glavom onakva mladost."

"Znači: to je neki sijedi lupež... Daj mi čašu vode!"

Pružila mi je čašu mlijeka umjesto vode. Gusto je mlijeko, neće niz grlo da mi prođe. Vratih joj ga, uzeh vodu - ona bolje hladi i smiruje. Popio sam i drugu čašu, sve mi se u glavi razbistrilo i smirilo. Sjetih se onih naših novina "nastaviće se" i pomislih bez uzbuđenja - nastavlja se. Ne znam ko je sad na redu: Niko, ili ja, ili Jakša, ako već nije nastradao. Prvo samci stradaju, pa će tek kasnije oni u grupama. Uvijek nas ima manje nego što mislimo. Život se zbio kao knjiga pri kraju - unutra je sve napisano, nema nikakvih nastavaka, i sve su sudbine riješene, ali to se ne zna dok se ne dočita. Učini mi se da negdje postoji takva knjiga, a njoj su imena i prošlih i budućih; čovjek u njoj čita dokle mu je određeno, poslije dolaze i čitaju i odlaze neki drugi. Dođe mi tijesno u toj knjizi, u toj koži pod krovom gdje sjenke crno kolo vode - bez zbogom izađoh u pomrčinu punu šuma i pećina.

PIJAN OD KRVI

Tri dana su se rojili i rasturali tražeći Mirka Kadušina po gorama. Gledao sam kako izduže vratove da ga zovu, pa im se učini da se odazvaao, pa navale u neprohod i škripove gdje misle da se zaglavio. činilo mi se da se to onaj pakosni đavo poigrava s njima i sa mnom: povede ih prema Gubavču, da me zavara i uspava, zatim ih vrati s druge strane pravo k meni. Dolazilo mi je da izađem iz zaklona i da im kažem gdje će ga naći. Bolje je što sam se pritrpio - juče su ga najzad našli. Smirilo se sve naokolo i mislim da sam ozdravio. Mislim po tome što sam gladan - pojeo bih stare cipele i krivu nogu đavolovu kad bih je nekako dočepao. Tražio bih nešto za jelo, ali nemam snage da krenem - noge su mi popustile i oči me često prevare. Ne ostaje mi ništa drugo nego da čekam dok đavo naiđe kao što je navikao. Mislim da je i sinoć dolazio da me gnjavi: "Propao si, izgubljen si, niko više za tebe ne mari. Što da mari, šta si sad ti? Ni borac, ni hajduk, ni žrtva, ništa. Skruži se kao gladna zmija pa polagano crkni!"...

Skružio sam se, koljena i bradu sastavio - tako je manje neprijatno. Vidim, i od zmije može štošta da se nauči. Neke zmije, čuo sam negdje, ujedu same sebe za rep i podmlade se svojim otrovom da duže žive. Trebalo bi i ja tako - ne da se podmladim, nije mi do toga, nego da se nečim zabavim u dokolici i da se bar svojim otrovom pothranim kad već nemam čime drugim. Otrova u meni

ima za čitavo pleme zmija, samo ne znam kako da ga iskoristim. Nokte sam izgrizao, prste načeo - ne pomaže. Pređoh zatim na koljena. Što da ih štedim kad su, ružna i mršava, opet kroz zakrpe progledala? Zubi su mi se izoštrili, dopiru do kosti i škrguću: Što izabra da budeš komunista, kad si znao da je to teško i prokleta? Sam si tu sreću izabrao, niko ti je nije nametnuo - sad trpi i ćuti!... Što se nijesi izvadio da pođeš na Pljevlja, pa u Prvu proletersku, pa s ljudima, da pogineš kao čovjek, a ne ovako?... Sad ćuti, ćuti, samo ćuti!... Zakasnio si da pogineš, doživio si da te nadjačaju - čemu se sad boljem nadaš?...

Grizem, a ne boli - obamrlo je. Samo gorki sok iznutra peče po izgriženom kao jod. Najzad mi se i to dosadi. Više bih volio parče mesa s ražnja, ono što opeče dlan i nepca, nego tri dana ovog bljutavog samogledanja. Maštam o jednom takvom parčetu i čudim se: kako sam to bio lud da pravdu i slobodu i ne znam šta stavim iznad njega? Odjednom se sjetih vola. Negdje mi je neko rekao - i to, čini mi se, nije davno bilo - da postoji jedan takav vo koji se odmetnuo iz četničke pljačke i za svoj račun luta sam po planini. Vuci će ga ili ljudi - niko sam ne ostaje u ovoj planini. Kad bi se našao neki pošten đavo, kakvog nema, da tog vola ovamo k meni navede - dušu bih dao za takav obrok. Što da ne dušu, čemu da je čuvam?... Duša je samo čulo za druge, briga za druge i plač i lelek što su nejak, što su bez pameti, što ih je strah, što su gladni i nesrećni na sto načina. Šta će meni ta briga za druge sad kad su mi drugi okrenuli leđa?...

Sumnjam da ni đavo, kad bi pokušao, ne bi uspio da navede toga vola ovamo k meni - vo je tvrdoglava životinja, više voli da pase travu po livadama nego da tumara kroz prazne šume. Kako bi bilo da ga sam potražim? Nema mnogo nade. Ako je stvarno postojao neki takav vo - zvjerke i četnici ga ne bi pustili da tako dugo živi. Ali, ako su ga kurjaci savladali, onda ću naći neki ostatak da bacim na žar. Neće mi smetati što je meso načeto tuđim zubima - opraću ga. Može, bogme, i neprano - vatra sve čisti. čak i da ne čisti, ne bi strašno bilo - zubi moji i zubi kurjački braća su, jedno su, pokreće ih ista vatrena želja iznutra... Ta misao, uporna kao muva, upravo kao roj muva koji se odnekud stalno obnavlja, najzad me podiže na noge. Izujedane one kao da su se stvarno podmladile. Gledam ih: to su mi čeljad, a pustio sam da pomru od gladi. Bile su mi dobra čeljad, brza kad zatreba, i vjerno su mi služila. Ako nađem vola, ili bar pola, skinuću dva parčeta kože da ih obujem kako treba.

Popeo sam se na brdo, gledam - ničeg nema. Ludo je bilo i pomisliti da nečeg ima - potjere bi ga opazile, ili leteće žandarmerije, ili oni što su tražili Mirka. Nema i nema, prodoli su prazni dok oko dopire. Samo se zelene plegli talasi i vjetrom uvaljani vrtlozi trave po nagojenim livadama oko katuna. Ovdje još nemaju dozvole za kosidbu, a to je zbog mene. Dok me ne smaknu, kazali su im, nema ništa od kosidbe - tako postižu da me mrze, i da komunizam zbog mene mrze, i oni koji to ne bi htjeli. Najzad će me i Taslač omrznuti, ako već dosad nije, i pokajaće se što me nije iskasapio na spavanju. Dođe mi da se opet skružim, pa da čekam i crkavam. Neću, kažem, produžiću - nikad čovjek ne zakasni da izgubi nadu. čak i bez nade može da se ide korak po korak - hod sam po sebi obećava neki susret. Mogao bi da naiđe usamljen četnik ljetnjim

putem, zaustaviću ga da pogledam šta nosi u torbi. Možda će se naći konzerva mesa što ju je za djecu zaštedio - uzeću mu je da ne truje djecu sumnjivom hranom iz konzerve.

Pažljivo sam tražio lutajući gore i dolje, a baš nigdje nema krvavog traga, nikakvog traga, ništa. To me ne čudi. Bog je odavno protiv mene, bar koliko ja protiv njega, a ni đavo me nije shvatio kako treba - zato tako nemam sreće. Nigdje vašljivi četnik da naiđe, ni kiridžija na povratku s puta, ni kaluđer s torbom, ni ciganin - a i njih bih opljačkao. Na Bari ispod Vraganove vode po otiscima se vidi da su prošla neka goveda. Davno su prošla, ima otada bar nedjelju dana - mnoga od njih su već zaklana i kosti su im razbacane. U brdu s one strane vide se proplanci kao jezerca opkoljena šumom. Ugledah ga na jednom od tih proplanaka i prvo pomislih da je varka. Ne znam je li vo ili đavo, crn je, liči na ogorelu krlju koja se polako pomiče. To je neki drugi vo, pomislih; onaj me ne bi tako dugo čekao, ako nema neku zlu namjeru. Ipak može da bude isti: kurjaci su od pucnjave pobjegli tražeći neka mirnija mjesta, a četnici, kad pretražuju šume, ne gledaju šta je po livadama.

Spustio sam se kroz gustu jelovinu do rijeke u dnu prodola. Rijeka je bistra i plitka, pređoh je preko oborenih stabala. Strminom bez puta popeo sam se brže nego što sam mislio da se može - čovjek je ipak neka vrsta ptice, naročito kad zna kud hoće. Povremeno me hvatao strah da će mi vo umaći dok stignem, pa da se samo uzalud mučim, pa da je uvijek tako bilo, pa da bi čudo bilo kad bi se drukčije dogodilo. Najzad vidjeh - nije umakao! To mi zadade suprotan strah: nabasao sam na nešto što izaziva, a nemam snage ni hrabrosti da napadnem. Kako da napadam kad mi je duša u nosu? Najbolje bi bilo da ne pokušavam. Moglo bi biti da je to mamac: čekaju skriveni da se pojavim, pa da zagalame i navale. Poslije bi se dugo hvalili kako su me nadmudrili. To mi je Taslač kazao za toga vola, a ja ne znam je li on s njima u dosluhu; možda i nije u dosluhu, nego su ga prijetnjom prisilili da me tu domami...

Bik me po nečemu opazio - dunu kroz nos, podiže glavu i poče da me traži očima. Spustih se k zemlji, skliznuh niz strminu brže i dalje nego što sam htio. Ne viknu niko, ne puče puška. Nije mamac, rekoh u sebi. Bik odavno živi daleko od ljudi - divalj je već i čula su mu se izoštrila. Vratio sam se da ga izdaleka pogledam i ne mogu da se nagledam. Strašno je lijep s vratom do trave, sa širokim čelom pod kovrčicama i sjajnim šiljastim rogovima. Nepravda je do neba da jadno stvorenje, kao ja što sam, iznemoglo i bez nade, može i mora da uništi tu ljepotu i takvu snagu. Sunce je još visoko, rano je da počnem i dobro je što imam razloga da odgađam. Još ima nade da drukčije bude, moglo bi još da se desi da odnekud neka potjera naiđe i spriječi me. Odjednom se sjetih Jevrema Srđića: "Kad nišaniš čovjeka, i kad ga žališ, zamisli da to nije čovjek nego neko prirodno zlo i aždaja koju treba da uništiš"... I ovo je neka aždaja, rekoh u sebi - crn je, sam je, možda je on Minotaur u prodolima Lelejske gore...

Nanišanih usred čela i spustih dva prsta niže. Podrhtava mi lijeva ruka, ali sad manje. On me opazio i prepoznao kao što čovjek ponekad prepozna smrt koju više ne može izbjeći. Podiže glavu, ne da pobjegne, nego da pokaže svu

ljepotu na tom posljednjem snimanju. Ili ima povjerenja u čovjeka, ili hoće da pita zašto. Oči mi se zamutiše od suza, po tome vidim da sam ozbiljno oslabio. Nemam vremena da brišem oči, ni da čekam da stanu suze - ako još samo trenutak pričekam, popustiće mi ruke i volja. Povukoh obarač, zagluši me pucanj. On klimnu glavom - pokloni se suncu. Okrenu se Lelejskoj gori, pa se i njoj pokloni. Učini mi se da im na svoj način kaže: Zbogom, ubiše me!... Pritrčah da mu prekinem grkljan dok još nije izdahnuo; on me pogleda krupnim okom: ti li me ubi!... Ruka mi zasta u pokretu - čini mi se da to nijesam ja, nego se neko drugi, lukav, poslužio mojom rukom i puškom.

Sad je svejedno, rekoh u sebi. Bar za njega je sasvim svejedno jesam li ja ili drugi - to se više ničim ne može popraviti. Ni bog, ni đavo, ni svemoćni svijet kad bi zapeo nagomilanim znanjima i ljekovima, ne bi mogao da popravi to što sam ja za trenutak razorio. Požurih da mu skratim muke i da učutkam dušu što jauče umjesto da se veseli pobjedi. Krv me zaprsnu po bradi, pa po očima, pa u travi zaklokota. Ispustih nož da uhvatim pregršt krvi - ušmrknuh je jednim zahvatom kao Bele Trobrk kad kolje tuđe ili svoje. Krv je topla i ljepljiva, ali nije neprijatna kao što sam zamišljao - nečim podsjeća na gusti sok dinje koja se na suncu ugrijala. Zahvati više, zavapi iz mene, šteta je da se to prosipa! Nađoh limenku, zahvatih njome i napih se. Kao da sam se napio vina ili nekog crnog mlijeka, odjednom mi nadodje snaga i protrese me čudna žurba da nožem param žile i veze i otvaram skrivene izvore, da kidam, bodem i rastržem.

čini mi se nijesam sam. U meni su oživjeli neki moji neznani preci, mesožderi vični klanju, da me nauče ono što su drugi propustili i da uzgred uživaju. Guraju me, ispravljaju me, kazuju mi kad treba pravo a kad iskosa, ponekad mi uhvate ruku i povedu je kako treba. Buči mi glava od mnoštva glasova, od ispravki i odobravanja i sramotnih upadica što pretvaraju klanje u silovanje. Kroz buku se nejasno sjećam da sam nekud zabrazdio, bez obzira na opasnost. Glatka i meka koža s dlakom čini mi se da je suknja od somota. Ona je tijesno pripijena uz tijelo - mora se prosjeći ako se hoće da se prodre do tajni i plodnih njiva snage. To je već postalo neophodno, više se ne može odlagati. Svlačim je s groznicom koja raste, a ona dotle, obamrla od protivurječnih želja, čeka i čuti i ne pomišlja da se brani. Nož je oštar - bez pogreške vodi razrez i ostavlja dvije čipke na njegovim ivicama. Nigdje nije ogrebao svilenu opnu koja kao podsuknja šušti i stidljivo se bjelasa.

Odozdo struje topla isparenja života koji već osjeća da se gasi i zato grabi da nekud pređe. Stigao sam do pjene loja, tu zastajem da predahnem. Izgleda kao topli snijeg, blag pri dodiru, a kao vezovi djevojački kad se razgrne: prozirne mreže slične onima što ih sunce jutrom baca u pristranke. Sjećam se kako je Bele Trobrk pri klanjima uvijek nešto vavoljio u ustima, i žvakao i gutao mrdajući brkovima. Sad znam šta je to bilo - krenuo sam njegovim putovima i s velikim zakašnjenjem polažem ispите. Šupljikava pjena loja topi mi se u ustima i miriše na jabuke. Ako ovako produžim, pomislih, i ako poživim - moglo bi se dogoditi da ga stignem i prestignem kao Staljin Ameriku. Onda slegnuh ramenima: nek i to bude, kad bolje ne može!... Bolje je i tako nego da

se živ zakopam kao Niko, bolji je Trobrk živ od krvi i od loja nego Lado mrtav od gladi i izgubljen.

Glavu sam mu otkinuo i odstranio da me ne gleda. Zgulio sam mu potrbušje i skratio noge do koljena. Lijevom rukom potkupljam kožu; desnom, palcem i pesnicom, gulim dalje. Stigao sam već do kičme, a to je ono najbolje za obuću - treba lagano i po mogućstvu bez noža, šteta bi bilo da se rani. Ruke su mi masne i nadebljale kao da sam na njih navukao tamne hirurške rukavice - sporo klize, i nož mi se zatupio. Odozdo me vrijeđa trava po ranjavim koljenima. Umoran sam, prošla je groznica, polako se trijeznim i pitam: šta ja to radim?... Zagnjurio sam se u mesarstvo i, pijan od krvi, zaboravljam narogušeni svijet što me vreba. Mogli su mi se prišunjati iza leđa. Možda mi već stoje iza leđa, i gledaju, i smiju se kako sam lud... Jednim skokom unazad odbacih se da ih iznenadim, drugim stigoh do ivice šume. čudim se što niko ne viknu i ne opali; gledam - nema nikog, samo drveće maše.

Ostalo je još malo sunca na visovima - smanjuju se zlatne krpe, gase im se crvene šare. Iz doline raste noć, uskoro će i iz neba da pokulja. Zapalio sam cigaretu da se smirim i razmislim. Ima ih svuda u zasjedama i sigurno su čuli pucanj. Mogli su da me vide izdaleka i da misle da sam neki od njihovih i da se privuku da dobiju parče. Imali su dosta vremena da priđu, mora da su negdje blizu. Treba da odvojim čerek mesa, pa da bježim dok sam čitav. Ajde, kažem, a ne mičem se. U meni je nastala promjena koja mi ne da da postupim kako treba. Postao sam vlasnik mesa, ne mogu tek tako da se odvojim od njega - braniću ga kao svaki vlasnik - pucaću, režaću, ne dam! Naoštarih nož na kamenu i produžih posao. Od kože sam napravio dugu trubu - ona nadzvučnim glasom trubi o krvi, smrti i svojini. Napunio sam torbu loja i crvenih listova mesa. Ako mi se knjige omaste i okrvave, nije šteta; baciću ih i onako, šta će mi knjige? Dosta sam se namučio dok sam udove odvajao i na leđima nosio u šumu. Ne mogu da ih ostavim na zemlji, nesigurno je i u zemlji - sve lopovski svijet nanjuši.

Našao sam zgodnu jelu - sve mi je dronjke iscijepala i kožu mi je izranjavala dok sam se peo i spuštao iznoseći komad po komad do vrha. Preselih tako crnog bika gore gdje će vjetar da ga ljulja i sunce suši. Granama sam ga ogradio da ga brane od gavranova i pogleda. Najzad sjedoh da odahnem. Od umora više ni glad ni radost ne osjećam, samo nejasno i nespokojno zadovoljstvo što sam gazda. Na livadi je ostalo truplo da se bijeli i crveni mameći poglede izdaleka. Krivo mi je i to što će da propada, odvukoh ga u šumu - bar da se ne gleda. Jednom pomislih da kažem Taslaču gdje će naći dobar obrok mesa, zatim to odbih: ne čini dobro ako ne moraš i ako nećeš da ti se zlom vrati!... Još se nije smrklo, crni se glava na livadi. Dotle sam je zaobilazio i sklanjao se kao krivac, pri polasku prikupih hrabrost da se suočim s njome: "Evo, glavo, tu sam, stojim i gledam te! Otkinuo sam te, moralo se tako, jer ovo je Lelejska gora gdje bez krvi ne može da se živi. Da ja to nijesam učinio, našao bi se drugi da te otkine - taj drugi bi bio gori od mene, jer svi su oni gori od mene. Zbogom, glavo!"

I pođoh. Ponio sam kožu - ona se kao živa razmotava i otima s ludom željom da opet bude ono što je bila. Ništa zato - prikupljam je. Sjutra ću je razapeti da se suši. Razapeću je kod pećina, daleko od mesa - ako jedno nađu, da mi bar drugo ostane. U dolini kraj rijeke osjetih glad. Naložih vatru - sad sve smijem. Sjenke naokolo mašu suknjama i igraju, ja se na njih ne osvrćem. Zašiljio sam smrekovu granu, narezah meso u tanke listove, svaki listić posebno sam osolio - neću više da štedim so, ni meso, ni ništa. Okrećem ražanj nad plamenom i slušam kako voda šumi. Takve večere, sočne i slane, nema niko u Evropi, ni Gering, ni Musolini - nek idu zbogom!... Možda samo Bele Trobrk, ako je ukrao nečije tele na moj račun. Ali sad, kad sam ga stigao, kad smo dvojica, dva lopova - mnogo je to. Jedan treba da se gubi - on ili ja. Ugasih vatru, zaspah na istom mjestu - svu noć žednim i sanjam vodu.

KAZNA ZA NEDJELA BOJA MUMLA

Izgleda da je u krvi crnog bika bilo jakih feromagnetskih sastojaka. Zajedno s krvlju, oni su prešli u moju krv i u meni se naselili. Kod mene su izazvali izvjesne promjene, ali su se pri tom i sami promijenili. Njihova osnovna osobina da privlače metalne predmete - metke, noževe i slične stvari - neočekivano se preobrazila u snagu koja privlači plodove. Počeo sam s krompirom po strmim okrajcima sela, pa, da se vlasi ne sjete, sišao u voćnjake oko ceste. Ima jabuka petrovača što mirišu na dječastvo i ranih šljiva "piskavica" što opadaju čim se tresnu, stasala je boranija u povrtnjacima župnih sela, svud se nađe luka i paprika, za promjenu dobro dođe i neka tikva - sve se to s lojem i mesom opitomi i prolazi kao alva. Mjesečine mi ne smetaju, u pomrčini nađem i što ne tražim - ne znam je li to njuh ili sreća, tek često natrapam na vršu s ribama da obogatim ishranu.

Nešto me ipak zabrinjava: zinula je iz mene ala, nikako ne mogu da se zasitim pa da stanem. Malo spavam, knjige ne otvaram, nemam vremena ni da razmišljam o bilo čemu što nije jelo ili način da se do njega dođe. Jednom sam ipak pokušao, rekoh sam sebi da je to krađa. Nije krađa nego kazna, odgovori mi oštar glas iznutra, kažnjavam ih što su protiv. Na tome se završi taj razgovor, a i bolje je što se završio - bolja je sloga nego cijepanje. Razapeo sam volujsku kožu u litici, osušila se - biće obuće. Silazim s brda kao pobjednik, onaj strah od doline sad mi je samo blijeda uspomena. Mjesečina je, put se bjelasa ispred mene. Konji, vezani na livadama, stanu i čekaju da ih potapšem. Kraj Grivića gumna stoji nečije žito u krstinama - glad je prošla, inače ga ne bi tako ostavljali. Odlučih da pri povratku izvučem nešto zrnevlja. Prolazeći preko Strmentijeve livade okrenuh vodu na našu livadu - nije mi zbog trave u našoj livadi, ne može joj to pomoći, ali će bar naljutiti starog lisca.

U vodi se odbljeskuju bijeli oblaci i male žabe, od ovog proljeća, skaču iz trave u jaz. Htio sam da svratim na razvalinu stare kuće Tajovića, u putu se predomislih - što da se rastužim bez potrebe. Stigoh do Laza i do ljetnjikovca; kucnuh u prozor, Iva otvori:

"Dobro je što si došao", reče, "nabavila sam brašna."

"Jesi li dosta nabavila?"

"Ima sad, ne gladije se."

"Prođe zla godina, Ive!"

"Prođe, dabogda se ni dušmanima ne vratila!"

"A ja sam, evo donio loja. Treba da pojačaš ishranu Malome, da raste dijete."

"Pa raste on to koliko može."

"Treba brzo, da požuri - još ne znamo šta nas čeka."

"Dako jednom i dobro dođe, dosta se zla izgrmjelo."

Pitam je za Trobrka - on se opet izbezobrazio. Još dvaput su dolazili da pretresu kuću i žbunje, Trobrk se s Lokarom smucao kroz glogovine, a poslije je uobrazio da me nema i da može kako hoće. Pušta joj krave u livade i kokoši u kukuruz, hrani svinje našim šljivama, ne da joj na njivu da izađe a da joj nečim ne zagorča. čim je opazi, počne da urla i na sav glas izvikuje dosjetke koje samo on može da izmisli. Zasmijava komšije time, oni ga podstiču da produži. Već su i djeca počela da pamte i ponavljaju šta on kaže - to im je sad jedina škola i učitelj... Slušam je, ćutim i mučim se. Otkad postoje Tajovići, to je prvi put da dozvole da im neko čeljad zlostavlja. To striko Luka, da nije u zatvoru, ne bi dozvolio da ostane nekažnjeno. Ni Migo, da je živ, ne bi to otrpio bez osвете. A ja da trpim?... Kako? Zašto? Slušajući Baja i Ivana i njihova razglabanja o tihom radu i strpljenju, pustio bi čovjek da ga jašu, a ja ne dam da me jašu!...

Iva me gleda raširenim očima i žali me:

"Jadan, Lado, kako to izgledaš!"

"Zašto? Ja baš mislim da dobro izgledam. Treba dobro, jer hrana mi je bolja nego ikad."

"Sve se na tebi iscijepalo."

"Dosta je i trajalo."

"Krpila bih, ne žalim ruke, nego nemam čime. Nema više ni zakrpa, ogoljesmo."

"I ne treba, dosta mi je zakrpa. Ukrašću negdje ili opljačkati da se obučem."

Suze su joj bile pošle, kroz suze se osmjehnula: "Još to ti fali: ti da kradeš!"

"Misliš li da ne mogu?"

"Možeš, nego - ne valja to. Ne pristoji ti, bruka bi bila."

"Bruka je i da me žale, i da go idem. Sve je bruka što ja učinim, a oni krađu i pljačkaju i kožu bi mi ukrali i prodali kad bi mogli. Što samo ja moram pošten da budem i go da idem?"

Odjednom mi sinu pred očima: odavno vlada moda krađe, a ja to tek sad primjećujem! Prosto sam bio van događaja, van naroda, zanesen drugim, a zato sam zakasnio da se na vrijeme prilagodim. Kao što postoje mjesta prokletstva, tako postoje i vremena krađe - ko to ne shvati, protiv struje se bori, uzalud se bori i svi mu se smiju. Neko mu se ćutke smije, a neko glasno - što je lud. Krađa i nije tako strašna kao što se priča o njoj, ona je samo premještanje stvari ili stavljanje u upotrebu nečeg što je bilo van nje. Gadna je samo kad uhvate, ali ako me ne uhvate - smatraće se da je Trobrk ukrao. To bi moglo na dobro da se okrene: majstor lopovluka, kao što je on, ne može ni da nastrada osim u rijetkim slučajevima kad je nevin i kad odbranu ne pripremi. Ako ništa drugo, on će se bar začuditi ko je to mogao da učini bez njegovog odobrenja. Probaću time da ga opomenem, dako se zamisli. A stvarno je krajnje vrijeme da skinem ove dronjke s mene - smrde na znoj i mrtve vaške, smradom će me otkriti negdje da me smakne zasjeda.

U sjenci šljive pojeo sam parče hljeba s mesom na loju isprženim. Popio sam času mlijeka, razgovarao sa Ivom o raznim stvarima, a misao o krađi je dotle narasla kao kvasac i sasvim se ustalila. Nevidljiva je, ali ja je osjećam - čuči u sjenci kao neko treći, vreba trenutak kad razgovor zapne i šapuće mi: Smisli gdje ćeš!... Ne znam gdje ću, nezgodno mi je kud god krenem, Gdje ima nešto da se uzme, tamo čuvaju i ne daju; samo sirotinja nema čuvara, a nju neću da diram. Ako pokušam kod Nastića - komšiluk je blizu i jedan starac izbjeglica što nikad ne spava; ne bi se ni isplatilo ići kod njih, jer Nastići su prazna hvala - nose na sebi sve što valja. Drukčije je kod braće Vukolića, bili su intendantski podoficiri - nakrali su, prodavali su, ostalo im je neprodatog, ali zato drže psa. Pas danju spava; ako ne spava, podmitiću ga mesom kao što su stari lupeži radili - ali mi se nekako ne ide kod tih podoficira što ni smrde ni mirišu, nijesu mi ništa na žao učinili.

Zgodnije bi bilo kod Boja Mumla - otkad pamtim, njemu se nikad ništa nije ukralo, a to je već nepravda. Ono kad smo skupljali žito za vojsku, podrugnuo mi se Bojo: "Za koju to tražiš vojsku?" - Za našu vojsku, partizane. - "Ima sad jedna druga naša vojska, za nju ja dajem, ne mogu za dvije da dajem"... I nije mi ništa dao, treba sad zato da ga kaznim!...

"Gdje je ljetos stoka Boja Mumla", upitah Ivu.

"Na Dumači. Nije smio u planinu, boji se pljačke."

"Snahe s djecom su mu kod stoke, kao vazda?"

"To im se zna."

"A on tumara oko kuće, pazi šljive da kud ne odu."

"On i sin, kad ne pođu na skupnice. Što pitaš to za njega, Lado?"

"Uželio sam ga se, odavno nijesam čuo da mumla."

Zađe mjesec. Spuštam se k rijeci i mislim kako bi zgodno bilo da i Bojo jednom plati - žilavo se izvlačio da drugi plati i nekog šofera je natjerao da mu konja Arapa plati. Boja bi najbolje zaboljelo da mu se nešto ukrade: živ bi se pojeo što nije bolje pazio i Trobrku bi dojadio tužakajući ga svakoj vlasti... Stadoh kod rijeke: kud ću k planini, kad od nje sve bježi, čak i voda? Vazda sam u njoj, gladna je i prazna - nema ništa da se ukrade. Kako bi bilo da zadanim u selu? Dan je dug, dako se od dosade nešto pametno izmisli. I zašto da ne ostanem? Gledaću malo šta se radi. U tom paklu, gdje oni žive svakog dana, izdržaću taj jedan dan... Zavukao sam se u ljeskovinu i šipurake gdje samo koze dolaze, zaspao sam i probudio se tek kad je sunce odskočilo. Probudilo me dozivanje, vidjeh kako stari čauš hramljući žuri putem kao da bježi. Kad on tako žuri, zna se: umro je neko u devetom selu, biće rakije...

Za čaušem naiđoše Utržani u gomili. Zovu Vukoliće, i djelovođu i Kačarandu. Trobrka ne zovu - sam će on doći, ako nije negdje u krađi. Pozvaše i Boja Mumla ispred kuće, on se odazva iz voćnjaka.

"Ajde na kuferenciju da idemo!"

"Ahan haun kakan kuge! Odudun dadon dudu!"

"Mora se, naređenje je, ne bismo ni mi od volje."

"Ugangun gagangaun babun, babun!..."

"Šta kaže ono?"

"DJavo bi ga znao. Hoćeš li, Bojo, ili nećeš?"

"Odmah će, samo kapnt da obuče", objasni Bojov sin.

Obukao je kabanicu, izađe zajedno sa sinom. Osvrnu se na kuću da vidi hoće li ostati na mjestu kad on pođe. Mene to uvjeri da nikog kod kuće ne ostavlja i da ga to zabrinjava. Pođe, pa se opet okrenu, kao da u daleki svijet odlazi. Zgodno je što su im nametnuli te skupnice, ništa ga drugo ne bi od kuće odvojilo. Taslač misli da su skupnice - i on ih zove "kuferencije" - izmislili oficiri: vježbaju se u govorničkoj vještini koja će im biti potrebna kad budu državu uređivali, a za to je potrebno da ih neko sluša i podržava. Tako se bar dvaput nedjeljno skupljaju da izgrde komunizam. Tamo su podijeljeni na dvije strane - jedna čaščava, galami, nadgornjava se, obećava zlatna brda i podjelu turskih imanja po Rabanu i do Kosova; ona druga pije rakiju, sluša i ne sluša, i

sve odobrava. Handžiji to ide u korist, a ni ja nemam ništa protiv - ostalo je selo poluprazno, mogu kud hoću i šta hoću.

Spustio sam se ljeskovinom do rijeke i rijekom do mjesta gdje Kokot-potok u nju uvire. Potok je s obje strane obzidan starim kamenjem i stiješnjem živicama - pun je lokava, papaka, rogova i ugnjilih crijeva. Pregurao sam preko toga, stigoh do Mumlove kuće. Provirih ispod mosta - nema nikog putem gore ni dolje. Sve je po starom: šumi česma, miriše kamilica, gledaju me šljive, iza njih izviruju i podrhtavaju sjenke - ne vjeruju da sam zato došao. Čuje se i kako pčele oko jabuke zuje i čude se. Nakašljah se i pričekah da neko otvori vrata - čini mi se da se već dugo hodnikom približava i sam sa sobom razgovara, a nema ga. Pritiskoh kvaku, vrata su zaključana i kucanje uzalud odzvanja u praznini. Jedna zakašnjela grupa naiđe putem, sklonih se iza ćoška da me ne opaze. Prođoše, ne osvrću se - kad bi vuk znao kakvo je selo, sve bi poklao... Sidoh do izbe - otvorena je, prazna, miriše na prevrelo đubre, u uglu stoje konjske jaslje s izglođanom daskom.

Jaslje me podsjetiše na Mumlovog konja Arapa, uspomene me zavedoše u onu jesen sa po dva-tri mala zemljotresa svakog dana. Kuća je tih dana dovršavana. Kad je prvi zemljotres udario, majstor Bošnjko, musliman, od straha se uhvatio za direk; Mumlo je tada pomislio da mu to majstor trese kuću, od jada je zaurlao: "Šta radiš to, Bošnjko, Bošnjko, ubio te bog!" Mi smo se po podne okupljali da gledamo kako Bošnjko pilom vadi prorez u podu da namjesti kapak iznad izbe. Potražih taj kapak i našoh ga. Podigoh jedan kraj daske od jaslja i naslonih ga na gornju ivicu zida. Popeo sam se daskom do gore, gurnuh kapak rukama i glavom. Paučina sa starom prašinom zaslijepi me za trenutak. Uspravih se da prođem kroz to i da uhvatim malo daha. Pogledah - oko mene je polumračna soba s daskama na prozorima, a na klupi sjedi Caga, Bojova žena, i praznim rukama izvodi pokrete kao da prede. Bio sam sasvim zaboravio na nju. Ima skoro godinu dana otkad se čulo da je sišla s uma, otada se o njoj više ništa nije čulo - kao da je nekako potajno umrla.

"Šta radiš to, Cago", upitah stojeći u otvoru.

"Vidiš šta radim - predem pređu. Ovo ću DJukanu za fanjelu, da ne nazebe."

"Kako predeš bez preslice i štiljege?"

"Kako mogu, tako predem. Sve su mi sakrili i zaključali, i mene su zaključali. Misle da sam Turkinja. Iznijeli su glas da sam se poturčila, ne daju mi ni čašu rakije. Daj mi ti, ako imaš!"

"Nemam, potražiću. DJukan ti je umro, Cago, ne treba mu fanjela."

"Laže Bojo, pogani Mumlo, ništa ja njemu ne vjerujem. Dobar je moj DJukan, znam ja gdje je DJukan - zimuje s ovcama u Sutivanu, namučti se."

"Ima li ti ko drugi kod kuće?"

"Nema Boja, odmaglio je za ženama. Njemu je glavno da utovari velike mošnje u dimije, pa da poleti. Sve bi ženama dao, cigankama, kurvama, rospijama, glavu bi dao i kuću bi rasturio da nije mene"...

Naokolo stoje četvrtasti drveni sanduci sa šarama, pod naslagama dušeka i ponjava. U nekom od tih sanduka treba da bude ono što ja tražim. Kad sam već tu, ne bi valjalo da se vratim praznih ruku. Ako se ova luda usprotivi, ućutkaću je pesnicom. Mirna je još, ne gleda ili ne shvata šta radim, samo melje o nevoljama. Ne čudim se što je šenula, šenulo bi i magare od neprestanog tvrdičluka, gazdovanja i mumljanja. Otvorio sam sanduk pun platna sa smežuranim jabukama - zamirisa. Nađoh gomilu muških košulja i bez kolebanja je gurnuh u torbu. U drugom sanduku natrapah na čarape, pa na čakšire od crnog sukna sasvim nove - ščepao sam ih kao da se s nekim otimam. Počelo je da liči na san i na besklasno društvo - ima svega, uzmi šta ti treba... Na čiviluku visi nošen muški kaput, uzeh i njega. Caga začuta i spusti pogled na moju torbu punu do vrha. Uplaših se da joj se razum ne vrati od šoka, pa rekoh: "Ovo ću ja da odnesem DJukanu, i pozdraviću ga."

"Jesi li ti iz Sutivana?"

"Ne, nego iz Lelejske gore."

"Dolazio je ovamo lani jedan iz Lelejske gore, crn, crn, bez brkova, fini. Imaše velike nokte, a gaće mu raskopčane, sve mu se vidi kako visi. Je li ti on svojta?"

"Ne, samo ortak."

"Lijep ti je ortak, baš mi se dopada."

"Mogu mu reći da opet dođe kad ti se dopada."

"Baš mu reci. I nek donese ono što ima, što mlatara mlat, mlat! Pocrkale smo od smijeha gledajući ga - žene proklete, nikad im toga nije dosta."

Smuču mi se, krenuh da pobjegnem. Stigao sam do vrata i zapanjih se: zaključana! Svijest mi mrče, mozak stade, ostalo je samo pitanje - kako ne čuh kad me zaključaše?... Zazuja mi u ušima od zlih glasova, glava mi je od njih uzbučala kao košnica pred rojenje. Prozori su zakovani, dok ih otvorim i odbijem daske - biće kasno. Ovo me đavo natentao da me u krađi uhvate!... Biće svašta, biće bruke! Ne pomaže mi ako bacim to što sam uzeo, ne bi pomoglo ni da ništa nijesam dirnuo. Drmnuh vrata. Zatrese se kuća, a kućabrava ne popušta. čekaj, rekoh, nećemo na snagu!... To bik snagom navaljuje, a čovjek treba drukčije, lukavo, lukavije i od đavola kad đavo pokuša da mu podvali. Okrenuh se da nađem nešto čime bih vrata razvalio, tek tada vidjeh otvoren kapak i sjetih se kako sam došao. Priđoh do otvora i nagnuh se, nešto strmoglavce pade u pomrčinu.

Možda je bila samo sjenka, ali meni se učini da je đavo - poigrao se malo sa mnom, bježi da mu se ne osvetim. Pođoh za njim. Smetaju mi torba i puška, postala je tijesna rupa, sužava se da me zadrži. Caga i dalje prede i priča: našli su pedeset tovara žita i zastalo im se dosta starog, a poslije je navalila ala i vrana i svaki đavo da uzima - Šekularci u zelenim kabanicama i Arnauti s orlovima na kapama, i bradonje i svaki đavo... Zatvorih kapak iznad glave da je ne slušam i spustih dasku gdje je bila - da se ništa ne pozna. Izađoh na sunce, u tišini, s bradom i puškom ispred sebe. Pravo u oči gledam svijet: nije to krađa nego kazna, odsad ću sve da kažnjavam!... Svijet me gleda kao i prije - baš ga briga! Zuje pčele oko jabuke, šumi česma, miriše kamilica. U daljini se čuje vodopad kako bije smanjenom snagom, lete bijeli leptirovi iznad kukuruza i živica.

LET OSTRVLJEN I BEZ PRAVCA

Od svih mjesta naokolo sad je Gubavče najmirnije. Lovci i njuškala ga zaobilaze, berači drveća za obruče radije idu u druge šume. Izgleda da i patrolđizije hvata jeza pri pomisli da je tu nađen mrtav čovjek u čađavim čakširama. Ljudima je to urođeno, ili su zbog nečeg naopako stvoreni - nadaju se prije vremena, uplaše se tek poslije nesreće. čak i meni se u početku pričinjalo da su u Gubavču sjenke crne i zloslutne, da su iz njega pobjegle i ptice, pa da neutješna duša ginjenika tumara i tuži oko potoka. Ipak sam se navikao, više ne vodim računa o dušama. Kupam se u potoku, baš me briga, možda na onom istom mjestu gdje je Jakov Izdvojenik ispirao i hladio svoje od lepore razjedene rane. Pri tom slušam kako voda mijenja pjesmu kad se okrenem s leđa na trbuh ili kad sjednem pa je zaustavim i nagnam da teče van korita. Gledam sebe nepoznatog, prskam se, kričim - divota!

Na laktovima i koljenima koža mi je preplanula; na drugim mjestima, gdje su je zakrpe zaklanjale, ostala je bijela. Dugo sam ležao tako šaren i sunčao se između dva mravinjaka hvatajući razne mrave da ih zavolim. Najzad se manuh ćorava posla - mravi nijesu ludi kao ljudi. Obukao sam čistu košulju, osjetih miris na jabuke i naježih se od uživanja. Jedna gola žena prođe mi kroz misli i pobježe preko proplanka, druga podiže suknju iznad koljena i zagazi u sjenku kao u vodu. Ne znam jesu li došle iz mojih želja, ili su to daleki odbljesci, zalutali, stvarnih žene koje postoje i svlače se pred ogledalima - tek bludne slike počese odjednom da se roje kao nekad. Golicaju me i muče me - čas su pralje na obali sa suknjama potkopljenim do ispod trbuha, čas kupačice na plažama ili djevojke iz cirkusa. Požurio sam da ih otklonim oblačeći nove čakšire, pa sukneni džamadan Boja Mumla, pa čarape.

Dronjci koje sam skinuo zagledaše se u mene očima svojih rupa. Ne plaču, ne mogu, samo me kore za nevjerstvo. Stojim, gledam ih i pitam se: šta ću s njima? Ako ih ostavim tu gdje leže, ličiće na svlak ružne zmije. Ne mogu niz vodu da ih bacim - zagadiće je; ne valja u zemlju da ih zakopam - odvući će i mene za sobom; ne treba rukom da ih dirnem - odmah bi mi prešle vaške iz njih. Našao sam račvastu granu, napravio od nje kuku, zakačio sam ih i dovukao do pećine, a pri tom sam zamišljao da to vučem i ponižavam čitavu prošlost obzira i osjećanja, sklanjanja s puta, dobročinstava i strahovanja, sve

demodirane sklonosti za žrtve i odricanja koje se jednim imenom zovu poštenje i ponekad mogu da izazovu sažaljenje za onoga koji se u njih pouzdava. Stao sam na prag pećine i pokretom punim mržnje hitnuh taj prokleti zavežljaj vašaka dolje, tvorovima i đavolima, da od njega prave legla.

Toplo mi je i nelagodno u novom suknu, nigdje rupe da se odahne, ali osjećam da sasvim pristojno izgledam. Vjerovatno je da najzad jednom lijepo izgledam, skoro mi je žao što nema nikog da to vidi i potvrdi. Pođoh do Pojila, jedinog ogledala, da se bar sam sebi divim. Pojilo je šumsko jezerce pod razdrobljenim stijenama gdje je nekad nekakva macurska ili bog zna čija zidina bila. Jedna smrča, kao da je htjela da se spoji sa svojim odbljescima u vodi, pala je glavačke u jezero i tako ostala. Mostim oblim stablom i svaki čas zastajem gledajući lik u vodi. Nekakav drugi čovjek, stasit, oštar, korača po stablu s one strane. Da nije brade, ne bih vjerovao da sam to ja, a baš mi brada smeta. Odavno sam namjeravao da je skinem, samo iz lijenosti sam odlagao. Naoštarih nož, sjedoh na stablo - stružem dlaku i mrštim se od bola dok se za nožem otkriva bijela koža i jedno novo lice koje mi se skoro sviđa.

Suncem obasjana ruševina odslikava se u vodi kao živo i prijateljski raspoloženo biće. Oči su joj zelene, od tsovog grmlja sa svjetlucavim lišćem, gleda me kao rodbina kod koje odavno nijesam svraćao. Jele su sakrile oči ispod visokih kapa, ali me smrče gledaju okcima, kovrčama i plavetnilom između kovrča, i svaka posebno želi da mi se nečim sviđi. Ispod svega je vedro nebo - prikralo se odozdo, vodom, da njegova duboka ljepota ne izostane. čini mi se da sam mu potreban, njemu i šumi i ruševini i nesigurnoj ravnoteži što u odbljescima i svjetlosti lebdi a svaki čas može da se izgubi. Ne znam šta me tu podsjeti na Magu, pa na katun Jablan i Maginu sestru Nedu, te osjetih čudnu pomamu da ih što prije vidim. Kao da gori, kao da treba da se gasi - zaboravih jezerce i sve oko njega. U suton sam stigao do katuna, u prvi mrak otvorih vrata.

"Oho", reče Neda kad me poznala. "Mnogo si se promijenio, drugi čovjek."

"Isti čovjek, samo brade nema."

"Ljepše ti stoji bez brade."

"To mi je i Maga rekla."

"Kad ti je to rekla?"

"Onda, davno. Rekla mi je da zbog brade neće da se uda za mene."

"Vidjela sam odmah da ti se Maga sviđa."

"Njena sestra mi se više sviđa."

Rekao sam to tek tako, a onda vidjeh da je istina. Jer šta će meni Maga? Ona je djevojče koje još ne zna šta hoće, lijepo nešto i sasvim djetinjasto,

nemoguće, slično Vidri i leptirima. Ludo bi bilo pokušavati da se obnovi nešto što ni onda nije moglo da započne. Ali njena sestra Neda, ova ovdje, druga je stvar - ona zna šta je žena i šta čovjek i ne očekuje ništa više od onoga što može da bude. Gledamo se, a to je kao da smo se zakačili očima. Pustili su Magu iz zatvora, kaže ona da promijeni razgovor, u selu je, ne daju joj da dođe u planinu. Za mene je tako bolje, pomislih. Sjedim na stolici, gledam vatru. Nemam vašaka, ne plašim se da ću ostaviti trag iza sebe, a svejedno mi je neugodno. Ne znam od čega mi je neugodno ako nije od zatvorenog prostora i od sjenke koja poigrava po brvnima kao da me opominje - idi, gubi se, nije ovo mjesto za tebe...

"Kako bi bilo da izađemo na livadu?"

"Zar ti je malo livada", upita ona.

"Plašim se da neko ne naiđe. Može tvoj svekar da naiđe."

"On samo danju nailazi: čuva kožu."

"Od koga je čuva?"

"Od svakoga, nikome on ne vjeruje."

"I ja skoro. Ljepše je napolju, na livadi, ajmo tamo."

"Naviko si na širinu", reče ona i otvori vrata.

Idem po travi, tišina je, čini mi se čujem kako diše, a nemir i želja i sto đavola, sve nesložnih, igra mi ispod kože. Htio bih da je zgrabim i zagrlim iz zahvalnosti što je pošla sa mnom, a plašim se: rano je, ružno je, pobjeći će čim opazi kako su mi proždrljive ove oči... Od straha da će mi opaziti đavolji trag u očima dugo ne smijem ni da je pogledam. Vrat mi se povremeno izdužuje i ava mi stiže iznad njezina uva, zatim se prestrašeno vraća u staro ležište sasvim neugodno. Sjeli smo zasebno jedno od drugog, a to je baš rđav početak - čovjek se zalijepi za mjesto na kojem sjedi i više ne može da se iskobelja iz te proklete odijeljenosti. Ne znam po čemu, ali čini mi se da se ni ona ne osjeća dobro tamo gdje je. čekaj, kažem, nemoj da uobražavaš! I ne žuri, još sve može da se preokrene... Tako, stišavajući sebe, nemam vremena da počnem razgovor s njome.

"Nabavio si novo odijelo", reče ona. "Jesu li ti ga tvoji od kuće doturili."

"Ne, nego sam ga uzeo nekom, upravo ukrao."

"Šališ se."

"Ne šalim, baš sam ga ukrao. I riješio sam da odsad kradem, pljačkam i otimam sve što mi zatreba."

"Baš sve", podsmjehnu se ona.

"Šta mogu, kad drukčije ne daju."

"Ne mogu to da vjerujem - komunista, pa da krade"...

"Komunisti smo kad smo zajedno, a sam čovjek ne može ni da bude komunista. Mora prvo da nekako, od nečeg, živi, jer od samih dobrih želja ne može ni dva dana da se živi".

I ispričah joj - jer potrebno je da je nečim zadržim tu u blizini i da se postepeno približavam ili bar nadam - kako me Bojo Mumlo uvrijedio kad sam tražio da da prilog za vojsku. Prosto mi se podsmjehnuo u svojoj kući, a ni prosjaku čovjek ne treba da se podsmjehne u svojoj kući. I njegov sin je bio tu, pa su složno uživali gledajući kako sam zbunjen, i poslije su se hvalili po komšiluku kako su me vješto dočekali. U stvari je to više tvrdičluk nego vještina - navikli su da nikom ništa ne daju i da od svojih usta otkidaju. Mlađeg sina, DJukana, izmučili su - otac teškim radom, a majka slabom hranom. Poslije, kad se razbolio od sušice, pokajala se Gaga i nudila ga da jede, a on je odbijao: "Ne ide to u mrtva usta, Cage! Što me nijesi branila onda kad je trebalo, Cage? Sve si pod ključem držala, Cage, pa drž' i dalje!"... Namjerno je to govorio pred drugima - da se osveti.

"Tako je stalno u životu", rekoh. "čovjeku daju ono što želi tek kad mu više ne treba."

"Jeste, često je to."

"Mi smo htjeli da tu nešto popravimo, da ubrzamo to davanje, a teško ide."

"Ima li kakve nade za vas?"

"Ima - pobijedićemo. Samo ne znam hoće li to neko od nas dočekati."

"Dočekaće neko, ostaće neko."

Ako i ostane, pomislih, to više nećemo biti mi što smo bili. Ja već nijesam onaj Lado - njegove ostatke s dronjcima prošlosti gurnuo sam u Gubavčevu pećinu, da ne izlazi, da mi više ne smeta prekorima i prigovorima. I drugi će tako, svi koji su sami ostali, pa i oni koji nijesu sami. Zamijeniće nas drugi, s više smisla za stvarni život, pa i kad se sve ispobjeđuje - biće opet jagme i gužve i zavisti s podvalama... Da prekinem o tome, iznenada ispružih glavu i poljubih je. Ona se trže. Htjela je da izmakne, ali ja sam to rukama predvidio - zadržah je. Ona pokuša da sakrije lice - desno, pa lijevo, pa u njedra - ali kad joj ni to ne pođe za rukom, usne joj odjednom nabubriše i dođoše mi u susret, napadački, i ja se za trenutak zbunih od promjene. Umalo sam je ispustio, a ona se već bila spremila da izmakne i sa sobom odnese usne i grlo i sve blago za koje dotle nijesam ni znao kako mi je potrebno.

"Dosta je", promuća plačnim glasom.

"Nije", zarežah, "nikad mi neće biti dosta."

"Dosta, dosta."

"Neću dosta!... Hoću sve!"

"Kakav si! Ti bi baš sve učinio, kad bi ti se pustilo."

"Jeste - sve bih, sve ću, moram!"

Nema zida koji ne bih provalio. Ni straha, ni kazne, ni pomisli da me zadrži na toj ivici - dotle je došlo. Vikaće, kaže i otima se. Pa neka više, ako je luda, baš me briga. Sve to drugo biće poslije, u neko drugo vrijeme. Pomrijećemo najposlije, ali sad je sad, a samo je ono važno. Dvije krupne ribe izbiše iz mraka i sakriše se, znam gdje se kriju, ne dam im daleko, ali one stalno bježe. Brze su, jake, varaju me, pribijaju se jedna uz drugu da se duže odupiru. Svejedno, uzalud im je. Snaga mi dolazi u talasima i jedno nasljedno lukavstvo, uporno, pomaže mi dok ih lovim. Umorile su se, stigao sam ih - više ne osjećam zemlju ispod sebe, samo krila. Nema svijeta, onog što je bio sa zabranama i borbama - umjesto njega je nešto gdje se lebdi na krilima: let ostrvljen i zadihan i bez pravca nad tamnim žarkim predjelima gdje su vode ogledala i odbljesci se probijaju u vrijeme, u buduću, da prenesu moj živi lik iz ove kože u neku drogu za ljeta, za jeseni i praznike kad ničeg drugog od mene na zemlji pod nebom ne bude bilo.

Odjednom se uplaših da sam je ugušio. Ne diše, ne miče se, nepokretna, sa zatvorenim očima i otpuštena iznenada. Ispustih joj glavu od straha, ona dopola potonu u travu. Mora da sam je povrijedio onom ludačkom naglošću bez mjere, dok još nijesam ni znao šta činim, a sad ne znam kako da joj pomognem. Nene ribe bjelasaju se kao mrtve, ne bježe kad ih dodirujem, ne pokušavaju da se sakriju. Poljubih je da je oživim, ona se od toga sasvim ugasi. Šta ću sad? Dođe mi da jauknem i da zovem nekog u pomoć, ali tada osjetih kako me ona prstima bez snage pomilova po potiljku i kroz kosu.

"Boli li te mnogo", upitah je.

"Ne, ne boli", osmjehnu se.

Nijesam joj vjerovao: "Mogu li nekako da ti pomognem?"

"Možeš: miruj!"

"Kako mogu da mirujem kad ti je zlo?"

"Nije mi zlo. Dobro mi je, smiri se sad!"

Ispružih se kraj nje, malaksao, da budemo sasvim blizu, da nam se disanja i snovi miješaju u to malo odmora pijanog od njene kose. Onda je odjednom krenula da pođe bez riječi, ali to bi neodlučno i odmah se pretvori u jedan od onih letova s lebdenjem koje smo poslije - čas ja, čas ona - htjeli i imali čudeći se bludnoj žeđi koja se u kratkim razmacima obnavljala i s jedne i s druge strane. U tišini se čula česma preko livade i pas je lajao prema nama, no mi smo ubrzo zaboravljali sve što se čuje i ne čuje. Jedan kamen se otkotrljao u pećinama s one strane doline, meni se učini da sam ga ja, u letu, nogom zakačio i otkotrljao. Kreskali su meteori i munje suše - mi smo im se osmjehivali blijedi i nerazdvojni. Iznad nas su se pomicala zvjezdana jata po nepoznatim putovima koje će moj sin možda otkriti ili pomoći da se otkriju, a mi smo se milovali po kosama i smješkali se bez riječi i čudili se kako se sve to desi iznenada.

Blijedo joj je bilo lice u zoru kad smo se rastajali, a mora da ni ja nijesam izgledao mnogo bolje. Po hodu sam to osjećao, upravo po teturanju - mek i prošut i razliven po neizvjesnim daljinama batrgam i spotičem se bez prepreka. Stanem, pa se uozbiljim, a ne mogu da idem pravo putem nego se povodim gore i dolje u nekom slatkom pijanstvu na koje se ne ljutim. Pomalo me stid od toga, pa se blesavo osmjehujem nebu koje me vidjelo takvog i bilo mi naklonjeno. Osmjehujem se i žbunju i drveću i pjetlovima u katunu - tako, brate, svak svoj posao!... Iznad pećine stade oblačak crven od sunca koje će tek izaći - namignuh mu prijateljski, jer sad znam šta sam i više nijesam ono što sam bio. Više nijesam nezalica, upoznao sam ženu, eto, a to je baš prijatno otkriće i korijen svih otkrića, čak i njihovog imena. Poslije toga nek bude šta bude, nijesam baš sasvim uzalud živio.

STARA IGRA JAČI-TLAČI

Šuma mi je dosadila vrtlozima korijena i krakova. Nije velika korist od toga što čovjek u njoj nevidljiv postaje kad pritom i sam obnevidi i ogluvi za sve što se van nje događa. Meni je potrebno da nevidljiv, vidim, zato se vrzmam po okrajcima, pored livada i puteva, gdje je između drveća ostalo dosta odškrnutih vrata i prozora. Zavjese su od grana i žbunja, između njih može da se vidi gore i dolje - da se vidi kud prolaze i da se čuje šta govore kad misle da ih niko ne sluša. U blizini se uvijek nađe neki kamen zgodan da se nasloni puška. Bolje je kad ima naokolo panjeva što sjede ili čuče iza kamenja, što liče na ljude i na đavole - od njih potjera nikad ne zna s kakvom silom ima posla i koga prvo da gađa. Našao sam jedan takav kamen i panj iznad njega zgodan za parnjaka: čobani su mu ložili vatru navrh glave a on ipak nije mrtav - korijen mu je ostao moćan i raskrečen kao neke duge noge ukrivene ispod zemlje.

Jedan mukli podzemni šum, kao da se ogromna zmija izvlači odozdo i razmotava, probudi me i natjera da pogledam šta se događa. Prvo što vidjeh: ogoreli panj se ljulja. Iskrivio se, izbočio, stenje i s mukom izvlači iz zemlje jednu od svojih žila, gornju. Izvukao ju je, oteresao je, zagledao se u njenu razgranatu kandžu. Poče da se naginje na drugu stranu, s licem iskrivljenim od napora, i tom tek oslobođenom kandžom uze da grebe zemlju. Grebe, stenje.

Zemlja je vlažna odmah ispod kore, izvijaju se neke gliste i kidaju se tanke žile - on se na to ne osvrće. Tako otkopa i drugu ruku, osakaćenu i utrnutu - pogleda je, opipa je, poče da je trlja grudvom zemlje. Po tome kako se zemljom liječi pomislih da je neko od starih: iz godine Kariman-pašine, ili Bušatline, ili Arslan-pašine - prikrio se tu dok prođe ofanziva i prespavao više nego što je želio...

Ili je to, ili je Jakov Izdvojenik - vampiri se da se osveti. Imaće dugo da se sveti - što su mu kroz plot davali hranu, što su ga kamenjem gonili iz sela, što su tutkali pse i djecu da ga gone i puštali mačku da mu liže ranu kad više nije imao snage da se brani. Treba da ga napadnem prije nego se sasvim izvuče, ali ruka mi ostaje nepomična i volja mi je omrtvljena željom da vidim šta će biti. Ima još vremena, kažem u sebi, noge još nije raskopao, nije ni počeo da ih raskopava - čekaću to.

"čudiš li se", upita on šupljim glasom koji mi je odnekud poznat.

"Ne nimalo", rekoh. "čemu da se čudim?"

"Onako. Ti si umoran, čini mi se."

"Nijesam se naspavao."

"Neće biti samo to."

"Pusti sad to, vidiš da mi se spava!"

"Uvijek su ljudi mamurni poslije tih stvari."

"Kojih stvari?"

On ne odgovori i više se ne osvrnu na mene. Zaboravio me, zaposli se - grebe i raskopava zemlju ispod sebe. Jedno vrijeme izgleda da uslijepo kopa, gdje stigne, bez pravca i cilja, ali se onda ustremi na mjesto gdje treba da su mu koljena. Lice mu se iskrivilo, bradu je na grudi oslonio, koluta očima i osluškuje podzemni šum izvlačenja. Izvuče lijevu nogu, izuvijanu i zemljavu, izravna neke suviše zglobove kao zgužvane pantalone, uzdahnu pa izvuče i desnu. Ta desna noga mu je znatno kraća, zato on ramlje. Bos je, sakri tabane da ih ne vidim. Ne bi trebalo da ih krije - to što je bez obuće označava ga kao pripadnika sirotinje i protivnika viših klasa koje su ga kao takvog ocrnile propagandom. Podvi noge, sjede po turski i iskezi se prema meni. Na glavi mu je pocijepana kapa, kroz nju se probijaju oštre sijede dlake, iznad čela se nazire krastava čvoruga - zalomljen stari rog ili začetak novog.

Gledam ga i stalno nešto novo otkrivam. Igle i naprstka nema, ali po svemu liči na terziju ili na nekakvu zanatlijsku čučalicu što se stidi siromaštva i na sto načina vrda da se iz njega iskobelja. Sjetih se da sam ga vidio u Gubavču i osvrnuh se da vidim ima li koji leš naokolo. Ne, ne čuju se muve i ne smrdi. U međuvremenu on se podmladio. Izrasla mu je crna brada sasvim slična onoj

što sam je ja nosio. Za trenutak mi se učini da ju je skupio na Pojilu, tamo gdje sam je juče obrijao - dlaku po dlaku ju je skupio i nekako vraški vješto naljepio. On se tome nasmija i reče:

"Malena je tica lastavica, al umori konja i junaka."

"Koja ti je to lastavica?"

"Ona što si je svunoć gonio."

Više neću da ga pitam. Vidim da mu je nešto krivo, nekud cilja, a meni danas nije do svađe. Umoran sam i sve me boli, nijesam znao kako to može da slomi snagu.

"Šta je? Nije ti do razgovora."

"Nije", rekoh.

"Sad si grogi."

"I meni se čini."

"Takvi ste vi ljudi. Prvo huka-buka, nigdje kraja, nikad dosta, pa poslije ništa i najzad ništa."

Odjednom se pretvori u pijanog Kačarandu na nekoj slavi. Pjevaju djevojke "Oj, je l' ti žao što se rastajemo", razvlače "Rastajemo, a ne sastajemo", i kunu "Bog ubio ko nas rastavio, kroz kosti mu trava pronicala", a Kačaranda oblizuje usne, sve do rane gdje su mu otfikarili izraštaj na koži, i grdi one što neće da piju: nek ne piju kad su ludi, i kad su blesave kukavice, on će, svejedno, za sve njih spremiti mrtvačke sanduke od čamovine i pratiće ih jednog za drugim do groba, do ništa; napiće se, kao uvijek, na njihovim grobovima, i otpjevaće im svoju liturgiju: "Rakijice, Rako ja te volim jako. Ja ću tebe Rako, u trbuh ovako, a ti mene, moja Rako, u potok polako"... I stvarno je mnoge od njih pijan do groblja otpratio i u potoku ožalio, ima vremena da spremi sanduke i za ove što su preostali. Stići će, možda, da i za mene napravi sanduk - zakivaće ga s uživanjem, jer on mrzi komuniste od početka.

Otvorih oči - veselje se stiša. Stigao sam kasno, stišalo se davno, sve su popili i razišli se. One djevojke što su pjevale, razudale su se i djocu podigle. Umjesto Kačarande čuču kraj kamena njegov prijatelj po rakiji DJavo s bradom i gleda me.

"Daleko si zabrazdio", reče najzad. "Zanosiš se u uspomene i gluposti, a zaboravljaš svoje brige."

"To je zato što neću brige."

"Nećeš, je li? Au, majstora... A htio bi da paktira s nečistim silama."

"Da ti nijesi moja savjest prerušena u đavola?"

"Ne, nego mi je zanat takav"...

"Da se pretvaraš u ono što nijesi?"

On klimnu glavom. Sve dotle mi se činilo da je to san, ili neka igra slična snu. Začudih se kako sam pogodio da je on zanatlija i sitna duša, ni voda ni vino, jedan od onih što ošljare i skitaraju tamo vamo: oj tutkalo, svijetli obraze, podrž vodu dok majstori odu!... Pisali su o tome Lawrowsky i Meyer, ne baš izrično nego da se može naslutiti, a ima podataka i kod Maas-a i drugih, gdje se nešto jasnije nazire zamjena, koja je u stvari podmetanje. Tom zamjenom su sitne prilike kotlokrpa zauzele mjesta starog Kovača i Prometeja. Mora da je sveštenstvo odigralo važnu ulogu u izvođenju te zamjene; može se pretpostaviti da je i klasna država potpomogla da se oklevetaju njeni stari protivnici okovani još od robovlasničkih vremena. Crnomanjasti tipovi s istoka, hrome skitnice, bose, s deformisanim tabanima, i vašarski mađioničari vješti u prerušavanju samo su potpomogli da se kleveta učvrsti.

"Ti smatraš da sam prevarant", reče.

"Po čemu to?"

"čitam ti u očima. Kad je tako, neću da razgovaram!"

"Veće štete ne bilo!"

On se stvarno naljuti - gundža i žurno ubacuje, u zemlju kao u vreću, one svoje izuvijane pipke, dronjke i krakove. Začas je sve zakopao. Osta samo iskrivljen panj ogorele glave na kojoj su čobani vatru ložili. Dođe mi krivo što su me oči odale. Samo sam još njega imao, a sad sam sam pred vremenom. Vrijeme je gavran za mene - šunja mi se iza leđa, zavlači se između mene i moje sjenke i rastavlja me na dvoje pa na četvero. Posvađa me sa mnom samim, ogadi mi sve gdje sjednem i gdje stanem i dube me kao kaplja kamen. Bolje bi mi bilo i s nečistom silom, i s đavolom, nego da se stalno gledam oči u oči s tom prazninom što se vrijeme zove. Kad bi ono čudo iz panja htjelo još jednom da se javi - pustio bih ga da laje šta hoće, samo da mi skрати vrijeme. Možda ono nije odvratno kao što mi se učinilo. Ako jeste - šta se može? Mora nešto da se trpi... On kao da negdje pročita šta mislim - vrati se i zareža:

"Ti si lopov vulgaris, a to je gore nego prevarant."

"Zavisi s koje se tačke gleda."

"Sa svake tačke. Obična lopuža što kraducka prnje i žene i šta stigne. čak i čarape."

"Neko mi je pomogao da kraduckam. Ti, čini mi se."

"Moja je stvar da te u to uvučem i ocrnim, da nemaš kud da se vratiš."

"Eto si me uvukao, što se sad buniš?"

"Trebalo da se odupireš, zašto si čovjek!..."

"Dosadilo mi je da nosim dronjke."

"Šta ćeš reći drugovima kad te budu pitali?"

Zna sve, to mi se ne sviđa. Zna gdje boli, tamo bocka i milosti nema. Milost ja ne tražim, nek ide u božju mater s njome! Nije važno šta ću im reći, nek idu zbogom! Prvo treba da se nađem s njima, a dotle ima da proteče dosta vode bistre i mutne. Ako baš navale s pitanjima - reći ću im da me nevolja, upravo đavo naučio da se snađem. Poslušao sam ga, što da ne - kad ovdje triput više vrijedi lupež koji je dobro obučen nego tri pošteni komunisti u dronjcima... Ne bude li im dosta to, sve ću iz vreće da istresem. Znao sam i ja gdje je bolje, i osjećao sam gdje gori pod nogama, zato sam htio da pođem na Pljevlja, pa u Prvu proletersku, gdje se vodi čista borba - vojska s vojskom i bomba na bunker - ali oni mi nijesu dali da tamo pođem. Zazidali su me u pozadini i stavili mi bukagije da ostanem u pozadini, tu gdje su seljačko-čobansko-lopovski običaji da se krpi, a čovjek mora da ih primi ako hoće da još živi. Nijesam htio kao Niko, pa da me proglase za kukavicu; ni kao Jakov Izdvojenik, pa da mi kroz plot daju hranu. Ovako sam izabrao, jer ovo je Lelejska gora, ne može u njoj od poštenja da se živi...

"Ni dolje ne može", osmjehnu se on. "Nigdje."

"Pa šta onda?"

"Ništa. Mislio si da može, a ne može."

"Moći će jednom."

"Kad pirinač rodi u Lelejskoj gori."

"Rodiće kad mu pripremimo teren."

"Ne budali! Ne bi se zvala Lelejska da život oko nje nije lelek."

"Bio je lelek"...

"A sad zar nije? I po čemu misliš da neće biti? Jalova ti je nada u promjene, jer ništa se ne mijenja da postane nešto drugo nego ono isto što je bilo. Krug, razumiješ - udalji se da so vrati u nihil novi sub sole. Postoje zakoni klima i struja, sve krugovi, zna se gdje koja cvjećka raste i kakve plodove ima da donese. One mičurinske zavrzlake s ukrštanjem bile su samo devijacija i bajka za djecu. I Dnjeprostraj - sami su ga minirali. Jedino se još Rusi odupiru, a

jabuke i kalemljene višnje i cvjetni kolhozni vrtovi otišli su u maglu i prašinu. Pa i tamo gdje raste pirinač - misliš li da su ljudi siti?... Ni govora! Jadni su i kržljavi su, gladniji su i prljaviji od ovih ovdje. Ne bulji oči i ne čudi se, to je prosto: veliki gazda im uzme to što je rodilo, preveze ga brodovima, hrani njime policajce, štrajkbrehere, oficire, liberale, doušnike i kurvice, jer to su njegovi, jer on kupuje duše angro, a ne jednu po jednu kao što tvoj primitivni mozak zamišlja. Je li ti sad jasna slika?"

"Nije mi jasno šta postiže time."

"Da se poštuju pravila igre. Neki je zovu "Mačke i miša", drugi skraćeno "Jačitači", ali nije važno kako se igra zove nego da se pravilno rasporede snage. Na vrhu su proždrljivi, što se ne mogu zasititi. Ispod njih su ulizice da im se dive, kardinali, guverneri, predsjednici i poslovođe svakojake. Ispod toga je vojska da to brani, a na dnu su poštene budale što argatuju i ponekad se bune i stalno se nadaju u promjene, te tako i oni imaju čime da se zabave. Sviđa li ti se taj raspored?"

"Ne, ako se ne preokrene."

"Kako da se preokrene? Pa da miševi gone mačke? Ti si lud!"

To su mi i drugi rekli. Ponekad to i sam pomišljam jer često ne mogu da raspoznam kad spavam a kad sam budan. I sad tako: bio bi san, smirio bih se, ali odnekud kresne kao munja jasna misao kakva ni na javi ne dolazi, ili sjećanje na nekoga, ili zamršena muka mozganja o pravu čovjeka da se nada. Ima nešto ispod toga, ne može biti da nema ništa, jer odakle bi se onda obnavljala nada? To mi liči na one što su maštali o letenju i krpili razna krila i lomili vratove padajući. Pokazivalo se najzad da su bili u pravu: po tome se vidi da je u toj mašti bilo zrnice mogućnosti koje ih je stalno izazivalo da još jednom pokušaju. Zar nije jedno takvo zrnice iza naše nade o pravdi?...

"Nije", reče on, "nema ga. Drugo je kad se nešto mašta s ugledanjem na prirodu, a drugo kad neko krene izvan toga i dalje od nje."

"Krenuli smo i stići ćemo."

"Na tom putu ste dosad postigli samo da brže tamanite jedni druge."

"To je samo privremeno. Proći će to."

"Jesi li siguran da neće doći nešto gore?"

"Gore ne može, nema kud, mora bolje."

"Nikad se ne zna šta je iza okuke."

čuo sam nešto i o tome: neki su došli do okuke i pogledali su šta je s one strane; nijesu se vratili, znači da nije ništa strašno. Mogao bih to da mu

kažem, ali zašto? On je kao Kačaranda zapeo da neće. Umoran sam i glava me boli od tih stvari. Ne bi trebalo ni da mislim o njima - daleko su i ništavno je ono što ja za njih mogu da učinim. Najgore je što nemam šta da činim, isključen sam iz činjenja - samo da sjedim i da čekam, a od čekanja se vrijeme nadima kao od kvasca. I on se najzad umorio i smirio. Pogledah ga - opet je panj sa žilama u zemlji. Zemlja se na suncu osušila, ne poznaje se što je grebena i raskopavana. Kora mu je oguljena i ogorela, jedna pruga sunca prolazi mu ispod kvrge koja liči na kukast nos - od toga izgleda da se kezi i uživa što je ostao pri svome. Kundakom udarih ogorelu kvrgu, ona se zdrobi u prašinu i prosu se po zemlji. Htio sam time da izbrišem podsmijeh: on se, naprotiv, raširi i ustali.

Okrenuh se prema šumi - ona se sva digla na noge i ustremila da me zgazi. Pogledah livadu ustalasanu - ona me mami da me izda. Na putu nema nikog i nije ga bilo otkad pamtim, po tome izgleda da to i nije put za ljude nego varka naslikana da izgleda da ih je bilo. Uspravih se s puškom ispred sebe - tako jedino smirujem stvari kad pokušaju da se pobune. Drveće zastade gdje se zadesilo, samo neka stabla pohodom zahuktana počeše da se okreću oko sebe. Livada se uprepodobi i tišina leže na nju, vjetar se sakri iza grana i sve se postara da zauzme svoja mjesta. Nebo je opet gdje je bilo, runo oblaka nataklo se na krivi rog Lelejske gore. Sve se dobro svršilo. Za sada se svršilo, ali drugi put ne znam kako ću izaći na kraj s nemuštim stvarima što se naglo izmiješaju i u čoporu k meni krenu.

KRVAVE RUKE

Ne vučem ništa teško, nije mi hladno noću i ne muči me vrućina danju,

nijesam gladan ni bolestan. Trebalo bi da mi je dobro, a nije - jedna mukla muka, povremeno i sve češće, nailazi da me davi. Nikad nije ista, pa da joj doznam ime i uzrok i protivotrov, nego vazda drukčija mješavina raznih stanja koja se glože oko prvjenstva. Nekad prevlada griža što ovako uprazno gubim otsudne dane kad su sve snage napete i svak sa svoje strane čini sve što može. Počnem da maštam šta da činim, pa me usred maštanja uhvati strah: napraviću više štete nego koristi. Tako se sve ispezvalo i nakrivo nasadilo -- ne valja činiti ni nečiniti. Ako sam u šumi - to je skrivanje, ako izađem - nepažnja i izazivanje; ako ubijem nekog gada - daću povod da naše poubijaju, ako se pustim da poginem - propjevaće ona strana. Od toga me obu zima tuga i čama i zle misli: najbolje bi bilo da se zabijem u neprohod, gdje me ni gavran neće naći, i sam sebi učinim kraj...

Kad to prođe - zamijeni ga čudno veselje u kojem mi dođe da kličem i skačem od puste sreće što je prošlo. Prošlo je, živ sam, tu sam, nastavljam Vuka Brajotića u promijenjenim uslovima, i one rijetke tu i tamo što ne padoše i ne izdadoše u Arslan-pašinoj godini, i komuniste što sve mogu da izdrže pa i samoću. Nije potrebno da prljam ruke ubijajući neke rđe s one strane - zbunjuje ih i ubija već samo to što sam još živ. Pa i kad ne budem, kad me ubiju iz zasjede kao Janka Šarca li Boža Vešova - ovo što je bilo, što prolazi, ne može se ničim uništiti. Nije važno što nema guzlara i što me neće opjevati; kao

sigurno se može uzeti da je to već unaprijed učinjeno - samo se imena izmijene ili se stave jedno pored drugog kao u starim pjesmama gdje su vremena pomiješana po sličnosti u nesrećama. Ne može mi ništa ni nesreća, ni dugo vrijeme koje se dovija da me otruje sumnjama i đavolima.

Između te dvije krajnosti ima nekih prelaznih stanja kad povjerujem da sam normalan i da su me prošle pomame. Zabrinjava me što primjećujem da ovih dana ta zdrava stanja sve kraće traju. Ne znam je li to od klime, ili je prosto od samoće, tek na neki način je poremećena ravnoteža koja je postojala između mene i stvarnog svijeta. Pošto ne mogu da odredim od čega je poremećaj, ne znam ni kako ću ga popraviti. U trenucima ushićenja jedva se uzdržavam da ne skočim na stijene - zato namjerno izbjegavam opasne predjele s liticama, ali tim uzdržavanjem samo ubrzavam ono suprotno osjećanje koje će me najzad navesti da ispalim metak u čelo i sve skratim. Jasno mi je: treba da nađem neki oslonac. U prirodi ga nema, već bih ga našao da ga ima - samo sam vidio da se drvo na drvo oslanja, a ja treba na čovjeka.

Sjetio sam se Jakše i pošao da ga tražim - da vidim na šta se on oslanja. Nadao sam se da ću imati više sreće nego prije, dozivao sam ga, vatre ložio, dim da se vidi ostavljao - sve uzalud. Mora da se nekud odselio - ili je u ushićenju skočio s litice ili metkom kroz glavu skratio čamu. U hodu mi je ipak bilo lakše - nekad malo nade, nekad znaci opasnosti skretali su mi pažnju da druge stvari i san je noću dolazio od umora sladak kao med. Pri povratku preko šančeva, na livadama obasjanim mjesečinom, sjetih se one ovce s jagnjetom i zažalih što sam je Taslaču poklonio. Kad bi mi sad došla jedna takva ovca, rekoh u sebi, više je ne bih nikom poklonio. Spustih se na zemlju, pored nekog žbunja, s ludom nadom da će se pojaviti. čekam, čekam - što da se ne pojavi? Ima ih na stotine, gube se svakog dana, a meni treba samo jedna... Umjesto nje, iz sjenke se podiže račvasto i tamno biće.

"Nema ovce", reče šupljim glasom, "možeš da je ne čekaš."

"Vidim i ja da je nema."

"I da je ima, više ti ne bi prišla."

"Zašto misliš da mi ne bi prišla?"

"Krvave su ti ruke."

"Oprao sam ih, ništa se ne poznaje. Evo, pogledaj!"

"Ne pomaže to, i dah ti smrdi na meso."

Smrdi, vjerovatno, kao dah vuka ili mesara, a ovca je blagorodno stvorenje - ne trpi smrad. On to zna, jer ni njegov dah ne miriše - došao je da mi time dosađuje i kezi se sa zlobnim zadovoljstvom. Ne znam po čemu se upravlja kad me traži, tek - nađe me vrlo često, naročito kad sam umoran i kad se spustim na zemlju. Možda me čak i ne traži, nego ga ja sa sobom nosim i

težinu mu osjetim samo kad se umorim. Obučen je u ružne dronjke, gore od onih što sam ih bacio u Gubavčevu pećinu, i u bradi mu svjetlucaju gnjide. Ljulja se između dvije grane s licem nad lišćem blistavim od mjesečine, i izgleda mlađi nego ranije. Sijedo mu je samo iznad ušiju, po svemu drugom jedva da je dvije-tri godine stariji od mene.

Popravio se posljednih dana, mora da se prihranio ostacima one strvine u šumi.

"Onaj bik", reče kao da mi pogađa misli, "bio je moj."

"Je li? A ja sam mislio da je moj."

"Došao je u moj prostor, sam je došao."

"To još ne znači da je tvoj."

"Nego šta? Pasao je moju travu i pio vodu. Ko ovamo dođe i samo vazduh udahne, moj je."

"I ja sam tu, a nijesam tvoj."

"Polako, postepeno, ima vremena - bićeš i ti moj."

"Nasljednik, možda - ako te nekud odnese neki đavo crnji od tebe."

On se osmjehnu. Nadživio je, kaže, mnoge koji su se nadali i željeli da ga ovdje naslijede. Jednom je tu bio veliki Kuštrim, sin Rabljena Miomanovića, dlakav, s kosom niz pleći, i brz na zlo. Da se osveti Šemovićima za zulume što ih čine srbijačkoj raji oko Budimlje - zaludio im je sestru Fatu, doveo je na Rabljenušu i pravio djecu s njome nanoseći sram islamu. Kad je Kariman-paša od Ipeka navojštio - to je da njega kazni i zlog kneza Mirčetu Krivog što mu je sestra, bega ćorovića, premlatio bukovom batinom: "Eto ti, bego, danka i arača, eto ti sve što ti pripada." Onda se Kuštrim s Fatom sklonio u DJavolju pećinu, tako se ta pećina zvala prije nego se po Kuštrimo prozvala. Uхватili su ga, posjekli su ga, a Fatu su kamenovali - te se i sad zove Fatina gomila pored Lima. Poslije je došao Jakov Izdvojenik - istjerali su ga, živ se raspadao, od smrada iz njegovih rana vuci su bježali preko Lima. Pa je prošlo koliko je prošlo, pa je došao Niko Doselić, Sajkov sin, s Anjom djevojkom, opet dvoje - uhvatili su ih, kamenovaće ih, jer sve ide u krugovima i ponavlja se. Mora neko da ponovi i raspadanje Jakova Izdvojenika, a ko će to da ponovi?...

"Ti", ugrabih da viknem.

"Ne, nego ti. Počeo si već."

"Ono je bila samo šuga. Izliječio sam je, ne poznaje se ni gdje je bila."

"Ovo sad nije šuga spolja nego iznutra."

Ponekad mi se čini da on sve to što kaže na neki način iz mene izvlači - primisli, brige, strepnje i uspomene već odavno zaboravljene. Dodaje i nešto svoje, o stvarima koje prije nijesam znao - sad ne mogu provjeriti je li to bilo ili nije. Nikad prije nijesam čuo da se Kuštrimova pećina zvala DJavolja...

"Nego kako se zvala prije Kuštrima?"

"Ne znam, možda si ti to izmislio."

"Jesam li još nešto izmislio?"

"I zloga kneza Mirčetu Krivog. To je neki tvoj."

"U stvari je tvoj, jer i onda su se dijelili na dvije strane. Knez Milutin je htio da se pokori Kariman paši: odnio bi barač i pašu bi obrlatio da ne traži Fatu i Kuštrima. Zbor se složio s knezom Milutinom i sve bi se dobro svršilo, ali se tada ispriječio knez Mirčeta i rekao Milutinu: Skidaj glavarske znake sa sebe, kapu i kožuh i mač otpaši, obrij glavu, priveži čalmu, pa idi da ljubiš pašine skutove. To pominje i narodna pjesma: Zbor zboriše dva brata rođena, zbor zboriše dok se umoriše, al se braća složit ne mogoše, jedan oće a drugi ne oće. I pleme se na muke stavilo, zbog Mirčete zloga vojevode - što ne sluša brata mudrijega... Eto, mislio si da su svi guslari na vašoj strani, a nijesu. I s pravom, jer onda je nastala sječa i muka, sablje i roblje, i nazvala se Piskava dolina po vrisci djece pod sabljama, i Bježanska pećina i Robov laz, a Mirčeta Zli se dotle zavukao i Omando ispod Ljubana da bi svoju kožu sačuvao kao ti sad."

"Je li je do kraja sačuvao?"

"Ne do kraja. Poginuo je ispred Plava, blizu mosta - nagnao se na svoj mač kad je ranjen pao s konja."

I to sam negdje nekad čuo. Baš bih se rado vratio odavde u ono zlatom izvezeno. Nekad gdje sam to čuo. On, čini mi se, sve to što govori izvlači iz mojih uspomena kad se išlo u pljačke, kad su širili cestu, kad su pjevali Oj djevojko, oj djevojko vareniko vruća, ljetu prođe, ljetu prođe ne udrobih u te... Onda je Marta Pantelina udarila nekog peračem po čelu što se pohvalio da je s njom spavao. U ono vrijeme još nijesam znao po čemu je strašno što je s njom spavao, trebalo je da nekog pitam a nije se imalo vremena od novosti što su se iz dana u dan sručivale. Komiti su ginuli i izginuli, preostali su se ispredavali, pa su počeli da se vraćaju švapski špijuni, slobodni i zakonom zaštićeni, da pričaju kako su narod spasavali od odmetnika i od Švabe. Mislim da je baš jedan od tih što su se odnekud kasno vratili, s cipelama, sa šeširom, s ožiljkom od rane preko čela i nepomičnim okom od stakla, pričao da je Mirčetu Zloga najzad stigla narodna kletva te se na svoj mač nagnao.

"Sigurno će i tebe nazvati - Lado Zli."

"To nije važno. Zavisi ko."

"Najčudnije je što ti misliš da se tobože za ljude boriš."

"Ne tobože, nego baš za ljude. Za koga, ako ne za njih?"

"A mrze te, i ti njih ništa manje."

"To su tvoji što me mrze i što ja njih."

"Svi su moji, drugih nema. Od zemlje i vode žive, a ne od praznih priča. Više vole panjok danas nego kolhoz i slobodu prekosjutra."

"Ima i drugih, samo se ne vide, prikriili su se privremeno."

On se zaljulja od prigušenog smijeha. Vidi mu se samo gornji dio tijela kako viri iznad grane. Noge svoje, iskrivljene i nejednake, stalno krije iza žbunja. Kako se mjesec diže i osvjetljeni prostor pokreće, premješta se i on svakičas podešavajući da ne opazim da od njega nema sjenke. Stidi li se on što je nema, il se plaši?... Ako se plaši, to mu je slabost na koju treba da navalim. Samo sjenka nema sjenke, a iz toga bi se dalo izvesti da je on samo sjenka i utvara - ne znam čija, možda moja. Bez mene ga ne bi bilo, ili se za njega ne bi znalo, zato me štedi. I bez samoće ga ne bi bilo, zato mu je krivo kad potražim i kad nađem drugo društvo. Vrijeme koje brda razara vodom što iz njihovih utroba izbija, podmetnulo mi je tu utvaru da me njome rasparčava na dvoje i na četvero. Prvo me navelo da je sam dozivam i da je igrom mašte stvaram - da mi skрати vrijeme - a sad, kad se ustalila kao neka prokleta mašina što se sama sobom obnavlja, imaću muke dok se od nje oslobodim...

"I nećeš se osloboditi", zareža on.

"Nego šta? Nećeš mi, valjda stalno za petama?"

"Dok si živ. Kako da se oslobodiš?... Kad?"

"Kad nađem društvo."

"Gdje da ga nađeš? Po potocima, u grobovima, rastura se tvoje društvo - jedan na brdu, drugi u dolini. Nije to društvo za druženje, nego za plač."

"Ostaće neko, nikad svi ne izginu."

"Kako su zapeli s jedne i s druge strane, ne bi bilo čudo da baš svi izginu. Oni što ostanu, biće drukčiji da ih ni majka ne prepozna - jedni umorni i zgužvani, krpe od ljudi, drugi divlji i lukaviji od đavola. Biće i trećih: navikli da krađu, kao ti što se navikavaš, ili da grabe gdje šta stignu, pa im se usladilo da grabe, pa od grabeža nemaju vremena da dignu glave. Pa i kad ih dignu, više ne poznaju nekadašnje poznanike ako nemaju neke koristi od njih. Je li to društvo? Otkud društvo i ko će kome da vjeruje - kad ste stoput na vjeru prevareni bili? čak i

nijesu svi pošli u borbu da za druge ginu, ima ih što su u to zaplivali da za sebe žive. I već žive, intendanti i ne znam ko - imaju slanine i čizama i po desetak kaiševa preko grudi"...

"Ima li tebi kraja", viknuh.

"Ne, zašto? Šta će mi kraj, kad mi je dobro i ovako?"

"Zar ti niko ništa ne može?"

"Ne ko me mrzi kao ti. Samo moji, oni od kojih se ne čuvam. Ali oni su strašljivi."

"Nijesu baš ni strašljivi kad se okupe u gomilu."

"A ko će ih okupiti?."

To se, eto, i ja pitam. Postarao bih se da ih okupim i možda bih uspio u tome, ali, pošto ne znam kako da ih natutkam na njega, stvar se ne bi riješila. Oni bi prvo na mene navalili, a on bi dotle pobjegao u pećinu da se ruga i meni i njima. Dojadio mi je, ne mogu više da ga trpim. Nije to samo što me truje sumnjama, strepnjom, svačim, i što mi omrazi sve što učinim i ne učinim, nego me stalno podsjeća na đavola što je čovjeka zaoglavio. Prosto mu je stavio neku đavolju vezu oko glave, nešto tanko kao dlaka i nevidljivo, pa ga jahao i mamuzao do beskraja. Čovjek je mislio da ide kud treba, a đavo ga dotle vodio iz pećine u pećinu i iz zla u gore. Mene, doduše, nije zaoglavio, ništa slično nijesam opazio, ali ja ne znam znam li ovo što mi se čini da znam i da gledam, a nema nikog da potvrdi.

"Kad ti spavaš", upitah ga.

"Šta će ti to sad?"

"Htio bih malo da se odmorim a ti mi ne daš. Odmaraću se kad ti zaspiš, ali ne znam kad će to biti."

"Kad počne kiša. Ne volim kišu, pa se sklonim."

"Ni ja je ne volim, to je jedino u čemu se slažemo."

"Kišu voli ko ore i kopa, a ja i ti to ne radimo nego o dobru mislimo.""

"Nezgodna je samo što se ne slažemo šta je dobro."

"Složićemo se, ima vremena."

To on meni prijete - ima vremena. Znam da ga ima koliko nesreće i praznine, i čini mi se da je ono isto s njima. Lakše je ljudima koji ga rasparčaju na radove i odmore, lakše bi i meni bilo kad bih imao da nešto radim - da obaram drveće,

ili ljude, ili žene, ili da lovim zečeve. Pošto mi je sve to uskraćeno, ostaje mi samo da buljim u njegove gladne oči što svaku sreću začas rasprše i nadu u porugu preokrenu. Od tih očiju se brzo ludi - sad mi je jasno da je Niko Sajkov poludio prije nego se predao. Dojadila mu je samoća kao kiša, pobjegao je od kiše u vodu, a ja neću. Ustadoh da pođem, a DJavo me pita bježim li to od njega. Bježim, priznadoh - što da krijem kad on to i sam zna. Stići će me opet, kaže; pa nek stigne, šta mu mogu. Spotičem se preko šančeva i ne pazim baš gdje stajem - samo da se prije udaljim. U daljini ispred mene stoji visoka Lelejska gora: prije su bila samo dva vrha, kao dva leleka skamenjena, sad je odnekud i treći izrastao.

OSTA KAPA NA BACANA

Dobro je što nemam sata - svakičas bih ga potrzao, i sumnjičio, i gurao da brže ide; s druge strane bi me nerviralo što me svojim hodom podsjeća da sve nekud ide i ide dok se samo ja izležavam. Ovako bez griže ležim na proplanku i gledam vedro nebo u visini. Bistro je toliko da žeđ izaziva, s plićacima krajevima, s virovima bez šljunka i dna, a najdublje je iznad mene. Ima nekih zračnih iskara što igraju u nedogledu, ali one nijesu posljednje do kojih se može stići - vazda se otisnem još korak dalje, a taj korak je čitav ponor kroz koji propadam i gubim dah od mješavine slasti i straha. Mostim tako od ponora do ponora, ispran prazninom i plav od nje do kostiju i kroz kosti, dok se sve moje rasipa prostorom i sjedinjava sa svjetlošću. Samo su mi još oči ostale da me odvođe sve dalje i dalje - letim, lebdim nad svijetom kao prozračna iskra što igra u nedogledu među ponorima.

Traje to nekad pola sata, možda i više, dok se izigra. Umorim se i otežam; vratim se gdje sam, pa se pitam: što luduješ, Lado, jado, što se ne smiriš?... Da su ti oči triput prodornije nego što su - šta bi tada vidio? Ovaj isti ponor plav od praznine - plavo ništa oko svijeta koje u stvari nije ni plavo, i više ništa. Gledao si ga, nagledao ga se, obnevidio si od gledanja. Sad ga ostavi, jer ti nijesi luckasta letuška što od straha srlja u ništa, nego čovjek i komunista koji još pomalo vjeruje i sanja o stvaranju nečeg boljeg na zemlji. Ne znam ko te tim snom usrećio. Ne možeš mu zamjeriti što je to učinio. Naprotiv treba da mu zahvališ, jer pored svega, kad se razmisli - nema veće sreće od te na svijetu. Nije jedan bio koji te tim zadužio; mnogi su bili, s raznih strana, i stalno su se dopunjavali: stric Tajo kad je negdje dočuo da Lenjin kotrlja bujere i gazde po Rusiji, pa doktor Marković kad se odmetnuo, pa Vranović kad je sam kao proklet prolazio...

Tako sam opet zaplivaio u prazninu, sad neplavu, među sjenke prohujalih u nepovrat, a i to je jedno bjekstvo iz ovog ovdje. Nije baš bjekstvo, branim se u sebi, jer sramota je priznati bjekstvo - nego ja to pokušavam da nekako zaronim u sebe, a to je u prošlost, da tamo nađem nešto za oslonac, ili neki primjer za ugled. Tražim i tražim, a uzalud: svako je nekakvo društvo imao, niko se nije sam otisnuo - samo Vranović se izdvojio pa izdao i Niko Sajkov sam ostao pa propao. Sam čovjek je nesrećna luda što se kolje sama sa sobom, i bunca, i fantazira. Bez obzira na godine, on brzo postaje stara luda što je sve svoje nadživjela i pogubila - posrće putem i bez puta, reži, plače i

pjevuši, nosi pruje i mačuge. Po tome liči na rijeku kad leleče što ne može da zastane ni na sebe da se osloni pa da se vrati. Jedino što joj je ostavljeno, to je da se podijeli na dvoje ili na četvoro - da ne pogine sva odjednom, sama bez otpora i krivudanja.

Nezgodno je što čim počnem da razmišljam, brzo čuda naizmišljam i zamrsim se u njima. Siguran sam kad ne mislim, kad samo gledam čvrste stvari naokolo kao što i one mene gledaju. Tu sve stoji na svojim mjestima, kao lani i predlani - čuče stijene, kleče kleke, šiklja jelar i sija sunce. Ima kamenja razdrobljenog od starosti sa srebrnim žilicama odmah ispod površine, s oštećenim kristalima i sićušnim ogledalcima - svjetluca kroz travu i oko puta da pojača bijesak avgusta. Od toga mi se pričinjava da su kosti - rebra hajdučka i vojnička, srpska i turska i njemačka i klimenačka što su se svakog rata i bezrata prosipala oko proklete Lelejske gore. Put se na nekim mjestima bijeli kao da je posut brašnom od kostiju. Ima i skeleta od drveća što suvo stoji, širi ruke avetinjske i nijemo priča svoje jade. Sad vidim da su ti leševi, što mrtvi sijede i bune se, preci svih vampira i đavola iz šume priča.

Jedna ptičica žute glave, sa žutom mrljom na grudima, dođe iz jelara, zaskakuta, počne da gazi po mojoj torbi i oproba je kljunićem. Vidje da se prevarila, ode dalje pa se vrati da provjeri. Gleda me jednim okom i skače; naglo se okrene da pogleda i onim drugim - iz tog zamaha zaleprša i odleti. Uvjerila se da sam nešto živo, uplašila se od mog pokreta, dohvatila se grane i sve se srećno svršilo. Ipak se nije svršilo: evo je ponovo - skok, skok, i šunja se oko mene. Stigla mi je na domah ruke, čeka samo da se pokrenem pa da nestane. Znam šta čeka, volim tako da je gledam i puštam je da me potcjenjuje. Pošto nije uspjela da izazove desnu ruku, ona prelazi s lijeve strane i vješto veze po ćumpama trave. Jednom pomislih da sam joj negdje kraj gnijezda; pomakoh se da pogledam - ona pobježe glavom bez obzira. Pobjegla je prestravljena, ali joj njen đavo ne da mira - ponovo dođe da me začikava. ključne dvaput, uspravi glavu, podigne i repić s druge strane, pa se pita što i ja to ne probam.

Najzad mi je dosadila, pođoh u jelar iznad puta. Livada sa stijenama osta sama da se sunča. Samo trenutak je bila sama, a onda se pojavi čovjek. Trgoh se od straha - gdje je jedan, biće i drugih. Gotov sam da strugnem, pitam se kud ću - kroz tu zbrku ga svejedno gledam: visok je, pognut, sijede brade, naslanja se kao na štap na dugu pušku talijansku. Sam je još uvijek, a čast mi ne da da od jedne brade bježim. Najbolje je da ga ubijem, rekoh u sebi. Dugo sam se izležavao i plandovao, I puštao da po meni rđa pada - izliječiću se od svega toga kad ga smaknem. Vrijeme je da i ja jednom nešto učinim, a to je sad jedino što mogu da učinim za čovječanstvo. Nije baš teško, lakše ću ga nego zmiju. Pa i pravo je: kakav bih ja to sudija bio da kažnjavam male zmije a ostavljam velike s bradom?... Naslonio sam pušku da ne vrda, vidim mu samo gornji dio kako se propinje na ražnju nišana - de još tri koraka, pa više nećeš nikad, nikud!...

čovjek kao da je osjetio šta ga čeka, stade i reče:

"@uta, mala, veselica! Skok, skok, opa-a!"

Opazio me, pomislih, i sišao s uma od straha. Lice mu se iskrivilo u naježen bradati osmijeh, okreće se i skoro kliče:

"Što si fina, što si krasna, aman, aman! Caka-caka, mala, maja! Kljunić repić, okice maje i krilašca - sve ti zdravo i veselo!"

On to s pticom a ne sa smrću razgovara. Stvarno je lud, a ptici se to dopada. Ne bježi kao što je od mene bježala, stalno mu se mota oko nogu i cirikće od radosti.

"Sama bila, pa se zaželjela, žuja maja. Nema ovaca ni jagnjadi, opušćelo ovo ljeto. Nema čobana kao lani, nema s kime da se igra. De, de igranj žujo mala, izigranj se - gledam te ja!... Tako, tako! Hop, cup, tak-tak nožicama, caka-caka, caka-caka, nikad kraja"...

Zaboravio sam pušku i šta sam htio s njome, i sve. Krivo mi je na pticu, skoro sam ljubomorani na nju - jer ona je visinska ptica, moja dakle - nije trebalo da me tako brzo izda i s bradonjom se sprijatelji.

"A sad dosta, žujo mala", reče on. "Ne mogu, vidiš, umoran sam. Tako, zbogom, tičice mala!"

Po glasu se vidi da je umoran, a po očima da nije veseljak - to mu se samo za trenutak staro srce raznježilo da se zabavi s pticom kao s djetetom. Nikad ga nijesam vidio, a odnekud mi izgleda poznat. Liči na svetog Nikolu iz crkve, možda je prema ikoni bradu dotjerao, ali nije mi po tome poznat nego više kao pojam zrelog i klonulog ljudskog čuda ispredenog od dalekih suprotnosti. Krenuo je, ide pognut i zagledan u prašinu. Osmijeh mu je nestao s lica i samo tugu ostavio. Približio se, već prolazi. Oči su mu sklopljene, miče usnama - ide i spava. Šta li traži u mojim gudurama, ovako sam, s bradom i talijanskim cipelama?... Cipele sam mu opazio tek kad je prošao, pokajah se što sam ga pustio da tako jeftino prođe. čekaj, rekoh, nijesam ga još pustio! To što s pticama razgovara ne svjedoči da nije štetočina... Uspravih se i podoh za njim da ga pitam šta je izgubio i šta traži po mom imanju. Ako se zbuni i počne da vrda - osmudiću mu bradu da me se sjeća!

On je dotle izašao iz jelara na livadu. Umjesto da zađe u veliku šumu, skrenu s puta prema izvoru. Po tome kako je pošao pravo k izvoru, vidim da je tu i prije dolazio. Baci pušku kao teret, kleknu kraj vode da opere ruke. Oprao ih je, okvasi oči i vratne žile, pogleda odblesak neba u vodi, zatim i nebo - da provjeri je li gore ili dolje. Napio se vode, sjede u travu, odbaci cipele i čarape. Skide kaput, prostrije ga, stavi torbu ispod glave i ispruži se. Osjeti da mu prilazim, pripodiže glavu da vidi ko sam i namršti se. Prvo naiđoh na njegove cipele i caknuh nogom jednu od njih:

"Sačuvao si kondure", rekoh, "a moje izgoreše."

"Kako izgoreše?"

"U stražari kod mosta, ono kad su nas prviput napali."

Osmijeh mu zaigra oko usana, od njega se rasprama brada:

"Zar si tako brzo bježao?"

"Brzo, nego kako! Kad se puca, nema šale."

"I od brzine ti se obuća zapalila? E, to dosad nijesam čuo!"

"Nije od brzine", naljutih se. "Ko kaže od brzine? Cipele mi nijesu bile na nogama. Tijesne, pa ih skinuo, pa u onom goroglavcu zaboravih da ih uzmem. U baraci su izgorele."

Tako - lažem naveliko kao da me đavo uči. Nijesam znao kako to nekad i bez pripreme glatko ide. Dovoljno je da se prag pređe, a poslije se jedno na drugo nadoveže i leti se sve dalje da se ne padne i da laža lažu ne stigne. čak je i zanimljivo, jer stvar se grana, stvara šumu, od istine pravi maglu da se sakrije kad do nevolje dođe. Istina je samo da smo u stražari našli dvije puške i nečiju torbu a hljebom i konzervom. Bilo je i nekih dronjaka pod klupama, možda su bile i cipele, možda su baš i izgorele: više nije imalo vremena da se gleda, neko od naših je spolja posuo benzinom i zapalio. Tako lažov i nehotice može da napipa neke istine koje su bile zaboravljene, a zato nije sasvim siguran šta je izmislio a šta ne - to je njegova stvaralačka prednost nad onim što ga sluša i gotovanski prima ili sumnja.

Ovaj još uvijek sumnja i pokušava da me zbuni:

"Uhvatiše li oni onda komandira Šingeljića?"

"Uhvatiše, pa ga pustiše."

"Zivog?"

"Zivog. Obećao je partizanima da raspusti četu i sve im je obećao što su tražili."

"Ma, meni se čini da je on poginuo."

"Poslije je poginuo, u borbi, na Šatoru: ispod brade ga pogodilo, a navrh glave izbilo."

Tu mi je pomogao pramičak istine koji se našao u blizini. Kad drugi put zatreba, može da se ne nađe - a šta ću onda? Propalo bi mi ovo što je dovde uspjelo. Da ne bi došlo dotle, treba stvar što prije da se preokrene - dosta je on mene provjeravao, sad ću ja njega.

"Nek priča šta ko hoće", reko, "Talijani su dobri ljudi."

On promrmlja nešto - izgleda da se ne slaže.

"Sasvim su dobri - miruju dolje i daju."

"Ne daju oni što su dobri, nego im drukčije ne može biti."

"Kako ne može? Jesu li nam oni gazde?"

On opet progundā: osjeća mamac, pa neće da zagriže.

"Zar nijesu?"

"Jesu, kad si zapeo", reče. "Ali ovdje ni za gazde nema sreće. Vidiš li kakva je ova zemlja? Izgleda da je ima, a nema je, nego je to samo obučen kamen. Dolje je kamen, a ispod kamena šuplje - jama, rupa, ponor, potok, svašta - sve što valja i ne valja kroz te rupe dolje propada. Počneš da oreš, a kamen dočeka i slomi ti raonik; baciš sjeme u zemlju, a ona ti ga ukrade. Zato ovdje gazde gube gaće, a kad ih to ne opameti - onda i glave. Koliko sam ja tih gazda zapamtio - svi su otišli. I veliki, proždrljivi Bušatlije davali su ovdje više nego što su odavde uzimali - biće da su zato i propali. Pogledaj samo kako se zovu mjesta: Prokletije, pa Vragobija, pa Lelejska gora, s jedne strane Crna sreća, s druge Zlorečica i Pobljenik i Džakovica - krvava livada. A Talijani su htjeli tu da vladaju, a da krvlju ne plaćaju. Kako, de mi kaži! Ko bi ih branio od partizana da nije nas? A zar bi ih mi branili da ne plaćaju?... E, pa nek plaćaju kad moraju, zaista ih zato hvaliti neću!"

Gledamo se kao pokeraši: daleko smo zabrazdili, nazad se ne može.

"Kad tako misliš", upitah ga, "što nosiš bradu?"

"A ti što je ne nosiš kad misliš to što misliš?"

"Nosio sam je do prije neki dan."

"Vidim, odmah sam poznao. A zašto si je obrijao?"

"Smeta mi u poslu, opaze je izdaleka. Ovako mi je lakše."

"Da se privlačiš - dok te negdje ne smažu. A meni je bolje ovako."

"Da se ne vidi šta misliš?"

"Bolje je kad se ne vidi šta se misli, a najbolje je kad se ništa ne misli. Prosto ništa - pustiš da raste šta raste i da sve ide kako ide - nekud ide. I ne uči nikog ništa: svako zna šta treba, a niko ne radi ono što treba nego ono što mu se sviđa."

čini mi se da se prevario, a nijesam siguran. Prevarila ga je moja brada, sad kad je nema, i otkrio je karte - ako su to prave, ako nema i neke druge u rezervi. Mogao bih i ja moje karte da otkrijem, samo kad bih znao zašto. Sad bi to bilo dosta zamršeno, a dovelo bi samo do toga da se prekine igra. Meni se baš ne isplati da je prekidam - sviđa mi se ova igra: skraćuje vrijeme, vježba živce i otkriva mi neke sposobnosti za koje prije nijesam znao. To je kao u jesen, predveče, kad su prozori otvoreni, kad se u oknima stvaraju odbijesci predjela s preokrenutim pravcima: sva se dolina preokrene kao rukopis u ogledalu, put se zabijeli tamo gdje ga nema, voćnjak se stvori nad prazninom požnjevenih njiva, rijeka poteče gdje nikad nije tekla. Nekad mi je to bila igra - pokrećem polako prozorska krila, mijenjam odbljeske, premještam kuće, voćke i livade. Možda se još tada začela u meni želja da svijet promijenim, djetinjasta i beznadna, koja me dovde dovela...

"Svejedno", rekoh, "nije trebalo da donosiš brado ovamo."

"Zašto?"

"Ovdje ima đavola: zaoglave pa uzjašu,"

"Dolje ih ima više, svakojakih. Sve su uzjahali, i sami sebe, pa ne znaju gdje im je glava a gdje rep. Jednoga zbaciš, a dva uzjašu, pa se još počupaju da vide koji je gori. Šta je đavo pri tome zlu? Ništa!"

"Ima ovdje i partizana, a oni smude brade."

"Sad im nije do toga, preče im je da sklone glave."

"Ti ih žališ, čini mi se?"

Ostavio sam mu izlaz - da poreče; on ne pohita, kao što bi drugi, da ga iskoristi. Samo me pogleda sa žaljenjem i blagim prekorom - učini mi se da me neka dremljiva i stara narodna savjest otuda gleda. Ne znam je li lud ili se pravi. Možda ima sigurno zaleđe, pa se no plaši, ili je oguglao na prijetnje - zadrijema kad ih čuje. Pogleda me još trenutak, izgubi volju, zatvori oči i okrenu se na drugu stranu.

"I ja ih žalim", popustih uže, pa ga pritegoh: "što su ljudi!"

On i to prećuta.

"Mrzi ih svako", nastavih. "Mora da ih mrzi i ko neće, ako neće da mu se kuća zapali. Dronjavi su, šugavi, gladni, sami, i gdje dođu - samo nesreću donesu. Rusi gube, Englezi planduju, a oni se još nečem nadaju. čemu, kako? Je li se ikad nešto slično čulo?"

"Jeste", promrmlja on kao kroz san. "I bilo je."

"Kad je bilo?"

"Davno", promrmlja sa zatvorenim očima. Izgledalo je da je to sve što zna, ali on s naporom, kao da iz mutnog sna i iz dubokih pećina izvlači, produži sporo i zamršeno: kad je Kara-Mehmed paša s Malesijom pod nož stavio Gornju Leleju - jednima je kuće palio, a drugima glavarstvo davao, da zavadi, da lakše vlada. Sve slomljeno i zavađeno, popaljeno, ojađeno - jedva se našlo desetak ljudi da se odupre. Odmetnuli su se, i s njima Bacan, vojvode Mirčete Krivoga sin, i na glavi mu nekakva kapa. Proglasili su da je to vojvodska kapa, ostatak stare slobode i države, pa je puklo po narodu "Osta kapa na Bacana", a s druge strane je odjeknulo "I poljačko carstvo propade, a lelejska kapa osta." Jedno vrijeme su se vili oko sela, gdje se i sad Kapa zove, i ubijali agalare i ranili pašu iz Gusinja, a poslije su se pomakli u Lelejsku goru i posvađali se između sebe. Jedan se i poturčio, drugoga u zasjedu namamio i ubio, treći je u Lakce pobjegao a četvrti preko Starog Vlaha. Raspadali su se i otpadali, a opet je stara kapa do Kara-DJoka dočekala. Poslije...

Ne doreče, ili ja nijesam čuo. Šta poslije? čekam i čekam a on ćuti, čak i ne diše, nema ga - iskrao se kao sjenka. Učini mi se da je i bio nešto dosta slično sjenki: duh naroda ili plemena što ga je moja mašta stvorila da se zabavi u dokolici. Guslao je bez gusala i pjevušio kao uz gusle: "A u doba vojvode Lakića, i svetoga Petra Petrovića, kad smo turska raja postanuli, nijesmo se Turcim' poklonili, niti smo im ruke poljubili. Za plijen smo plijen uzimali, a za glavu dvije otkidali, i svakoga svoga osvetili"... Pominjao je neka imena i događaje koji su se ponavljali, time me najzad uspavao a tišina me probudila. Podigoh glavu i začudih se: nije nestao! Tu je, spava... Brada mu je puna sunca, glava mu je skliznula s torbe. U torbi mu je komad hljeba i debela knjižurina životi svetaca, prevod s ruskog od episkopa Nikolaja. Voli kuca jaja dopisah pored imena prevodioca, sklopkih i vratih knjigu u torbu. Ako starac nekad pogleda to mjesto, pomisliće da ga je đavo dopisao.